

Ғ Ы Л Ы М И Ж У Р Н А Л

Kazakhstan Journal *of Foreign Studies*

№ 1 - 2 (3 - 4) 2 0 2 2

Орталық Азия
және Ауғанстан

KAZISS

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

KAZISS

KAZ_ISS
ISS.Kazakhstan

www.kisi.kz, www.kaziss.kz

**Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ)
Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен
1993 жылғы 16 маусымда құрылған**

- ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ негізгі міндеті – Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының стратегиялық аспектілерін аналитикалық қамтамасыз ету. Пенсильвания университетінің «Global Go To Think Tank Index Report» рейтингісі (2018 ж.) бойынша ҚСЗИ әлемнің 8162 талдау орталықтары арасынан 142-орынды иемденіп, рейтингке кірген жалғыз қазақстандық «ақыл-ой орталығы».
- Институт халықаралық қатынастар, жаһандық және аймақтық қауіпсіздік мәселелері бойынша 300-ден астам кітап басып шығарды. ҚСЗИ-да үш журнал басылып шығарылады: «Қоғам және Дәуір», «Казахстан Спектр» және «Central Asia's Affairs». Үш тілде жүргізіліп отыратын сайты, Facebook және Twitter әлеуметтік желілерінде өз парақшасы бар.
- ҚСЗИ – жыл сайын әлемдік саясат пен экономиканың өзекті мәселелері бойынша бірқатар ғылыми және практикалық іс-шаралар өткізілетін ерекше халықаралық сарапшылар алаңы. Институттың ғылыми форумдарына Орта Азия мен алыс шетелдердің беделді сарапшылары қатысады.

ҚСЗИ мекенжайы мен байланыс телефоны:

**Қазақстан Республикасы, 010000
Нұр-Сұлтан қ., Бейбітшілік к-сі 4
Тел.: +7(7172) 75-20-20
Факс: +7(7172)75-20-21
E-mail:office@kisi.kz**

М А З М Ұ Н Ы

Талғат Қалиев АЛҒЫ СӨЗ.....	5
Сұлтан Әкімбеков АУҒАНСТАН ЖӘНЕ ТАЛИБАН: МОДЕРНИЗМНЕН АРХАИКАҒА, ҚАРСЫЛЫҚТАН ТАЛУҒА ДЕЙІН?.....	6
Себастьян Майер СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ МҮДДЕЛЕР АРАСЫНДА: ҚАЗАҚСТАН АУҒАНСТАНДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚ КӨЗІ РЕТІНДЕ.....	22
Еркін Тұқымов, Әлішер Абдрешев ТАЛИБТЕРДІҢ ЖАҢА БИЛІГІ КЕЗІНДЕ АУҒАНСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІН ЖАНДАНДЫРУ.....	38
Владимир Пластун АУҒАНСТАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ БОЛЖАМДЫ ШЕШІМДЕР.....	50
Косимшо Искандаров АУҒАНСТАНДАҒЫ БИЛІКТІ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ: ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДИЛЕММА.....	64
Рустам Махмудов АУҒАНСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ ҮКІМЕТ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	82
Шерали Ризоен, Махмуд Гиёсов ТӘЖІКСТАН МЕН АУҒАНСТАН: «ТАЛИБАН» БИЛІККЕ КЕЛГЕНГЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ҚАТЫНАСТАР.....	98
Бахтиер Эргашев АУҒАНСТАН ӨЗБЕКСТАННЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ: РЕТРОСПЕКТИВА ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВА.....	118
Убайд Окимбеков АУҒАНСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ: ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	128

Kazakhstan Journal of Foreign Studies

Құрылтайшы: Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты.

Шеф-редактор: Санат Көшкімбаев, ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары
Шығару: ЖК «NV-Media»

Түзетуші: Олег Пономарев

Редакцияның мекенжайы: Қазақстан Республикасы, 010000, Нұр-Сұлтан қаласы, Бейбітшілік көшесі, 4,
тел.: +7 (7172) 75 20 20, факс + 7 (7172) 75 20 21, email: office@kici.kz, www.kisi.kz.

Журналды ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитеті тіркеген. Мерзімді
баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды есепке қою туралы 13.08.2021
жылғы күнделік № KZ17VPY00039008.

ISSN: 2791-1993

«Print House Gerona» ЖШС-да басылды. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі жалпы таралымы –1000.
Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, Орталық Азия және таяу шетел елдері.

Мақалаларды қайта басып шығару кезінде журналға сілтеме жасау міндетті.

Журналдың редакциялық алқасының пікірі мақала авторларының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Журналды шығару Конрад Аденауэр атындағы Қордың қолдауымен жүзеге асырылды.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

ЕРКІН ТҰҚЫМОВ – РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІҢ ТӨРАҒАСЫ, ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ДИРЕКТОРЫ, САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ

ЙОХАННЕС Д. РАЙ – КОНРАД АДЕНАУЭР АТЫНДАҒЫ ҚОРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨКІЛДІГІНІҢ ДИРЕКТОРЫ

САНАТ КӨШКІМБАЕВ – ШЕФ-РЕДАКТОР, ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ ДИРЕКТОРЫНЫҢ ОРЫНБАСАРЫ, САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ

ӘСЕЛ НАЗАРБЕТОВА – РЕДАКТОР, ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР БӨЛІМІНІҢ БАСШЫСЫ, Ph. D.

СҰЛТАН ӘКІМБЕКОВ – АЗИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ДИРЕКТОРЫ, «АЗИЯ ОРТАЛЫҒЫ» ЖУРНАЛЫНЫҢ БАС РЕДАКТОРЫ, ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ

ИРИНА ЗВЯГЕЛЬСКАЯ – ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ИНСТИТУТЫНЫҢ «ТАЯУ ШЫҒЫСТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ОРТАЛЫҒЫ» ЗЕРТХАНАСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ, ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ (РЕСЕЙ)

МАРЛЕН ЛАРЮЭЛЬ – ДЖОРДЖ ВАШИНГТОН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ЭЛЛИОТ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МЕКТЕБІНІҢ ЕУРОПАЛЫҚ, РЕСЕЙЛІК, ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ДИРЕКТОРЫ, Ph. D. (АҚШ)

БЕАТЕ ЭШМЕНТ – ШЫҒЫС ЕУРОПА ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ОРТАЛЫҒЫНЫҢ (ZOIS) ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ, Ph. D. (ГЕРМАНИЯ)

МИРЗОХИД РАХИМОВ – ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ ТАРИХ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР БӨЛІМІНІҢ БАСШЫСЫ, ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ (ӨЗБЕКСТАН)

ЧЖАО ХУАШЭН – ФУДАНЬ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ПРОФЕССОРЫ. (ҚЫТАЙ)

АЛҒЫ СӨЗ

Талғат Қалиев,
Қазақстан Республикасы Президентінің Ауғанстан бойынша Арнайы өкілі

2021 жылғы тамыздағы драмалық оқиғалардан кейін Ауғанстан өз тарихының жаңа дәуіріне кірді. Жарты ғасырға жуық созылған азаматтық соғыс аяқталды, ол миллиондаған ауғандықтардың өмірін қиды және миллиондаған адамдарды өз елінен кетуге мәжбүр етті. Батыс коалициясының он жылдық қатысуынан кейін Ауғанстаннан кетуі және «Талибан» қозғалысының билікке келуі қазіргі уақыттың маңызды оқиғаларына айналды.

Әрине, Ауғанстандағы оқиғалар тамыз оқиғаларына дейін және одан кейін аймақтық қауіпсіздіктің басымдықтарына айтарлықтай әсер етті және ықпалын жалғастыруда. Ауғанстандағы жағдай Орталық және Оңтүстік Азиядағы тұрақтылыққа басты қауіп ретінде қарастырылды. Ауғанстанның қатысуын қарастыратын көптеген ірі инфрақұрылымдық жобалар кідірілді. Аймақ елдері мен одан тыс жерлерде БҰҰ тыйым салған тізімнен және бірқатар мемлекеттерден шетелдік террористер құралымдарының болуы ерекше алаңдаушылық тудырды.

Қазақстан бастапқыда ұлттық татуласу процесін, БҰҰ қамқорлығымен шиеленіс тараптары арасында тұрақты диалог құруды жақтады. Біздің еліміздің ұстанымы әр түрлі халықаралық алаңдарда бірнеше рет айтылды, шетелдік серіктестердің назарына жеткізілді. Гуманизм қағидаттарын басшылыққа ала отырып, 2008 жылы Қазақстан Республикасы еліміздің жоғары оқу орындарында 1000 ауған студентін оқытуға айтарлықтай қаражат бөлді. 2019 жылдан бастап Еуропалық одақ пен БҰҰ Даму бағдарламасының қолдауымен қазақстандық жоғары оқу орындарына жыл сайын Ауғанстаннан 50 студент қабылданады. ҚР Білім және ғылым министрлігі ауған студенттеріне де квота бөледі.

Ауғанстан экономикасы соғыс қимылдарының салдарынан үлкен шығынға ұшырады. Елде бірнеше рет жаппай ашаршылық қаупі төнді. Әлемдік қоғамдастықтың жауапты мүшесі ретінде Қазақстан ауған халқына гуманитарлық көмек көрсетті және осы көмекті жалғастыруда. Тек 2020-2021 жылдары көмектің жалпы сомасы шамамен 100 млн АҚШ долларын құрады. Көмектің негізгі бөлігін ұн, азық-түлік пен дәрі-дәрмектердің басқа түрлері құрады. БҰҰ Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасының желісі бойынша Ауғанстан үшін астық пен ұнды айтарлықтай сатып алу Қазақстанда да жүзеге асырылуда.

Ауғанстанның болашағына қатысты Қазақстанның ұстанымы БҰҰ мен әлемдік қоғамдастықтың пікірімен үндеседі. Біз барлық халықтар мен этникалық топтар зорлық-зомбылықтан, терроризмнен және есірткі трафигінен ада, үйлесімде және келісімде өмір сүретін бейбіт өркендеген Ауғанстанды, өңірдегі мейірімді және сенімді көрші елді көргіміз келеді.

АУҒАНСТАН ЖӘНЕ ТАЛИБАН:

МОДЕРНИЗМНЕН АРХАИКАҒА, ҚАРСЫЛЫҚТАН ТАЛУҒА ДЕЙІН?

Сұлтан Әкімбеков

Қазақстандық тарихшы және саясаттанушы, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматыдағы Азиялық зерттеулер институтының директоры. Ауғанстан бойынша сарапшы.

Әр жылдары ҚР Президентінің штаттан тыс кеңесшісі және жетекші талдау ұйымдарының басшысы болып жұмыс істеді. Сондай-ақ «Континент» және «Центр Азия» қоғамдық-саяси журналдарының бас редакторы болды.

*Ауғанстан тарихы бойынша бірқатар кітаптар мен монографиялардың авторы.
Email: sakimbekov@gmail.com*

АҢДАТПА

Мақалада американдық әскерлерді шығару мәнмәтінінде Ауғанстандағы жағдайдың өзгеруіне байланысты мәселелер егжей-тегжейлі қарастырылады. Автор АҚШ-тың кету себептерін талдады, сонымен қатар «шартты Батыстың сондай мәнде шартты Шығысқа қатысты саясатын өзгерту» үрдістеріне тоқталды. Ауғанстан төңірегіндегі ахуалдың дамуы ірі державалардан басқа, өз мүдделері бар белсенді өңірлік мемлекеттер қатарынан жаңа салмақты ойыншылардың да мүдделері байқалатын өңірде жалғасып жатқан геосаяси бәсекелестікпен күрделене түскені атап өтілді. Ғылыми еңбекте Ауғанстандағы мемлекеттік және әлеуметтік дамудың екі моделі арасындағы қарама-қайшылық, бір жағынан, АҚШ пен олардың одақтастары 20 жыл бойы алға тартқан, екінші жағынан, Талибан қозғалысы жүзеге асырып жатқан қарама-қайшылық қарастырылды.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Ауғанстан, Талибан, АҚШ, салафизм, консенсус, көлік дәліздері.

КІРІСПЕ

2021 жылдың жазында Ауғанстандағы Талибан қозғалысының билікке келуімен орын алған оқиғалар 2001 жылдың күзінде халықаралық коалиция әскерлері енгізілгеннен бері бұл елдегі жағдайдың ең үлкен өзгерісі болды. Әрине, Ауғанстан үшін АҚШ пен оның одақтасарының әскерлерінің шығарылуы және Талибан қозғалысының билікке келуі оның даму моделіндегі түбегейлі өзгерістерді білдіреді.

Шын мәнінде, біз Батыс одақтастары Ауғанстанда жиырма жыл бойы жүзеге асыруға тырысқан мемлекеттік құрылыс жобасының аяқталуы туралы айтып отырмыз. Өз кезегінде, бұл жоба белгілі бір дәрежеде шартты Батыс елдері өзінің

дәстүрлі ықпалынан тыс мемлекеттер мен қоғамдарды қайта құру үшін ұсынған өзгеріс саясатының жалпы идеологиясының бөлігі болды. Бұл тұрғыда Батыс коалициясының Ауғанстаннан кету фактісінің мәні тек осы бір елдегі жағдайдан асып түседі. Жалпы, Ауғанстандағы жобадан бас тартуға байланысты шартты Батыстың сондай мәнде шартты Шығысқа қатысты саясатының өзгеру үрдісі туралы айтуға болады.

Сонымен бірге, Ауғанстандағы жағдайдың дамуы АҚШ-тың Шығыстағы саясатының өзгеруінің жалпы үрдісін көрсете алмайды деген әсер пайда болуы мүмкін. Американдық тұрғыдан алғанда, бұл өте ерекше және өте қиын жағдай сияқты көрінуі мүмкін. Сондықтан АҚШ-тың кез келген өтпелі кезеңнен бас тартуымен осындай тез кетуі ауған жағдайының эксклюзивтілігінің көрсеткіші ретінде қарастырылуы мүмкін.

«АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуінің саяси құрамдас бөлігі теориялық тұрғыдан олар бұрын қолдаған үкіметтің ұстанымдарын қамтамасыз етумен байланысты болуы керек еді. 1989 жылы кеңес әскерлерінің шығарылуы немесе 1973 жылы американдықтардың Оңтүстік Вьетнамнан кетуі сияқты. Бұл, кем дегенде, ұлы державаның бет-бейнесін сақтау үшін қажет болды, сондықтан кету жеңіліс сияқты көрінбеді. Сондықтан, мұндай жағдайларда бірнеше жыл қажет, бұл кезде бейілді режим кеңесшілердің көмегімен және қаржыландыруды сақтай отырып, өздігінен пайда бола-

Алайда, «ауған қауымдастықтары демократиялық сайлауды тек топтық мүдделер призмасы арқылы қабылдайды.

ды. Сонда ғана режим әлсіз болды, қарсы тұра алмады деп айта аламыз. Ең бастысы, оның құлауы ұлы держава әскерлерінің шығарылуымен тікелей байланысты емес. Бірақ біздің жағдайда Байден тамыз айының ортасында бұл ауған үкіметі қабілетсіз деп мәлімдеді. Оның айтуынша, «Ауғанстандағы американдықтардың міндеті 2001 жылы АҚШ-қа соққы берген террористерді жоюмен байланысты болды, бұл жерде АҚШ-қа мемлекет құру міндеті қойылған жоқ» [1].

Осы тұрғыдан алғанда, Ауғанстанды реформалаудағы сәтсіздік, 40 жылдан астам уақыттан бері институттары, кем дегенде, 1978 жылғы сәуір төңкерісінен бастап, сыртқы және ішкі қысымға ұшыраған осы елдің ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, осы уақыттың едәуір бөлігі Ауғанстан КСРО мен АҚШ арасындағы қырғи қабақ соғыс шеңберіндегі қарама-қайшылықтың дәл орталығында болды, бұл, сөзсіз, осындай қысымның сипатына әсер етті.

Оның үстіне, бүгінде Ауғанстан төңірегіндегі ахуалдың дамуы өңірде жалғасып жатқан геосаяси бәсекелестікпен күрделеніп отыр. Бұл бәсекелестікке тек ұлы державалар – сол АҚШ, Қытай және Ресей ғана емес, сонымен бірге өз мүдделері бар ірі және өте белсенді аймақтық мемлекеттердің жаңа маңызды ойыншылары да қатысады. Бүгінгі таңда Иран, Пәкістан, Үндістан, Өзбекстан, Түркия және Парсы шығанағындағы араб мемлекеттері осындай мемлекеттердің қатарына кіреді. Әрине, бұл аймақтың геосаясатына қырғи қабақ соғыс кезіндегі жағдайға қарағанда күрделі конфигурация береді.

Сондықтан, АҚШ-та, негізінен, Ауғанстаннан кету туралы шешімін осы елдегі жағдайдың ерекшелігімен және оның айналасындағы геосаяси мүдделердің күрделі құрылымымен негіздеуі мүмкін. Соған қарамастан, Батыс коалициясы елдерінің Ауғанстанды өздерінің мемлекеттік құрылыс тәжірибесін қолдана отырып реформалауға бағытталған әрекеттерінің ауқымы бастапқыда бұл елде тек геосаясат мәселелері ғана емес екенін көрсетеді.

Шын мәнінде, Ауғанстанда АҚШ пен олардың одақтастары шығыс қоғамын мемлекет пен қоғамды ұйымдастырудың заманауи моделіне айналдырудың ең үлкен және қымбат әрекетін жасады. Олар өкілдік демократия мен ауған қоғамын көптеген бәсекелес этникалық, діни және тайпалық қауымдастықтарға бөлу жағдайында ұлттық институттардың құрылуы оларға осы елдегі жағдайды тұрақтандыруға және тұрақты мемлекеттілік құруға мүмкіндік беретіндігіне сүйенді. Алайда, «ауған қауымдастықтары

демократиялық сайлауды тек топтық мүдделер призмасы арқылы қабылдайды. Қауымдастықтардың бір-біріне деген жалпы сенімсіздігі жағдайында сайлау Батыс елдері үшін әдеттегідей қоғамның ортақ игілігі үшін идеялар бәсекелестігі ретінде қарастырылмайды, бірақ қарсыластармен өте қатал күрес жағдайында, онда жеңімпаздар мен жеңілгендер міндетті түрде болады. Әрине, ешкім жеңілгісі келмейді. Бұл ауқымды қоғамаралық бәсекелестікке әкеледі» [2, 764 б.].

Бұл тұрғыда АҚШ-тың Талибан діни қозғалысының өкілдеріне биліктің ауысуы туралы, оның мемлекет пен қоғамды ұйымдастыру туралы өте архаикалық идеясына нақты келісімі, сөзсіз, осы жобаның айқын сәтсіздігін мойындау ретінде қарастырылуы керек. Тиісінше, Ауғанстаннан кету туралы шешім іс жүзінде АҚШ үшін өте проблемалы жобадан шығуын білдіреді. Мәселені осылай қойған кезде ресурстарды, материалдық, қаржылық, адами ресурстарды үнемдеу бірінші орынға шығады.

Жалпы, АҚШ үшін бұл идеологияға зиян келтіру мүмкіндігімен нақты саясаттың айқын басымдылығын көрсетеді. Демек, мұны батыстық саясаттың жүйелік өзгерісі ретінде қарастыруға болады. Себебі идеология басқа мемлекеттер мен қоғамдардағы өзгерістердің кез келген саясатын негіздеу үшін басты мәнге ие. Ұлы державалар жағдайында бұл геосаясаттың негізі болып табылады. Бұл, әсіресе, қырғи қабақ соғыс кезінде, АҚШ пен КСРО басқарған екі блок арасындағы геосаяси қарама-қайшылықтар бір-біріне қарама-қайшы аумақтарда, соның ішінде идеология мәселелеріне сүйенген кезде айқын болды.

Бұл тұрғыда АҚШ-тың 2001 жылы Ауғанстанға келуі, сондай-ақ Иракта олардың белсенді араласуы, қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін қалыптасқан, әдеттегі шығыс мемлекеттері мен қоғамдарын Батыс үшін неғұрлым қолайлы мемлекеттік ұйымға айналдыру үшін іргелі мүмкіндіктің болуы туралы идеологиялық тұжырымдаманың салдары болды. Бірақ бұл 1980-ші жылдардың аяғы мен 1990-шы жылдардың басында құлағаннан кейін бұрынғы социалистік лагерь елдерінің өзгеру тәжірибесінен туындаған идеологиялық тұжырымдама екенін атап өткен жөн.

Белгілі бір мағынада, бұл идеологиялық тұжырымдаманың көрінісі 1989 жылы жарияланған Фрэнсис Фукуяманың әйгілі «Тарихтың ақыры?» эссесі болды. 1992 жылы онда баяндалған идеялар негізінде ол «Тарихтың ақыры және соңғы адам» кітабын шығарды. Фукуяма өз еңбектерінде әлемде либералды демократияның таралуы және осыған байланысты идеологияға негізделген қарама-қайшылық дәуірінің аяқталуы туралы мәлімдеді.

Бұл тұрғыда АҚШ пен басқа елдердің Ауғанстаннан халықаралық коалициядан кетуі, шын мәнінде, барынша прагматикалық саясатқа көшуді білдірді. Сондықтан, 2021 жылдың тамызында Ауғанстанда болған оқиғаларды осы елге қатысты идеологиялық тәсілден бас тарту тұрғысынан қарастыруға болады. Сонымен бірге, бұл АҚШ саясатының сыншыларына және геосаясат саласында олармен бәсекелес мемлекеттердің өкілдері-

не жағдайды Ауғанстан төңірегінде орналасқан Азияның стратегиялық маңызды аймағында американдық ықпалдың төмендеу үрдісі ретінде бағалауға негіз береді.

Алайда, бұл жағдайдың ерекшелігі идеологиялық компоненттен кету геосаясаттан бас тартуды білдірмейді. Сонымен қатар, бұл идеология Ауғанстан төңірегіндегі американдық саясаттың ең әлсіз буыны болды деп келісуге болады. Ол АҚШ-тан тым көп шығындарды талап етті, тек материалдық және адами ғана емес, сонымен қатар, ең бастысы, имидждік. Соңғы жағдай ерекше мәнге ие болды. Мұсылман елінде АҚШ әскерлерінің болуы, қарсы қарсылықты басу үшін қабылданған шаралар, жергілікті ойын ережелерін өзгерту әрекеттері АҚШ-тың Ауғанстандағы бейнесіне тым жағымды әсер етпеді және мұсылман әлемінде сынға ұшырады.

Идеологиялық компонентсіз АҚШ үшін геосаясат мәселелеріне назар аудару одан да тиімді болуы мүмкін деп болжауға болады, кем дегенде, бұл аз шығынға айналады. Әрине, оқшаулану көңіл-күйінің таралуына және жаһандану дағдарысына байланысты әлемдегі экономикалық өзгерістерге байланысты қазіргі жағдайда шығындарды азайту американдық мүдделер үшін маңызды.

Шын мәнінде, осы тұрғыдан алғанда, 2021 жылы Ауғанстанда болған оқиғаларды идеологиядан нақты саясатқа көшу санаттарында қарастыруға болады. Яғни, АҚШ Ауғанстанды өкілді демократиясы бар қазіргі заманғы мемлекетке айналдыру міндетімен байланысты мәселенің идеологиясына байланысты оларды түзету қажеттілігінсіз геосаяси міндеттерді шешуге көбірек көңіл бөледі. Тиісінше, егер біз дәл осы мәнмәтінде АҚШ-тың Ауғанстаннан кетіп, содан кейін билікке Талибан қозғалысының келу

Мұсылман елінде АҚШ әскерлерінің болуы, қарсы қарсылықты басу үшін қабылданған шаралар, жергілікті ойын ережелерін өзгерту әрекеттері АҚШ-тың Ауғанстандағы бейнесіне тым жағымды әсер етпеді және мұсылман әлемінде сынға ұшырады.

жағдайын қарастыратын болсақ, онда бұл аймақтың геосаясатына қалай әсер ететініне көп көңіл бөлген жөн.

Әрине, Талибан сияқты діни қозғалыстың жекелеген елде билікке келуі осы елдің даму перспективалары мен Азияның көрші аудандарындағы жағдайға сипаттамалардың әсері туралы маңызды сұрақтар туғызбауы мүмкін емес. Оған қоса, бұл жағдайда біз осыған байланысты Ауғанстанның әлеуметтік және мемлекеттік құрылымын архаизациялаудың айқын үрдісі туралы айтып отырмыз.

Дәл осы жағдай, әсіресе, АҚШ пен халықаралық коалиция осы елде жүзеге асыруға тырысқан жаңғырту саясатының аясында әлемдік қоғамдық пікірде ауыр қабылданады. АҚШ пен олардың одақтастарының жиырма жылдық сыртқы басқару кезеңімен байланысты ауған үкіметінің тез құлдырауы АҚШ-тың Ауғанстаннан кету жағдайларына және осы елде жүзеге асырылған модельдің өміршеңдігіне байланысты сұрақтар туғызбауы мүмкін емес.

2021 жылдың тамызынан бастап бұл елде мемлекеттік құрылыс мемлекет пен қоғамды ұйымдастырудағы діннің едәуір үлкен рөлімен байланысты түбегейлі басқа модельге бағытталған. Модернизмге бағдарланған даму моделінің табиғаты бойынша архаикалық модельге өзгеруі айтарлықтай салдарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, Ауғанстанның өзі үшін ғана емес, бүкіл аймақ үшін.

Шын мәнінде, исламдағы деобандиялық бағыттың жақтаушылары алғаш рет бір елде билікке келді. Қазіргі исламда олар ислам қоғамдастығын ұйымдастырудың бұрынғы моделінің құндылықтарына оралу тұжырымдамасын ұстанатын саяси қозғалыстарға жатады. Атап айтқанда, осындай қозғалыстардың бірі – Парсы шығанағының кейбір араб елдерінде кең таралған салафизм шеңберіндегі әр түрлі ағымдардың өкілдері. Мысалы, салафиттердің радикалды қанаты Ирак пен Сириядағы Ислам мемлекетінің идеологиясына жауап берді, ал қалыпты салафиттер Сауд Арабиясы, БАӘ, Катар, Кувейт сияқты елдерде билікті білдіреді.

Салафизмнің тән белгілерінің бірі – әулиелердің қабірлеріне табынуға қарсы күрес мәнмәтінінде политеизмнің (*ширк*) күнәсіне қарсы тұру. Атап айтқанда, Ауғанстанда және Орталық Азияны қоса алғанда, оған іргелес елдерде салафиттер жергілікті әулиелерге табынуға қарсы. Сонымен қатар, салафиттердің радикалды бөлігі сунниттік мазхабтарға қарсы шығып, бастапқы ислам қауымдастығында олар жоқ деп мәлімдеді.

Сонымен бірге исламдағы деобандиялық бағыт салафиттерден мемлекет пен қоғамды ұйымдастыру қағидаттарын түсінуімен айтарлықтай

ерекшеленеді. Деобандалар сонымен бірге бастапқы мұсылман қауымдастығының қағидаларына оралуға шақырады, бірақ оның тарихында зайырлы және рухани басқару бастаулары біртұтас болған кезде ғана. Бұл тәсіл мазхабтарды жоққа шығармауға, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде жергілікті дәстүрдің (атап айтқанда, жергілікті әулиелердің жерлеулеріне табыну туралы айтылған) болуына жол беруге мүмкіндік береді.

Бірақ исламның деобандиялық нұсқасын жақтаушылардың түсінуі рухани және зайырлы қағидаттардың бірлігі қағидатына негізделгендіктен, бұл діни қайраткерлер мемлекетті немесе мұсылман қауымдастығын басқаруды (исламның қалыптасуының алғашқы кезеңінде біртұтас болған) жүзеге асыруы керек дегенді білдіреді. Талибан қозғалысының жетекшілерінің тиісті діни атақтары осыған байланысты, мысалы, Мулла Барадар немесе Маулави Ахунзада.

Айта кету керек, Пәкістанның Ауғанстанмен шекаралас аудандарындағы көптеген медреселерде студенттер толыққанды діни білім алған жоқ. Оның орнына оларға еш жерде танылмаған, аты-жөні көрсетілмеген сертификаттар берілді. «Сондықтан медресенің барлық түлектері ислам туралы алғашқы білім алды, бірақ әдеттегі діни жүйеде тиісті орынға ие бола алмады... Дегенмен, олар өздерін молла деп атады, бұл Талибанды теократиялық мемлекетке айналдырды» [2, 487 б.].

Қалай болғанда да, біз Ауғанстанда мемлекеттік және қоғамдық ұйымның өте архаикалық моделін жүзеге асыру әрекеті туралы айтып отырмыз, бұл – ел үшін де, оның көршілері үшін де үлкен сынақ. Оның ішінде, биліктің Орталық Азия аймағы мен Пәкістанмен Ауғанстан үшін ортақ жергілікті мәдени және діни дәстүрден туындайтын діни ұйымға көшуінің алғышарты жасалды. Бұл салафизм идеологиясынан шыққан басқа радикалды «Ислам мемлекеті» діни ұйымынан ерекшеленеді. Тиісінше, идеологиялық тұрғыдан алғанда, Талибан қозғалысы араб Шығысы елдерінен әкелінген салафит идеологиясына қарағанда жергілікті жағдайларға көбірек бейімделеді.

Бірақ кез келген жағдайда, батыстық тұрғыдан алғанда, Ауғанстандағы мемлекеттік және әлеуметтік құрылымның діни моделі айқын архаикалық болып көрінеді. Нәтижесінде, Ауғанстандағы мемлекеттік және әлеуметтік дамудың екі моделінің арасындағы – бір жағынан, АҚШ пен олардың одақтастары 20 жыл бойы алға жылжытқан, ал екінші жағынан, Талибан қозғалысы бүгінде жүзеге асырып жатқан қарама-қайшылық тым маңызды болды, ал бірінен екіншісіне ауысу тым ауыр болды. Біріншіден, ауған қоғамының жаңғыртуға бағытталған бөлігі үшін, сонымен бірге сол шартты Батыс елдерінің қоғамдық пікірі үшін. Модернизациядан архаизацияға көшу фактісі жалпы прогресс идеяларына сәйкес келмейді, сондықтан ол батыстық қоғамдық пікірге таңқаларлық әсер етеді.

Жағдайдың белгілі бір парадоксы – Ауғанстанда 2021 жылдың жазында модернизациядан архаизацияға дейінгі өзгерістер іс жүзінде нақты саясаттың көрінісі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, бұл АҚШ-қа

тән. Сонымен қатар, Ауғанстандағы оқиғалар аймақтың геосаяси арена-сындағы негізгі және ең белсенді ойыншылар, егер Талибан қозғалысын мойындамаса, онымен әр түрлі дәрежеде өзара әрекеттесуге дайын екенін көрсетті. Мұны 2021 жылдың жазында, Ауғанстан президенті Ашраф Гани үкіметінің құлдырауы қарсаңында жетекші әлемдік және аймақтық дер-жавалар Талибан қозғалысының өкілдерімен әр түрлі деңгейлерде бел-сенді байланыста болған кезде айқын көрсетті.

Осы тұрғыда АҚШ, Пәкістан, Иран, Қытай, Ресей және басқа да бірқатар жоғары лауазымды шенеуніктердің олармен кездесуі, 2021 жылдың тамы-зында Кабулды талибтердің жаулап алуы қарсаңында, Талибанның билік-ке келу мүмкіндігін заңдастыруға ықпал етті. Сонымен бірге, бұл Ауған-стан төңірегіндегі аймақтағы геосаяси бәсекелестіктің әр түрлі тараптары арасында осы елде билікке талибтердің келу мүмкіндігі туралы салыстыр-малы түрде кең халықаралық консенсустың болуын көрсетеді.

Сонымен бірге, АҚШ, сондай-ақ Иран, Қытай және Ресей арасындағы барлық қарама-қайшылықтарды ескере отырып, мұндай консенсус қа-лай мүмкін болды деген сұрақ туындайды. Алайда, барлық осы елдер үшін «бәрі стратегиялық маңызды аймақтардың бірінде АҚШ-тың жеңілісі си-яқты көрінді. Әрине, Иран, Қытай және Ресей үшін бұл нұсқа американдықтармен күрделі қарым-қатынастарын ескере отырып, өте тартымды көрінді. АҚШ-тың кетуі бұл елдер бұдан былай АҚШ-тың осы аймақта бо-луы туралы алаңдамауы керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, егер аме-риқандықтар Ауғанстаннан кетсе және бұл олардың бұрынғы саясаттан бас тартуының белгісі болса, онда Қытай, Иран және Ресей үшін бұл АҚШ-тың басқа бағыттарында да олармен келісімге келе алатындығын білдіруі мүмкін» [3].

Атап айтқанда, бүгін күн тәртібінде АҚШ пен Иран арасындағы ядро-лық келісімді жаңарту мүмкіндігі туралы мәселе тұр. Сондықтан Иран үшін АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуі осы елдегі шейіт азшылығы үшін мүм-кін қауіптерден гөрі маңызды болды. Бұл жағдайда Иранға ауған бағытын-да жаңа майдан қажет болмағаны анық. Егер Тегеран Талибан қозғалысы-ның билікке келуіне қарсы болса және Ауғанстандағы шейіттерді қолдай бастаса, оның пайда болуы сөзсіз болар еді. Жоғарыда аталған халықара-лық келісімді қалыптастыруға қатысу әлдеқайда тиімді болды, ол белгілі бір кепілдіктерді, соның ішінде ауған шейіттерін де қамтамасыз етуі керек еді.

Егер Сіз сұрақты дәл осылай қоюға келіссеңіз, онда Ашраф Гани үкіметінде билікте қалудың ерекше нұсқалары болмағаны анық. Бұл жағдайда халықаралық консенсус өте маңызды болды. Тарихи тұрғыдан алғанда, егер Ауғанстан төңірегіндегі сыртқы саяси сахнадағы басты ой-ыншылар арасында елеулі қайшылықтар болса, онда бұл елде өткір ішкі саяси қақтығыс басталуы мүмкін. Бұл жағдайда қарама-қарсы тараптар бәсекелес сыртқы державалардың қолдауына ие болады. Мысал ретінде 1978-1992 жылдардағы қырғи қабақ соғыс кезіндегі КСРО, АҚШ, Қытай

БҰЛ ТҰРҒЫДА ТАЛИБАН- НЫҢ БИЛІККЕ КҮТПЕГЕН ЖЕРДЕН ТЕЗ КЕЛУІ СЫ- РТҚЫ САЯСИ КОНСЕНСУС ФАКТОРЫНСЫЗ МҮМКІН БОЛМАЙТЫНЫ АНЫҚ.

және басқа елдер арасындағы Ауғанстандағы қақтығысты келтіруге болады. Бірақ 1994-2001 жылдар аралығында Ауғанстан төңірегіндегі қақтығысты да еске алуға болады. Соңғы жағдайда Иран мен Ресей Пәкістанның және бірқатар араб мемлекеттерінің қолдауына ие болған Талибан қозғалысына қарсы тұрған солтүстік талибтерге қарсы одақты қолдады.

Бұл тұрғыда Талибанның билікке күтпеген жерден тез келуі сыртқы саяси консенсус факторынсыз мүмкін болмайтыны анық. Себебі, керісінше жағдайда, талибтер ауған армиясы мен қауіпсіздік күштері тарапынан емес, ұлттық азшылықтардың қарулы күштерімен қарсылыққа тап болуы мүмкін.

Қарсыласу әрекеті 2001 жылы қайтыс болғанға дейін Солтүстік талибтерге қарсы одақтың жетекшісі болған тәжік қолбасшысы Ахмад Масудтың ұлы Ахмад Шах Масудтың басшылығымен Панджер провинциясында жасалды. Алайда, бұл әрекет сәтсіз аяқталды және әдеттегідей, 2022 жылдың басына дейін біз сол азшылықтардың қатты наразылығына қарамастан, Талибан қозғалысына үлкен қарсылықты ұйымдастырудың алғы-шарттарын көрмейміз.

Шын мәнінде, мұның басты себебі 1996-2001 жылдар аралығында талибтерге қарсы қарсылық үшін өте маңызды болған сыртқы қолдаудың болмауымен байланысты. Этникалық тәжік Масуд, сондай-ақ басқа да көрнекті ауған саясаткері тәжік Амрулла Салех (Ауғанстанның вице-президенті болған) негізінен тәжіктердің жергілікті қауымдастығына сенім артуға тырысқаны тән. Бірақ қарсылықты ұйымдастыру сәтсіз болды. Бұл тәжіктер 2001 жылдан бастап Ауғанстан армиясы мен қауіпсіздік күштеріне кеңінен қатысқанына қарамастан. Бұған қоса, көрші Тәжікстан Талибанның билікке келуіне қарсы шыққан санаулы мемлекеттердің бірі болды.

Егер ауған тәжіктері Тәжікстанмен шекаралас Ауғанстанның солтүстік-шығыс провинцияларын ықшам түрде мекендейтінін ескерсек және бұл 2001 жылға дейін Солтүстік талибтерге қарсы альянстың тұрақтылығының негізгі факторы болса, онда теориялық тұрғыдан Масуд пен Салех талибтерге қарсылықты ұйымдастыра алады деген пікір пайда болуы мүмкін. Алайда, Тәжікстан мемлекетінің ауған тәжіктерімен тарихи тығыз байланыстарына, сондай-ақ 1996 жылдан 2001 жылға дейін Солтүстік талибтерге қарсы альянсты қолдау тәжірибесіне қарамастан, Душанбеде Ауғанстан ішіндегі күштердің тепе-теңдігін өзгерте алатын дербес шешім қабылдауға мүмкіндік болмады. Себебі тәжік басшылығы Қытай мен Ресейдің пікірін ескеруі керек еді. Тиісінше, Талибанның билікке келу мәселесіне қатысты қалыптасқан халықаралық консенсуспен келіспегендіктен, Тәжікстанда оны елемуге болмайды.

Бірақ бұл мұндай консенсус негізінен өзгере алмайды дегенді білдірмейді. Себебі аймақтағы геосаяси қарама-қайшылықтармен байланысты жағдайлар жаһандық және аймақтық деңгейде өзгеруі мүмкін. Жаһандық

деңгейде бүгінде ұлы державалар арасындағы қарым-қатынастың күрт шиеленісуі орын алуда. АҚШ пен оның одақтастары Ресеймен және Қытаймен бір уақытта геосаясат және геоэкономика мәселелері бойынша қарама-қайшылық жағдайында.

Бұл «қырғи қабақ соғыс» кезіндегі жағдайларды әлі қайтармайды, бірақ, әсіресе, орта мерзімді перспективада оған ықпал етуі мүмкін. Алайда, бұл Ауғанстан төңірегіне әсер етуі екіталай. Мұнда ұлы державалардың мүдделері басқа бағыттарға қарағанда аз байланыста болады. Мысалы, бұл Ресей үшін Батыспен қарым-қатынаста маңызды болып табылатын Шығыс Еуропада немесе Қытайдың, сондай-ақ АҚШ пен олардың одақтастарының мүдделері кездесетін Оңтүстік-Шығыс Азияда орын алады.

Бірақ Ауғанстан айналасындағы үлкен аймақтың геосаясатында Иран, Пәкістан, Өзбекстан, Түркия, араб елдері сияқты аймақтық күштердің мүдделері маңызды рөл атқаратындығы маңызды. Олар белгілі бір ұлы державалармен тығыз қарым-қатынаста болуы мүмкін, олардың экономикалық қолдауына байланысты болуы мүмкін, бірақ сонымен бірге олардың мүдделері біртіндеп аймақтың геосаяси картасын анықтай бастайды.

Бұл тұрғыда Талибан қозғалысын билікке әкелген 2021 жылдың жазындағы оқиғаларда аймақтық державалар бірқатар сәттерде, әрине, ұлы державалардың мүдделі қатысуымен маңызды рөл атқарғаны өте маңызды. Осындай сәттердің бірі, шын мәнінде, Ауғанстандағы биліктің 2021 жылдың жазында Талибан қозғалысына көшу процесіне байланысты болды. Себебі кез келген сыртқы саяси консенсуста әрқашан мәселенің практикалық жағы болады.

Ауғанстан жағдайында 2021 жылдың тамызында маңызды сәт - әр түрлі сыртқы ойыншылар Талибанмен тұрақты негізде қалай өзара әрекеттеседі, мұндай өзара іс-қимыл қалай жүзеге асырылады және оны жүзеге асыруға кім жауапты болады? Әйтпесе, Ауғанстан ішіндегі оқиғалар бақыланбайтын сипатқа ие болуы мүмкін, бұл әр түрлі елдер үшін жағымсыз асқынуларға әкелуі ықтимал.

Атап айтқанда, егер талибтер 1996-2001 жылдары билікте болған кездегі тәжірибелерін қолдана бастаса, онда, ең алдымен, олардан Хазар шейіттеріне қарсы қатаң әрекеттер күтуге болады. Бұл Иранды алаңдатпай қоймағаны анық. Тиісінше, Тегеран теориялық тұрғыдан талибтерге қарсы қарсылықты қолдай алады, бұл сол елдегі жағдайды бірден өзгертер еді.

Тағы бір проблема Ауғанстанда бұрынғы талибтер билігі кезінде болған радикалды діни топтармен байланысты болды. Әрине, бұл аспект АҚШ пен Қытайды алаңдатады. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, Америка президенті Джо Байден 2021 жылдың тамызында АҚШ-тың Ауғанстандағы басты міндеті 2001 жылы Нью-Йоркке соққы берген террористерді жоюмен байланысты екенін және АҚШ-тың бұл жерде мемлекет құру міндеті тұрмағанын мәлімдеді.

Егер талибтердің билікке келуінің нәтижесінде Ауғанстан қайтадан радикалды ұйымдар үшін негіз болса, бұл Байденнің сөздерін мақұлдама-

ушылық болар еді. Себебі Ауғанстандағы жағдай 2001 жылдың қыркүйегіне дейінгі кезеңде бастапқы қалпына оралып, барлық күш-жігер бекер болар еді. Өзінің батыс шекараларында Қытайға қарсы радикалды діни ұйымдардың пайда болу ықтималдығы туралы алаңдайтын Қытаймен жағдай осыған ұқсас.

Сондықтан, Талибан қозғалысының билікке келу мүмкіндігі туралы жоғарыда аталған халықаралық консенсустың пайда болуы белгілі бір кепілдіктерсіз мүмкін болмады. Осыдан сұрақ туындайды, Ауғанстанды басқарудағы Талибан қозғалысының бұрынғы тәжірибесімен салыстырғанда салыстырмалы түрде қалыпты мінез-құлқына кім кепілдік бере алады? Шын мәнінде, Ауғанстанға қандай-да бір қатысы бар барлық мемлекеттердің осындай рөлге жалғыз үміткері 1990-шы жылдардың ортасында билікке талибтердің келуіне ықпал еткен дамыған әскери-саяси және діни жүйесі бар Пәкістан болды.

Бұл тұрғыда «Пәкістан – Талибан үшін жауапты рөлге өте ыңғайлы кандидат және бұл 1994 жылы осы ұйымды құруға қатысқанына қарамастан. **Біріншіден**, пәкістандықтар АҚШ-пен және Қытаймен ұзақ уақыт қарым-қатынаста. **Екіншіден**, Пәкістанда дінге түбегейлі көзқарасы бар адамдар мен ұйымдар жеткілікті, бірақ бұл елдің армиясы мен арнайы қызметтері оларды басқарады және қолайлы шеңберде ұстайды. **Үшіншіден**, Пәкістан 1990-шы жылдардың басынан бастап Орталық Азияға көлік дәліздерін ашуға мүдделі. Ол үшін бұл өте маңызды, өйткені оның Үндістанмен қарым-қатынасы өте шиеленісті. Егер Талибан тәртіпті қамтамасыз етсе, тіпті, өте қатал болса да, бұл барлық жобалардың орындалуын қамтамасыз етеді. Мысалы, өзбек Термезінен Пәкістандық Пешаварға теміржол құрылысы немесе Түрікменстаннан Пәкістанға ТАПИ (Трансафган газ құбыры) құрылысы... Сондықтан Пәкістан Ауғанстандағы жағдайдың негізгі басқарушысы болды. Қазір Исламабад Орталық Азия, Қытай және Ресей мемлекеттерін алаңдатып отырған басқа елдердің қауіпсіздігіне, Талибанның әйелдерге қатысты мінез-құлқына, Батыс елдерін, сондай-ақ Иранның алаңдаушылығын тудыратын діни азшылықтар үшін жауапты» [3].

Сондықтан Пәкістан Ауғанстандағы жағдайдың негізгі басқарушысы болды.

Жалпы, аймақтағы Пәкістанның тек Талибан қозғалысына әсер ету мүмкіндігі, сондай-ақ онымен өзара әрекеттесудің қажетті тәжірибесі бар. Пәкістанның өзінде Пәкістан билігіне қарсы соғыс жүргізетін «Техрик-и-Талибан» радикалды қозғалысы бар, бірақ сонымен бірге исламдағы деобандиялық қозғалыспен байланысты «Джамиат-и улема-и ислами» діни партиясы бар. 1994-2001 жылдары талибтердің билікке алғашқы келуі кезінде Пәкістанның пуштун аудандарындағы дәл осы партия мен оған жақын діни оқу орындары Ауғанстандағы Талибанға кең көлемде қолдау көрсетті.

Бұл жағдайда талибтер үшін Пәкістан әрқашан әскери, материалдық, қаржылық және идеологиялық қолдау алған тыл аймағының рөлін атқарғаны маңызды. Бұл әрдайым тікелей мемлекеттік қолдаумен, көбінесе оның бейресми көріністерімен байланысты емес. Мысалы, 1994-2001 жылдар аралығында Пәкістаннан «Джамиат-и улема-и ислами» партиясына жақын діни мекемелер Талибан қозғалысының әскери күштерін толықтыру үшін пуштундардан еріктілердің тұрақты ағымын қамтамасыз етті. Бұл жағдай Исламабадта Талибан қозғалысының салыстырмалы түрде қолайлы мінез-құлқын қамтамасыз етуге айтарлықтай мүмкіндіктер бар деп айтуға негіз берді.

Бұл тұрғыда Пәкістан армиясы бас штабының бұрынғы бастығы Ашраф Кияни АҚШ өкілдеріне Ауғанстандағы тұрақты армияны құру мәселесі бойынша берген кеңесінің мысалы тән. Ол ауған армиясының құрылысына қаражат салмауға кеңес беріп: «Сіз сәтсіздікке ұшырайсыз. Содан кейін Сіз кетесіз және бұл жартылай дайындалған армия Пәкістан үшін проблема болатын милицияға бөлінеді,» – деп ескертті [4].

Бірінші кезекте, ол солтүстік ұлттық азшылықтардың – тәжіктердің, өзбектердің, хазарлардың қалыптасуын білдірді. Наджибулланың коммунистік режимі құлағаннан кейін, бұрынғы ауған армиясының әскери құрылымдары оған қарсы тұрған моджахедтер отрядтарымен бірге азшыл ұлттардың милицияларын құрды. 1990-шы жылдары тәжіктер, өзбектер мен хазарлардың саны мен қару-жарағы бойынша әсерлі милициясы, шын мәнінде, 1994-2001 жылдары Ауғанстанда Талибан пуштун қозғалысының билікке келуіне жол бермеді.

Осыған байланысты, 2021 жылы талибтер мұндай кедергілерге тап болмағаны өте маңызды. Талибтердің билікке тез келуі, үкіметтік армияның бағынуы және осыған байланысты әскери қақтығыстың болмауы бүгінде Ауғанстанда Талибан қозғалысының өкілдері көрсеткен салыстырмалы ұстамдылықта маңызды рөл атқарғаны сөзсіз. Егер олар тәжіктер, өзбектер мен хазарлардың ұлттық құрамалары тарапынан үлкен қарсылыққа тап болса, онда 1990-шы жылдардың соңында, Солтүстік талибтерге қарсы альянс болған кездегі жағдай қалпына келтірілуі мүмкін. Бұл соғысушы тараптардың өзара қатыгездігіне және онымен байланысты шектен шығуға әкелетіні түсінікті.

Алайда, оқиғалардың мұндай дамуы өңірлік мемлекеттер, бірінші кезекте, Пәкістан, Өзбекстан және Түрікменстан үшін маңызды басымдықтардың қатарына жататын көлік дәліздерін құру жобаларын іске асыруға мүмкіндік бермейтіні анық. Сондықтан бұл мемлекеттер Ауғанстандағы саяси биліктің тұрақтылығына қызығушылық танытуы керек еді, бұл Түрікменстаннан Пәкістанға Трансафган газ құбырын, Өзбекстаннан Пәкістанға теміржол желісін, сондай-ақ электр желілерін салуға кепілдік бере алады.

2021 жылдың шілдесінде, Талибан қозғалысының билікке келуінен бір ай бұрын, Өзбекстанда Орталық және Оңтүстік Азия аймақтарының өзара байланысына арналған аса өкілетті конференция өтті. Оған Ауғанстан президенті Ашраф Гани мен Пәкістанның премьер-министрі Имран Ханның қатысуы өте маңызды болды. Өзбек стратегиялық және аймақтық зерттеулер институтында жарияланған мақалада көрсетілгендей: «...Конференцияға қатысушылар бүгінгі таңда осы кең аймақтағы елдердің Орталық және Оңтүстік Азия – автордың еск.) Ауғанстандағы қауіпсіз дәліз арқылы бірнеше мыңжылдықтар бойы жүзеге асырылған сауда-саттықты, сондай-ақ экономикалық, мәдени және ғылыми байланыстарды қалпына келтіруге мүмкіндігі бар (келісетіндігімен келісті. авт.) екендігімен келісті» [5].

Ауғанстан аумағы арқылы кез келген экономикалық өзара іс-қимылды жүзеге асыру үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі басты мәнге ие екені анық. Сондықтан Өзбекстан астанасында президент Гани үкіметінің Ауғанстанда құлауы және Талибан қозғалысының билікке келуі қарсаңында өткен конференция барысында дәл осы мәселеге баса назар аударылғаны кездейсоқ емес.

Талибан билікке келгеннен кейін, ТАПИ құрылысы олардың басты басымдықтарының бірі болды. Атап айтқанда, 2022 жылғы қаңтар-ақпанда Түрікменстан, Ауғанстан және Пәкістан өкілдерінің осы жобаны іске асыруды бастау туралы белсенді консультациялары өтті. Бұл ретте Азия даму банкі ТАПИ құрылысы жобасының жетекші үйлестірушісі ретінде әрекет етеді, оның бірінші фазасының құны 5-тен 6 млрд. долларға дейін құрауы мүмкін [6]. Сонымен қатар, Ресей «Челябі құбыр илектеу зауыты өндірісінің түркімен сегменті үшін құбыр жеткізуге кедергі болмады» [7].

ТАЛИБАН БИЛІККЕ КЕЛГЕННЕН KEЙІН, ТАПУ ҚҰРЫЛЫСЫ ОЛАРДЫҢ БАСТЫ БАСЫМДЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ БОЛДЫ.

Ауғанстан жағдайында негізгі мәселе газ құбыры құрылысының бағыты бойындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты екені түсінікті. Осыған байланысты, 2022 жылдың 17 қаңтарында «Талибан» өкілі Билал Карими газ құбыры салынатын Ауғанстанның барлық провинцияларындағы жағдайды бақылау үшін 30 мың адамнан тұратын арнайы бөлім құру жоспарлары туралы мәлімдеді [8].

Егер біз Ауғанстанда талибандардың билікке келуі мүмкіндігі туралы белгілі бір халықаралық консенсус бар екеніне келісетін болсақ, онда ол негізінен осы елде тәртіпті қамтамасыз ете алатындығына сүйенді. Бұл, өз кезегінде, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы экономикалық өзара іс-қимыл және Қытай, Үндістан және Ресейдің неғұрлым ірі экономикаларын біртіндеп қосу тұрғысынан жоспарланған барлық жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Тиісінше, осы жобалардан түсетін кірістер ауған үкіметінің салыстырмалы экономикалық тұрақтылығына әкелуі керек. Ол талибтерді мемлекеттік құрылыспен айналысу қажеттілігіне алып келеді, бұл олардың радикализм деңгейін төмендетуі керек. Бұл жағдайда Пәкістан Талибанға әсер ете алатын күш рөлін атқарады.

Әрине, жағдай өзгеруі мүмкін екенін атап өту керек. Атап айтқанда, қаңтарда болған Талибан қозғалысының Пәкістан мен Өзбекстанмен қарым-қатынасындағы кейбір асқынуларға назар аударған жөн. 2022 жылдың 11 қаңтарында Талибан қорғаныс министрінің міндетін атқарушы Мохаммад Якуб Өзбекстаннан Ашраф Гани үкіметі құлаған кезде осы елге ұшып келген ұшақтар мен тікұшақтарды қайтаруды талап етті. 12 қаңтарда Өзбекстаннан Ауғанстанға электр энергиясын жеткізу 60%-ға қысқарды [7]. Кейіннен жеткізілім қайта басталды.

Талибан сыртқы істер министрінің орынбасары Аббас Станикзай Дюранд сызығы бойымен Ауғанстан мен Пәкістан арасындағы шекараны өту мәселесі Үкіметтің емес, ұлттың мәселесі екенін айтты [9]. Бұл мәлімдеме Пәкістанның салыстырмалы түрде қолайлы Талибан мінез-құлқын қамтамасыз етуде атқаратын рөлін ескере отырып өте маңызды. Пәкістан саясаты үшін Ауғанстанда екі ел арасындағы шекара ретінде Дюранд сызығы туралы мәселені көтермеу өте маңызды. Бұрын талибтер бұл мәселеге ерекше назар аудармаған. Осылайша, олар Пәкістанға тәуелді саяси күш ретінде қабылданбауы үшін өздерінің тәуелсіздігін ерекше атап өткісі келеді.

Пәкістан мен Өзбекстан Ауғанстан арқылы көлік дәліздерін құруға барынша мүдделі болғандықтан, Талибанның жоғары лауазымды өкілдерінің мұндай ақпараттық шабуылдары жаңа ауған билігінің мінез-құлқына алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Себебі бұл оларға халықаралық қоғамдастық тарапынан әсер ету мүмкіндігі туралы сұрақ туғызады. Бұл жерде Пәкістан мен Өзбекстан маңызды рөл атқаратыны анық. Дегенмен, болған оқиға жүйе емес деп болжауға болады. Керісінше, бұл ауған саясатының ішкі міндеттеріне байланысты. Талибтер Ауғанстандағы өздерінің күші мен ықпалын қамтамасыз етуі керек. Демек, олар тәуелсіз көрінуі керек. Бірақ, жалпы, талибтердің 2021 жылдың жазында билікке келуін қамтамасыз еткен халықаралық консенсус әлі де өз маңыздылығын сақтап келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Акимбеков С. Афганский капкан захлопнулся. [Электронный ресурс]. URL: <https://institute.asiakz.com/ru/rubrics/comments/afganskiy-kapkan-zahlopnulsya>
2. Акимбеков С. История Афганистана. - Астана-Алматы: ИМЭП, 2015. - 848 с.
3. Акимбеков С. Афганский капкан захлопнулся. [Электронный ресурс]. URL: <https://institute.asiakz.com/ru/rubrics/comments/afganskiy-kapkan-zahlopnulsya>
4. Abbas H. *The Taliban revival. Violence and extremism on the Pakistan-Afghanistan frontier*. Yale University Press. L. 2014. P. 191.
5. *The Tashkent conference "Central and South Asia: Regional Connectivity. Challenges and Opportunities" signals the beginnings of a new era in the history of the region*. 19.08.21. [Electronic resource]. URL: <https://isrs.uz/en/xalqaro-hamkorlik/taskentskaa-konferencia-centralnaa-i-uznaa-azia-regionalnoe-vzaimosvazannosti-vuzovy-i-vozmoznosti-kak-signal-onacale-novoj-ery-v-istorii-regiona>
6. *Afghan Taliban fully supportive of TAPI gas pipeline, TAP power transmission line*. [Electronic resource]. URL: <https://nation.com.pk/01-Feb-2022/afghan-taliban-fully-supportive-of-tapi-gas-pipeline-tap-power-transmission-line>
7. *Политика недели: борьба за посольства, воинскую дисциплину, энергоресурсы* [Электронный ресурс]. URL: <https://afghanistan.ru/doc/147885.html>
8. *Taliban Regime to deploy 30,000 troops to resume work on the TAPI Gas Pipeline project*. [Electronic resource]. URL: <https://www.pipeline-journal.net/news/taliban-regime-deploy-30000-troops-resume-work-tapi-gas-pipeline-project>
9. *Taliban-Pakistan Ties Run Into Trouble*. [Electronic resource]. URL: <https://thediplomat.com/2022/01/taliban-pakistan-ties-run-into-trouble/>

СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ МҮДДЕЛЕР АРАСЫНДА:

ҚАЗАҚСТАН АУҒАНСТАНДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Доктор Себастьян Майер

*DAAD халықаралық қатынастар саласындағы доценті, Зерттеу және дипломнан кейінгі білім беру орталығының басшысы, Қазақстан-Неміс университеті, Алматы. Франкфурт-на-Одердегі Еуропалық Виадрина университетін бітірген (Ph.D) және Берлиннің Еркін университетінде, Гамбург және Бремен университеттерінің Бейбітшілікті зерттеу және қауіпсіздік саясаты институтында жұмыс істеді. Ол Джордж Вашингтон университетіне, Германияның Халықаралық қатынастар және қауіпсіздік институтына және Бішкектегі ЕҚЫҰ Академиясына шақырылған ғалым ретінде сапарме келді.
E-mail: mayer@dku.kz*

АҢДАТПА

Мақалада Қазақстанның Ауғанстанмен қарым-қатынасы баяндалады және Қазақстанның гуманитарлық көмек жеткізуші және соғыс түршіктірген елдегі тұрақтылық көзі ретіндегі рөлі көрсетіледі. Алғы сөзде Қазақстанның қолдауы, тұрақтылықты қамтамасыз ету және өзара іс-қимылға деген ұмтылыс сипатталады. Бұдан әрі Қазақстанның шиеленісті реттеуге, делдалдыққа және сенімді нығайтуға қосқан үлесі сипатталады.

Қазақстанның Ауғанстанға деген көзқарасы өзара тығыз байланысты гуманитарлық, сондай-ақ стратегиялық, оның ішінде материалдық мақсаттарды да көрсетеді деген пікір бар. Қазақстанның елеулі экономикалық әлеуетін ескере отырып, экономикалық тұрғыдан жеткілікті дамыған бұл ел өзінің ортасын қалыптастырып, Орталық Азияда да, Ауғанстанды қоса алғанда, одан тыс жерлерде де тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға өз үлесін қоса алады. Алайда, осы елдің тұрақты дамуына жәрдемдесу, сондай-ақ Ауғанстанды оның солтүстік көршілерімен байланыстыратын инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру Орталық Азияның барлық елдері үкіметтерінің келісілген күш-жігерімен ғана табысты болады.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Қазақстан, Ауғанстан, Орталық Азия, гуманитарлық көмек, ауыл шаруашылығы, өзара іс-қимыл, өңірлік ынтымақтастық.

КІРІСПЕ

Мақалада Қазақстанның Ауғанстанмен қарым-қатынасы және гуманитарлық қолдау мысалында Қазақстанның гуманитарлық бағыты сипатталған. Бұл фактор шиеленістер шарпыған осы елдегі тұрақтылықтың бір көзі болып табылады. Ауғанстан бүгінде бүкіл Орталық Азияға таралуы мүмкін трансұлттық сын-тегеуріндер жиынтығын (экстремизм, мәжбүрлі мигранттар, есірткінің заңсыз айналымы және т.б.) білдіреді. 2021 жылғы тамызда Талибан қозғалысының билікке келуі халықаралық қоғамдастық пен көрші елдерде Ауғанстанға қатысты сенімсіздік сезімін тудырды. Дегенмен, Қазақстан Ауғанстанды қауіптің әлеуетті көзі ретінде ғана емес, жаңа мүмкіндіктер алаңы ретінде де қарастырады.

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап Орталық Азияда да, одан тыс жерлерде де көшбасшылық амбицияларын көрсете отырып, белсенді сыртқы саясат жүргізуде [1].

Осы посткеңестік аймақ кеңістігіндегі ең табысты экономика бола отырып, Қазақстан бұған қол жеткізе алады, өйткені екі онжылдық ішінде «халықтың табыс деңгейі орташадан төмен ел» позициясынан «халықтың табыс деңгейі орташадан жоғары ел» позициясына өтті. Қазақстанның қарқынды өсіп келе жатқан жалпы ішкі өнімі қазіргі уақытта Орталық Азияның басқа мемлекеттерінің ЖІӨ-нен асып түседі. Елеулі экономикалық әлеуеті бар дамыған держава бола отырып, Қазақстанның маңызды өңірлік және өңірден тыс ықпал ету тетіктері бар. 2010 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі кезеңде ел халықаралық көмек алушыдан, яғни акцептор елден, донор елге айналды – Қазақстан басқа елдерге көмек көрсетуге шамамен 500 млн. доллар жұмсады [2].

2020 жылы Қазақстандық халықаралық даму агенттігі (KazAID) құрылды, бұл тұтынушы елден халықаралық гуманитарлық көмекті жеткізуші елге трансформацияны көрнекі түрде көрсетті. Егер Ауғанстан туралы айтатын болсақ, Қазақстан ұзақ уақыт бойы басқа да Орталық Азия мемлекеттерінің арасында гуманитарлық көмек жеткізуші болып келді.

Алайда, төменде толығырақ көрсетілгендей, Қазақстанның Ауғанстан халқына көмек көрсету бағытын берік ұстануы, сыртқы саясаттың бұл себебі материалдық мүдделерді де қамтиды. Қазақстанның Ауғанстанға сыртқы саяси қатынасы гуманитарлық, сондай-ақ стратегиялық және мақсаттарды қамтиды. Яғни, Қазақстанның Ауғанстанға жалпы қатынасының бейнесін құрайтын аралас себептер бар. НАТО қауіпсіздікке жәрдемдесудің халықаралық күштерін (ISAF) өрістетуге кезінде 2001 жылдан бастап 2014 жылға дейін Қазақстан әуе және жерүсті транзиті мен жүк қызметтері үшін алымдардан елеулі артықшылықтарды сақтап қалды. Бидай мен ұнды әлемдік экспорттаушылардың үздік-10 құрамына кіретін және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру саласында маңызды әлеуеті бар аграрлық ел бола отырып, Қазақстан оңтүстік республикаларда тұратын 40 млн-ға жуық адамның азық-түлік өнімдеріне деген ауқымды қажеттіліктерін қанағаттандырады. Іс жүзінде Ауғанстан бүгінде қазақстандық ұн экспорты-

ның жартысына жуығын импорттады, бұл айтарлықтай дәрежеде өзара тәуелділікке алып келеді. Ауыл шаруашылығына деген қызығушылықтан басқа, Ауғанстан Қазақстан үшін экспорт пен инвестициялар тұрғысынан да қызығушылық тудырады, өйткені бұл ұзақ мерзімді шетелдік инвестициялардың және жалпы инфрақұрылымды кеңейтудің негізін білдіреді. Қазақстанның Ауғанстанмен ортақ шекарасы жоқ және осы елдер арасындағы сауда көлемі Орталық Азия мемлекеттерінің арасында тек екінші орын алады, ал Өзбекстан бұл тұрғыда көш бастап тұр. Дегенмен, қазақстандық-ауған тауар айналымы бұрынғысынша маңызды және соңғы жылдары айтарлықтай өсті (билікке талибтер келгеннен кейін де төмендегеніне қарамастан). Сондықтан Қазақстан үлкен сауда және инвестициялық мүдделерді көрсетіп, ілеспе инфрақұрылымдық жобаларды қарастыруда. Қазақстан – Орталық Азияның басқа елдері сияқты – Ауғанстанның сауда, энергетикалық және көлік байланыстарының кеңейетін өңірлік желісіне кірігуін қолдайды [3]. Осы орайда «Үлкен Орталық Азия» Орталық Азияны Ауғанстанмен бірге өзара ынтымақтастық үшін әлеуетін пайдалану мақсатында бейнелейтін көптеген практиктер, бақылаушылар және халықаралық институттар үшін сәнге айналды. Су мен электр энергиясы – бұл ынтымақтастық айтарлықтай өзара пайда әкелетін екі мысал [4].

Елдер осы салаларда бұрыннан ынтымақтасып келеді. Әсіресе, Солтүстік Ауғанстан және географиялық тұрғыдан Орталық Азия болып саналатын аймақтардың бөліктері (яғни, этникалық, мәдени және экономикалық байланыстармен ортақ тарихы бар). Оның тарихи тамыры қола дәуірінен басталады, ол кезде Әмудария өзенінің жоғарғы ағысында Оксус өркениеті деп аталатын қалалық нысандара бар алғашқы өркениет пайда болды [5]. Тек XVIII ғасырда Ресейдің патшалық және Британдық отарлық империялары осы аймақта қалыптасып, нығая бастаған кезде және Ауғанстан мен жалпы Орталық Азияны бақылау үшін үлкен ойынға кірген кезде кең аумақ құлдырай бастады. Большевиктік төңкерістен және Кеңес Одағы құрылғаннан кейін, пайда болған бес кеңестік республиканың ондаған мың азаматтары азаматтық соғыс пен кеңестік ұжымдастырудан қашып, тәжік, хазар және пуштун тайпалары мен князьдіктерімен Ауған конфедерациясына пана тапты. Көпшілігі түрікмендер мен өзбектер болса да, босқындардың арасында этникалық қазақтар да болды.

1979 жылы Кеңес Одағы Ауғанстанға басып кіргеннен кейін, Орталық Азия кеңестік республикаларының әскери қызметшілері Мұхаммед Наджибулланың кеңестік ауған үкіметін қолдауда маңызды рөл атқарды [6, 6-бет]. Тиісті ғылыми әдебиеттерде Ауғанстан көп жағдайда Орталық Азияның бөлі-

Дегенмен, қазақстандық-ауған тауар айналымы бұрынғысынша маңызды және соңғы жылдары айтарлықтай өсті (билікке талибтер келгеннен кейін де төмендегеніне қарамастан).

гі болып саналмаса да, кейде ғалымдар байланыстардың күшті екенін көрсетіп, бұл географиялық белгіні елге сілтеме жасау үшін қолдануды ұсынады [7, 34-б.]. Кейбіреулер жоғарыда аталған «Үлкен Орталық Азия», сонымен қатар «Ұлы Орталық Азия» сияқты екі аймақты бейнелеу үшін балама маркерлерге сілтеме жасайды [8]. Практикалық саясатта (атап айтқанда, Өзбекстан үкіметі) соңғы терминді қолдануды жөн көреді [9, 70-б.].

Келесі бөлімде 1991 жылдан бері, Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан-Ауған қарым-қатынасы көрсетілген. Одан әрі Қазақстанның қолдауы, тұрақтылықты қамтамасыз ету және Ауғанстанмен өзара іс-қимыл жасауға ұмтылу туралы, сондай-ақ осыған байланысты материалдық мүдделер туралы айтылады. Соңғы бөлімде Қазақстанның қақтығыстарды реттеуге, елде делдалдық пен сенімді нығайтуға қосқан үлесі сипатталады, соңғы бөлімде қорытындылар шығарылады.

ҚАЗАҚСТАН-АУҒАН ҚАТЫНАСТАРЫ

1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бір жағынан, 1992 жылғы қарашадан бастап өздерін Орталық Азия деп атаған Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстан жаңа тәуелсіз мемлекеттер, және екінші жағынан, Ауғанстан арасында екіжақты қатынастар өте баяу дамыды. 1989 жылы кеңес әскерлері шығарылғаннан кейін және 1992 жылдың сәуіріне дейін өршіп тұрған Ауғанстандағы азаматтық соғыс кез келген аймақаралық саудаға кедергі келтірді.

Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 12 ақпанда орнатылды. Келесі жылы Ауғанстан Қазақстанда елшілік ашты. Қазақстан Кабулда дипломатиялық миссиясын 2003 жылы ашты, ол келесі жылы елшілік болып қайта құрылды¹. 1996 жылға дейін Орталық Азияның қолдауы 1994 жылдың аяғынан бастап күшейіп, бақылауды жаулай бастаған исламистік топ – «Талибанмен» күрескен Солтүстік альянсқа көрсетілді. 1996 жылы елдегі билік «Талибанға» ауысқан кезде, Орталық Азияның посткеңестік елдерінің Ауғанстанмен дипломатиялық және коммерциялық қарым-қатынасы нашарлады – талибтермен газ, электр және азық-түлік саудасын жалғастырған Түрікменстанды қоспағанда [6, 6-7-б.].

2002 жылдан бастап НАТО-ның қауіпсіздікке жәрдемдесу халықаралық күштері елге кіргеннен кейін Ауғанстанда әрекет еткен халықаралық де-меушілер Орталық Азия елдерімен сауданы ұлғайту қажеттігін атап өтті және Қазақстан бұл үндеуге жауап қайтарды. 2004 жылы екі мемлекет арасында сауда, білім беру және есірткінің заңсыз айналымына қарсы күресті қоса алғанда, көптеген бағыттарды қамтитын қатынастар мен ынты-

¹ Brief characteristic of Kazakhstan-Afghanistan diplomatic relations, // <http://e-history.kz/media/upload/2065/2014/06/27/3212f6574003562bc960599c064f94de.pdf>.

мақтастық негіздері туралы келісімге қол қойылды [10, 219-б.]. Сол жылы қазақстандық алғашқы компаниялар Ауғанстанда кеңселерін ашты². 2007 жылы Қазақстан астанасында (сол кезде Астана) өткен бірінші отырыста сауда-экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Ауған үкіметаралық комиссиясы құрылды. Қазақстандық инвестицияларды Ауғанстанға ынталандыру мақсатында 2012 жылы Инвестицияларды көтермелеу және өзара қорғау туралы шартқа қол қойылды³. Ауғанстан Президенті Мохаммад Ганидің 2015 жылғы қарашада Астанаға сапарына^{4,5} орай екіжақты – «Мәдениет туралы» және «Азаматтық қорғаныс, төтенше жағдайлардың алдын алу және ден қою туралы» келісімдерге қол қойылды. Кездесуде Қазақстан екіжақты қарым-қатынастар аясында 600 мың тоннадан астам бидай жеткізу туралы келісті. Есірткінің заңсыз айналымы мен терроризмге қарсы күрес тез арада шешуді қажет ететін міндеттер ретінде танымал болды⁶. Бизнес үшін мүмкіндіктерге келетін болсақ, мысалы, қазақстандық INTEGRA компаниясы «Хаф (Иран) – Герат (Ауғанстан)» теміржол учаскесін салу тендерін жеңіп алды⁷. 2015 жылы Нұрсұлтан Назарбаев (сол кезде Қазақстан Президенті) қазақстандық тау-кен өндіруші компаниялардың Ауғанстандағы бай минералдық ресурстарды игерудегі инвестициялық мүмкіндіктерін ерекше атап өтті⁸. 2014 жылы екіжақты тауар айналымы 336,7 млн АҚШ долларын құрады⁹. Осы жылдар ішінде ол айтарлықтай өсіп, 2020 жылы 622,6 млн АҚШ долларын құрады¹⁰.

2021 жылдың тамызында талибтер Ауғанстанды бақылауға алды. Қазақстандық үкімет шенеуніктері Кабулға бірнеше рет барса да, Қазақстан дипломатиялық қатынастарды тоқтатты. Ауған үкіметінің барлық шенеуніктері «уақытша» немесе «міндеттерді атқарушы» деп аталады. Ел халқының басым бөлігі өсіп келе жатқан жеке сенімсіздік, су мен электр қуатының жетіспеуі салдарынан кедейлік шегінен төмен болды. Сонымен қатар, электр энергиясын жеткізушілер ретінде әрекет ететін Орталық Азияның көрші елдері (Тәжікстан сияқты) өтелмеген төлемдерге тап болды. Бұл Қа-

² Verkhoturourov *Krepкое partnerstvo Kazahstana i Afganistana [Strong partnership between Kazakhstan and Afghani-stan. July 16, 2007], // <http://expertonline.kz/a6209/>.*

³ *Kazakhstan and Afghanistan express interest in commercial cooperation, 2012, https://www.inform.kz/en/kazakhstan-and-afghanistan-express-interest-in-commercial-cooperaiton_a2497664.*

⁴ *Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Islamic Republic of Afghanistan on cooperation in the field of culture, 2015, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31893781.*

⁵ *Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Islamic Republic of Afghanistan on cooperation in the Held of civil defense, prevention and emergency response, 2015, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35084583.*

⁶ *Kazakhstan and Afghanistan signed several bilateral agreements, 2015, https://www.inform.kz/en/kazakhstan-and-afghanistan-signed-several-bilateral-agreements_a2841337.*

⁷ *Kazakhstan and Afghanistan mull cooperation issues, 2019, https://www.inform.kz/en/kazakhstan-and-afghanistan-mull-cooperation-issues_a3508893.*

Kazakhstan and Afghanistan signed several bilateral agreements, https://www.inform.kz/en/kazakhstan-and-afghanistan-signed-several-bilateral-agreements_a2841337.

⁹ *Stranovoj obzor za 2015. Afghanistan, [Country Review for 2015. Afghanistan], // <http://www.kaznexusinvest.kz/images/%D0%90%D0%A4%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9D.pdf>.*

¹⁰ *Kazakh Minister of Trade and Integration visits Afghanistan to discuss bilateral trade opportunities, 2021, <https://astanatimes.com/2021/12/kazakh-minister-of-trade-and-integration-visits-afghanistan-to-discuss-bilateral-trade-opportunities/>.*

булдағы жаңа үкіметтің секвестрленген мемлекеттік бюджетті басқаруына және қазіргі уақытта батыстық донорлардың көмегінен айырылуына байланысты. Ауғанстан орталық банкінің активтері және шамамен 10 млрд АҚШ доллары (Нью-Йорк Федералды резервтік банкінде сақталған) тоқтатылды. Ауғанстанның банк жүйесі де айтарлықтай сал болып отыр. Осы орайда Қазақстан Ауғанстанға аграрлық және басқа да өнімдерді сатуда елеулі қиындықтарға тап болғаны анық. Соңғы уақытта бұл елге қазақстандық ұн экспортының жартысынан астамы және астық экспортының 10%-дан астамы келгендіктен, бұл проблема тудыруда¹¹. Қазақстанның Сауда және интеграция министрі Бақыт Сұлтанов 2021 жылдың соңында осы жылдың қаңтарынан қазанға дейінгі кезеңде екіжақты сауда көлемі 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 28%-ға төмендегенін атап өтті¹². Төлем жасау қиындықтарына қарамастан, Қазақстанның Ауыл шаруашылығы министрі Ербол Қарашөкеев 2021 жылдың қыркүйек айының соңында бидай экспорты жалғасатынын – оны халықаралық донорлар (әдетте бұл БҰҰ-ның Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы) сатып алып, Ауғанстанға сыйға тартатынын мәлімдеді. Қазақстан үкіметі мұны гуманитарлық пайымдардан басқа, болашақта өз өнімдерін нарықтық бағамен сату мүмкіндігіне үміттеніп жасаған сияқты. Екі тарап 2021 жылғы қыркүйек айындағыдай, Қазақстанның Кабулдағы елшісі сыртқы істер министрінің міндетін атқарушы Амир Хан Муттакимен кездескен кездегідей, екіжақты сауда мен ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті¹³.

Жақында, 2021 жылдың желтоқсанында қазақстандық делегация сауда алмасуды, жалпы жобаларды және тығыз саяси байланыстарды талқылау үшін Кабулға барды. Бірлескен сауда палатасын құру, сондай-ақ екі ел арасындағы тікелей рейстерді қайта бастау көзделді¹⁴. Осы уақытқа дейін Орталық Азия мемлекеттерінің ешқайсысы, соның ішінде Қазақстан да «Талибан» қозғалысын Ауғанстанның жаңа үкіметі ретінде ресми мойындамаса да, олардың көпшілігі «Талибан» қозғалысымен өзара іс-қимылды қолдай отырып және терроризм, Орталық Азияға босқындардың келуі және экономикалық жағдайдың нашарлауы сияқты жалпы қызығушылық тудыратын мәселелер бойынша диалогты дамыта отырып, Кабулмен прагматикалық қатынастарға ұмтылады. Тек Тәжікстан ғана «Талибанды» мойындамай, мұндай ұстаныммен ашық келіспеушілігін білдіруді жалғастыруда. Әсіресе, этникалық халқы Ауғанстанның солтүстігінде жинақы

¹¹ *Kazakhstan to maintain ties, avoid humanitarian catastrophe in Afghanistan, 2021, <https://www.euractiv.com/section/central-asia/news/kazakhstan-to-maintain-ties-avoid-humanitarian-catastrophe-in-afghanistan/>.*

¹² *Kazakhstan dispatches 155 tons of aid to Afghanistan, 2021, <https://www.yenisafak.com/en/world/kazakhstan-dispatches-155-tons-of-aid-to-afghanistan-3586742>.*

¹³ *Kazakhstan has a vested interest in Afghanistan's stability, 2021, <https://www.indepthnews.net/index.php/sustainability/global-partnerships/4786-kazakhstan-has-a-vested-interest-in-afghanistan-s-stability>.*

¹⁴ *Kazakh delegation visits Kabul to discuss trade, cooperation with Taliban, 2021, <https://www.rferl.org/a/kazakh-trade-delegation-visits-kabul/31626074.html>.*

тұратын Тәжікстан мен Өзбекстанда Кабулдағы қазіргі үкімет этникалық азшылықтардың өкілдігі тұрғысынан жеткіліксіз инклюзивті деген пікір кең таралған¹⁵. Нұр-Сұлтанда, керісінше, Ауғанстанда тұратын этникалық қазақтар олардың саны, шамасы, өте аз болғандықтан үлкен проблема болып саналмайды деп есептейді: қазақстандық биліктің мәліметтері бойынша, қазіргі уақытта Ауғанстанда олардың саны 200-ге жуық¹⁶. Олардың көпшілігі 1980 жылдары Ауғанстаннан кетіп, көбісі Түркияға көшті [11].

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОЛДАУ, ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӘНЕ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛҒА ҰМТЫЛУ

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның сыртқы саясаты мен Ауғанстанға қатысты қауіпсіздік саясаты гуманитарлық, стратегиялық және материалдық мақсаттарды қамтиды, бұл осы елге қатысты қазақстандық саясаты айқындайды. Бұл бөлімде Қазақстанды қолдау, тұрақтылықты қамтамасыз ету және өзара іс-қимыл жасауға ұмтылу туралы айтылады. Әрі қарай Қазақстанның делдалдық пен жанжалдарды реттеуге қосқан үлесіне назар аударылады.

2001 жылғы 11 қыркүйекте АҚШ-тағы террористік актілер және 2001 жылғы желтоқсанда ISAF-тің Ауғанстанға орналастырылуы Орталық Азия мемлекеттерінің Ауғанстандағы тұрақтылықты қолдауының бастауына айналды (ISAF-тің жалпы тиімділігіне және одан кейінгі «Батыл қолдау» операциясына қарамастан). Қазақстан ISAF мақсаттары үшін ұшу құқығын тез ұсынды. Келесі жылы ол АҚШ армиясының ұшақтары мен жүк ұшақтарына әуеайлақтарын ұсынды¹⁷. Жалпы алғанда, Қазақстанның әуе кеңістігін НАТО-ға мүше елдердің 13 000-нан астам ұшағы пайдаланды және 150-ден астам жағдайда қазақстандық әуеайлақтарға авариялық қонуға рұқсат берілді. Сонымен қатар, Қазақстан ISAF-ке өз аумағы арқылы өлімге әкелмейтін жүктер үшін теміржол транзитіне рұқсат берді¹⁸. Гуманитарлық көмекке келетін болсақ, 2002-2003 жылдары Қазақстан ауған ұлттық армиясына 3 мың тонна бидай, 192 тонна азық-түлік пен киім жеткізді¹⁹.

Осы міндеттемелерді орындау қазақстандық сарапшылар қоғамдастығы, негізінен, НАТО-мен ынтымақтастыққа оң қарағанын ескере оты-

¹⁵ Taliban takeover spurs Central Asian diplomatic activity, 2021, <https://www.voanews.com/a/taliban-takeover-spurs-central-asian-diplomatic-activity/6290950.html>.

¹⁶ Resettlement of Afghanistan's ethnic Kazakhs to Kazakhstan hampered by Taliban takeover, 2021, <https://gandhara.rferl.org/a/afghanistan-ethnic-kazakhs-taliban/31630084.html>.

¹⁷ Foreign Policy, Regional Stability & Security: Afghanistan, <https://kazakhembus.com/foreign-policy/regional-stability-security/afghanistan>.

¹⁸ Foreign-policy, international organizations: NATO, <https://kazakhembus.com/foreign-policy/international-organizations/nato>.

¹⁹ Brief characteristic of Kazakhstan-Afghanistan diplomatic relations, // <http://e-history.kz/media/upload/2065/2014/06/27/3212f6574003562bc960599c064f94de.pdf>.

рып, бұл тұрғыда неғұрлым тартымсыз болған қалың жұртшылыққа карағанда жеңілдетілді. Кейінірек, 2009 жылдан бастап, Қазақстан – Орталық Азияның басқа мемлекеттері сияқты – Солтүстік тарату желісінің (NDN) белсенді жақтаушысына айналды, оны АҚШ Мемлекеттік хатшысының Еуропа және Еуразия істері жөніндегі көмекшісі Филип Гордон атап өткендей, «өмірлік маңызды логистикалық қолдау» көрсетті [12, 90-96-б.]. NDN АҚШ-тың Ауғанстандағы әскери операциялары үшін жабдықтарды тасымалдауға жәрдемдесті. Бұл Пәкістанды – жеткізілімдер көбінесе талибтер шабуылына ұшырайтын бастапқы бағытты айналып өту үшін жасалды. 2012 жылы Қазақстан (және Орталық Азияның басқа да елдері) ISAF әскерлерінің шығарылуын жеңілдету үшін Ауғанстаннан НАТО жүктері мен әскерлерінің кері орын ауыстыруы үшін NDN пайдалануға рұқсат берді. Мысалы, қазақстандық Ақтау порты NDN тасымалдары үшін пайдаланылды [13, 7-б.].

Қазақстанның НАТО-ға институционалдық қатысуына келетін болсақ, уақыт өте келе олардың арасында тығыз қарым-қатынас қалыптасты. Бұл 1992 жылы Қазақстанның Солтүстік Атлантикалық ынтымақтастық кеңесіне (кейіннен Еуроатлантикалық әріптестік кеңесі болып қайта құрылған) және 1995 жылы «Бейбітшілік жолындағы серіктестікке» (БЖС) қосылуынан басталды. Бұл Қазақстанның қарулы күштерін жаңғырту және НАТО-мен өзара іс-қимылды жақсарту процесін қамтыды [12, 85-87, 89-б.]. Солтүстік Атлантикалық одақтың Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасы әскери реформа және логистика сияқты салаларда тереңдей түсті [14].

Алайда, НАТО-ға кірмейтін Грузия, Армения, Әзірбайжан және Украина сияқты басқа посткеңестік мемлекеттерден айырмашылығы, Қазақстан ISAF үшін персонал ұсынбады. 2009 жылы НАТО Бас хатшысының Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия бойынша арнайы өкілі Роберт Симмонс Қазақстанды ISAF-тің бейбітшілікті қолдау жөніндегі операцияларына қатысуға ресми түрде шақырды. Президент Нұрсұлтан Назарбаев оң жауап беріп, 2011 жылғы 18 мамырда Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі НАТО мен Қазақстан арасындағы келісімді қолдап дауыс берді. Құжатта Кабулдағы ISAF бас пәтеріне төрт қазақстандық офицерді жіберу көзделді. Дегенмен, бұл мәселе саяси элитада да, қоғамда да дау тудырды. Қазақстандықтардың басым бөлігі, соның ішінде Ауғанстан соғысы ардагерлерінің одағы, жалпы негізде, сондай-ақ Қазақстанның ISAF-ке қатысуына қатысты талибтердің қауіп-қатеріне байланысты қатты қарсылыққа тап болды. Жалпы алғанда, келісімде көзделген төрт офицердің айтарлықтай символдық және әскери емес үлесіне қарамастан, Қазақстан өзінің гуманитарлық, қатаң азаматтық тәсілдемесімен ымыраға келіп, әскери іс-қимылдар субъектісіне айналуы мүмкін екендігіне алаңдаушылық білдірді. 2011 жылдың 9 маусымында Парламент Сенаты келісімге вето қойды [12].

Бірақ Қазақстан ISAF материалдық-техникалық қамтамасыз етудің сенімді жақтаушысы болып қала берді және одан әрі Ауғанстанға елеулі көмек көрсетті. 2006 жылдан бастап Қазақстан Ауғанстанға көмек көрсету бойынша тиісті үкіметтік іс-қимыл жоспарларын мерзімді әзірлеуде. Қазақстанның 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуі кезінде Президент Назарбаев өзінің сыртқы саясатының басты басымдықтарының бірі ретінде бұл елде тұрақтандырудың маңыздылығын атап өтті. Уақыт өте келе Қазақстан Ауғанстанға көмек көрсететін бес Орталық Азия мемлекеттерінің ішіндегі ең ірі жеткізушіге айналды. 2006 және 2011 жылдары Қазақстан Саманган провинциясында мектеп құрылысын, Бамиан провинциясында аурухана салуды және Құндыз бен Талукан арасындағы жолды жөндеуді қаржыландырды. Ол сондай-ақ тұқым жеткізуді қалпына келтіру, астық және басқа да тауарларды жеткізу, сумен жабдықтау және инфрақұрылымды дамыту жобаларына ресурстар бөлді. Сонымен қатар ол Ауғанстанның құқық қорғау органдарының қызметкерлерін даярлауды, сондай-ақ қазақстандық университеттерге түсу үшін Ауғанстанның жүз студентіне шәкіртақыны қамтамасыз етті²⁰. Қазақстандық шәкіртақыны алған ауған студенттерінің саны 1000 адамға дейін өсті. Ауғанстанға көмек көрсету кезінде әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту де күн тәртібінде тұрды. 2018 жылы Қазақстан ауған әйелдерінің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту бойынша конференция ұйымдастырды²¹. Келесі жылы Қазақстан ЕО комиссиясымен және БҰҰ Даму бағдарламасымен (БҰҰДБ) бірлесіп аймақтық университеттерде ғылыми дәрежесі бар 50 ауған әйелін шығару бойынша білім беру бастамасын іске қосты²². Ауған әйелдерінің сауда-өнеркәсіптік палатасы, «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасы жанындағы Қазақстанның іскер әйелдер кеңесі және Іскер әйелдер қауымдастығы арасында Өзара түсіністік туралы меморандумдарға қол қойылды²³. Билікті талибтер басып алғаннан кейін 2021 жылы Қазақстан 5 мың тонна ұн, 500 килограмм дәрі-дәрмек және басқа да гуманитарлық көмек жіберді²⁴.

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің ірі экспорттаушысы бола отырып, Қазақстан жалпы өңірлік азық-түлік қауіпсіздігінде негізгі рөл атқарады, ол Қазақстан қолдайтын трансшекаралық бастамалар есебінен жақсартылады

²⁰ Foreign Policy, Regional Stability & Security: Afghanistan <https://kazakhembus.com/foreign-policy/regional-stability-security/afghanistan>.

²¹ Foreign Policy, Regional Stability & Security: Afghanistan, <https://kazakhembus.com/foreign-policy/regional-stability-security/afghanistan>.

²² EU, UNDP and Kazakhstan launch education programme to train Afghan women, 2019, <https://astanatimes.com/2019/10/eu-undp-and-kazakhstan-launch-education-programme-to-train-afghan-women/>.

²³ Kazakhstan's assistance to Afghanistan helps strengthen regional and global security, diplomat says, 2018, <https://astanatimes.com/2018/09/kazakhstan-assistance-to-afghanistan-helps-strengthen-regional-and-global-security-diplomat-says/>.

²⁴ Kazakh delegation visits Kabul to discuss trade, cooperation with Taliban, 2021, <https://www.rferl.org/a/kazakh-trade-delegation-visits-kabul/31626074.html>.

[13, 15-16-б.], [6, 14-15-б.]. Қазақстанның сыртқы саясатында тұрақтылықты қамтамасыз етудің гуманитарлық мақсаттары мен мақсаттары материалдық мүдделермен тығыз байланысты. Осындай жобалардың бірі - Өзбекстанның шекаралас Термез қаласын Ауғанстанмен Пәкістандық Пешаварға, сол жерден Арабия теңізіндегі порттарға (Карачи, Гвадар, Салала сияқты) байланыстыратын халықаралық сауда дәлізі. Бұл қазақстандық (және басқа да ортаазиялық) тауарларды Қытай мен Еуропаға жеткізуді жеңілдетер еді. Тағы бір идея – Пәкістан арқылы Орталық Азиядан Үндістанға газ құбыры²⁵.

Бұдан басқа, 2012 жылғы наурызда Қазақстанның Сыртқы істер министрі Ержан Қазыханов Ауғанстанға гуманитарлық көмекті жеткізу үшін штаб-пәтері дамыған көлік инфрақұрылымымен және көптеген халықаралық донорлардың кеңселерімен Алматыда орналасқан БҰҰ логистикалық орталығын құруды ұсынды. Орталық Ауғанстанға көмек көрсетуде Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты нығайтады, сондай-ақ Қазақстанның осы елге көмек көрсету бойынша күш-жігерін жандандырады [13, 23-б.]. Хаб Алматыда жұмыс орындарын құрып, жалпы Ауғанстанға қазақстандық экспортты ұлғайтады деп айту жеткілікті. 2021 жылдың қыркүйегінде БҰҰ бұл идеяны түпкілікті мақұлдады. Сонымен қатар, БҰҰ Ауғанстанға жәрдемдесу жөніндегі БҰҰ миссиясын (БҰҰАЖМ) Кабулдан Алматыға көшіру туралы мәселені қарады²⁶. Талибтер билікке келгеннен кейін, БҰҰАЖМ кейбір қызметкерлері қауіпсіздік мақсатында Алматыға ауыстырылды. Бұдан басқа, өзін көмек көрсету және дамуға жәрдемдесу саласында өңірлік көшбасшы ретінде көрсетуге ұмтылуда 2020 жылы Қазақстан Қазақстандық халықаралық даму агенттігін (KazAID) құрды. Агенттік негізінен KazAID қызметтері үшін ақы алынатын сыртқы донорлардың мүдделерінде жұмыс істейтін делдал фирма ретінде қызмет етеді деп болжанады, бұл, сайып келгенде, бенефициар ретінде Қазақстанға пайда әкеледі. Қазіргі уақытта Агенттіктегі қазақстандық капиталдың көлемі өте төмен болады деп болжануда [2].

Дегенмен, Қазақстанның Ауғанстандағы көшбасшылық амбициялары даусыз қалған жоқ. Орталық Азияның басқа мемлекеттерінің тиісті бастамалары бар, мысалы²⁷, БҰҰ қамқорлығымен Ауғанстан бойынша Өзбекстанның «6+3» байланыс тобы сияқты [13, 24-26-б.]. Өзбекстан да, Қырғызстан да өз ұсынымдарын ұсыну үшін Ауғанстан бойынша келіссөздер жүргізгісі келеді. Мысалы, 2018 жылдың наурыз айында Өзбекстан үкіметі өз астанасында Ауғанстан бойынша конференция өткізді. Өзбекстан – Ор-

²⁵ *Kazakhstan has a vested interest in Afghanistan's stability*, 2021, <https://www.indepthnews.net/index.php/sustainability/global-partnerships/4786-kazakhstan-has-a-vested-interest-in-afghanistan-s-stability>.

²⁶ *Kazakhstan envisions Almaty as regional hub for Afghan aid*, 2021, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_cal/features/2021/10/13/feature-01.

²⁷ *Comprising six neighbors China, Iran, Pakistan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan—as well as the three additional actors: NATO, Russia and the U.S.*

ЖАҚСЫ ЖАҒАЛЫҚ – ЕКІ-ЖАҚТЫ ЖӘНЕ КӨПЖАҚТЫ ҢНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ НЫҒАЙТУ БЕЛГІЛЕРІНІҢ БОЛУЫ, БҰЛ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЙМАҚШІЛІК ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ КЕҢ ТАРАЛУЫНА ӘКЕЛУІ МҰМКІН – ЕҢ ДҰРЫСЫ, «АУҒАН» ШЕҢБЕРІНЕН ТЫС.

талық Азияның бес мемлекетінің арасында ең тығыз қоныстанған және Ауғанстанмен ең маңызды сауда-саттыққа ие мемлекет – жалпы Қазақстанның көшбасшы ретіндегі амбицияларына сақтықпен қарайды²⁸.

Жақсы жағалық – екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты нығайту белгілерінің болуы, бұл Орталық Азиядағы аймақшілік интеграцияның кең таралуына әкелуі мүмкін – ең дұрысы, «ауған» шеңберінен тыс. Алматыдағы жоғарыда аталған гуманитарлық хаб осындай мысалдардың бірі болып табылады. 2021 жылдың тамызында талибтер билікті басып алғаннан кейін үш ай өткен соң, ықтимал шабуылға дайындық мақсатында Өзбекстанда Ауғанстанмен шектесетін Термезге жақын жерде Қазақстан мен Өзбекстан 300 әскери қызметші, 50 бірлік

техника, артиллерия, жойғыштар, тікұшақтар мен ұшқышсыз ұшу аппараттарының қатысуымен бірлескен әскери жаттығулар өткізді²⁹.

Орталық Азияның барлық бес мемлекеті белгілі бір дәрежеде Ауғанстан арқылы өтетін Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы транзиттік бағдарды үйлестіруге қатысады [20]. Бұл³⁰ ЕҚЫҰ-ның және басқа салалардағы қауіпсіздіктің екінші (экономикалық және экологиялық) өлшемінде сәнге айналған «өзара іс-қимылға» қатысты Қазақстанның және басқа да Орталық Азия мемлекеттерінің амбицияларымен үндеседі. Олардың географиялық орналасуын, атап айтқанда, теңізге шығу мүмкіндігінің жоқтығын және әлемдік нарықтардан жалпы қашықтығын ескере отырып, бұл таңқаларлық емес.

ЖАНЖАЛДАРДЫ РЕТТЕУ, ДЕЛДАЛДЫҚ ЖӘНЕ СЕНІМДІ НЫҒАЙТУ

Бұл бөлімде Қазақстанның Ауғанстандағы жанжалдарды реттеуге, делдалдыққа және сенімді нығайтуға қосқан үлесі қарастырылады. Бұл жерде Қазақстан экономикалық даму деңгейі өсіп келе жатқан держава ретінде өңірлік және көпжақты дипломатияны тұрақтандыру мен қолдауда өзінің көшбасшылығын көрсетуге ұмтылады. 1990-шы жылдардан бастап Қазақстан ынтымақтастық саласындағы көптеген бастамалар арқылы өңірлік және халықаралық көшбасшылықты толық көлемде көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Орталық Азия мемлекеттеріне еуропалық интеграция моделін ұстануды

²⁸ Interview with OSCE official from Central Asia, July 2020.

²⁹ Uzbekistan, Kazakhstan Hold Drills Near Afghan Border, 2021, <https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-11-24/uzbekistan-kazakhstan-hold-drills-near-afghan-border>.

³⁰ Connectivity can roughly be understood as the conscious crafting of economic relations among states or regions.

ұсынды және Еуразиялық одақ аясында интеграцияны қолдады [15, 4-9-б.]. Қазақстанның 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚЫҰ) төрағалық етуі де көшбасшылықтың белгісі болды [16, 53-б.]. Бұған қоса, ел Орталық Азия аймағын ядролық қарудан азат аймақ деп жариялау үшін негіз дайындады. Қазақстан кейбір табыспен өзін бейбітшілікті орнатуда адал делдал ретінде, мысалы, Сириядағы реттеу процесінің қабылдаушы тарапы ретінде белсенді көрсетті [17, 986-990-б.].

Бұл Ауғанстанға да қатысты. 1996 жылы талибтер осы елдегі билікке бақылау орнатқанға дейін және Ауғанстандағы жағдай едәуір нашарлаған кезде, Қазақстан БҰҰ Қауіпсіздік кеңесін шаралар қабылдауға және Орталық Азия мен Ресейдегі көршілерімен кеңесуге шақырды. Бұл консультациялардың қорытындылары БҰҰ қарарына негіз болды³¹. Қазақстан Үкіметі Ауғанстанмен Азиядағы өзара іс-қимыл және сенімді нығайту шаралары жөніндегі конференция (АӨСШК), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ИЫҰ), Экономикалық ынтымақтастық ұйымы (ЭЫҰ) және Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымы (АҚИҰ) сияқты бірнеше өңірлік және халықаралық институттар шеңберінде ынтымақтастық жүргізеді³². Бұдан басқа, 2013 жылы Қазақстан босқындарды қорғау және халықаралық көші-қон жөніндегі Алматы процесін бастады, ол Ауғанстанды қоса алғанда, бүкіл Орталық Азия өңірінде тұрақты диалог пен ақпарат алмасуға жәрдемдесуге бағытталған. Онда адам саудасы және мигранттардың интеграциясы сияқты тақырыптар қарастырылады (ХКҚҰ 2013)³³. 2013 жылғы сәуірде Алматыда Ауғанстан бойынша Стамбул процесінің Үшінші министрлік конференциясы өтті. Осы орайда Президент Нұрсұлтан Назарбаев халықаралық қоғамдастық шоғырлануы тиіс ауғанаралық диалогтың қажеттілігін атап өтті [18, 258-259-б.]. Сондай-ақ, Қазақстан 2017 жылғы маусымда басталған 27 ел мен ұйымның қатысуымен өткен ауған бастамасы – Кабул процесіне қолдау көрсетті³⁴. 2017-2018 жылдары Қазақстан БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты емес мүшесі болды. Осы кезеңде ел негізінен Ауғанстанға назар аудара отырып, превентивті дипломатия және қақтығыстарды реттеу, сенім мен аймақтық қауіпсіздікті нығайту шаралары саласында тәжірибе жинады. Сонымен қатар, 2018 жылдың қаңтарында Қазақстан Қауіпсіздік кеңесі мүшелерінің осы елге ресми сапарын ұйымдастырды [19]. 2019 жылы Словакияда өткен ЕҚЫҰ министрлерінің бейресми кездесуінде Қазақстан Ауғанстандағы дауларды реттеу бойынша

³¹ Gani diversificiruet afganskuyu politiku cherez Kazahstan, [Ghani diversifies Afghan policy through Kazakhstan], 2015, //http://afghanistan.ru/doc/91956.html.

³² Kazakhstan's assistance to Afghanistan helps strengthen regional and global security, diplomat says, 2018, https://astanatimes.com/2018/09/kazakhstans-assistance-to-afghanistan-helps-strengthen-regional-and-global-security-diplomat-says/.

³³ Its members are Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Afghanistan, Azerbaijan and Turkey. Iran and Pakistan have an observer status.

³⁴ Kazakhstan's assistance to Afghanistan helps strengthen regional and global security, diplomat says, 2018, https://astanatimes.com/2018/09/kazakhstans-assistance-to-afghanistan-helps-strengthen-regional-and-global-security-diplomat-says/.

кеңес өткізу мақсатын атап өтті³⁵. 2021 жылғы маусымда, талибтер билікке келгенге дейін, АҚШ-тың Ауғанстандағы татуласу жөніндегі арнайы өкілі Залмай Халилзадтың Нұр-Сұлтанға сапары барысында тараптар НАТО әскерлерін Ауғанстаннан шығару тұрғысынан Қазақстан-Америка кеңейтілген стратегиялық әріптестік идеясын талқылады. Ауған мемлекетін тұрақтандыру және әлеуметтік-экономикалық қалпына келтіру бойынша екіжақты және көпжақты күш-жігерді үйлестіру мәселесі де күн тәртібінде тұрды³⁶.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанның Ауғанстанға деген қарым-қатынасы тығыз байланысты гуманитарлық, сондай-ақ стратегиялық және материалдық мақсаттарды көрсетеді. Ортақ шекарасы болмаса да, Қазақстан Орталық Азияның оңтүстікке қарай орналасқан басқа мемлекеттеріне қарағанда аз дәрежеде Ауғанстанның едәуір трансұлттық сын-қатерлеріне немесе «қауіпсіздіктің жұмсақ тәуекелдеріне» ұшырайды. Сонымен қатар, Нұр-Сұлтан өзінің елеулі байлығынан пайда көреді, бұл оған дамыған держава ретінде белгілі бір дәрежеде өз ортасын қалыптастыруға және Ауғанстанды қоса алғанда, Орталық Азияда да, одан тыс жерлерде де тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға үлес қосуға мүмкіндік береді. 2014 жылы ISAF қызметін тоқтату, НАТО-ның және 2021 жылдың ортасында Ауғанстандағы басқа да халықаралық ұйымдардың барлық әрекеттері аймаққа жақын орналасқан елдерден мақсатты әрекеттер мен басшылықты толтыруға көмектесетін үлкен вакуум тудырды. Бұл неғұрлым өзекті, өйткені Орталық Азия республикалары мұсылман (қатаң зайырлы болса да), сондықтан батыстық либералды демократиялық донорларға қарағанда талибтер үшін қолайлы. Алайда, дипломатиялық мойындалмаған талибтерді тарту тепе-теңдікке тең. Бірақ талибтерді халықаралық қауымдастықтан оқшаулау қазірдің өзінде қиын жағдайдың одан әрі шиеленісуіне және одан да қатал күштердің өршуіне әкелуі мүмкін. Шын мәнінде, толыққанды Ирак және Шам ислам мемлекеті террористік ұйымы «Талибанға» үлкен қауіп төндіреді. Осы қозғалыс қалыптастырған жаңа үкіметтің саясаты қаншалықты прагматикалық және сындарлы болатынын түсіну қажет.

Талибтерді тарту, ауғанаралық татуласуды ынталандыру, тұрақты дамуға жәрдемдесу, сондай-ақ Ауғанстанды өзінің солтүстік көршілерімен байланыстыратын инфрақұрылымдық жобаларды әзірлеу және іске асы-

³⁵ *Kazakhstan announces initiatives to reinforce OSCE goals, 2019, <https://astanatimes.com/2019/07/kazakhstan-announces-initiatives-to-reinforce-osce-goals/>.*

³⁶ *Kassym-Jomart Tokayev receives U.S. Special Representative for Afghanistan Reconciliation Zalmay Khalilzad, 2021, <https://www.akorda.kz/en/kassym-jomart-tokayev-receives-us-special-representative-for-afghanistan-reconciliation-zalmay-khalilzad-1453915>.*

ру (олар «Талибан» билікке келгенде қаншалықты алыс болып көрінсе де) Орталық Азия мемлекеттері мен басқа да қатысушылар, әсіресе БҰҰ, ОАӘЫ және Азия даму банкі сияқты тиісті халықаралық институттарда бірлесіп жұмыс істеген жағдайда ғана табысты болады. Қазақстан мен Өзбекстанның – Ауғанстандағы екі ірі Орталық Азия донорының – жоғарыда аталған бастамалары бір мезгілде екіжақты бәсекелестікке және ішінара

Қазақстан мен Өзбекстанның – Ауғанстандағы екі ірі Орталық Азия донорының – жоғарыда аталған бастамалары бір мезгілде екіжақты бәсекелестікке және ішінара алшақтатылған көзқарастарға қарамастан, осы бағыттағы оң белгілер болып табылады.

алшақтатылған көзқарастарға қарамастан, осы бағыттағы оң белгілер болып табылады. Шавкат Мирзиёевтің Өзбекстандағы қазіргі президенттігі Ауғанстандағы тұрақтандыру жөніндегі бірлескен күш-жігерді нығайту мен оңтайландыру және өзара тиімді әрі тату көрші қарым-қатынастарды қалыптастыру үшін елеулі алғышарттар жасайды. Орталық Азияның қалған мемлекеттері бұл процеске мүмкіндігінше қосылуы тиіс. Сайып келгенде, осы бағыттағы келісілген күш-жігер мен Ауғанстанмен байланыстарды нығайту жалпы Орталық Азия ішіндегі ынтымақтастық процестерінің катализаторы болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Schmitz A. *Kasachstan: neue 1. Andrea Schmitz, Kasachstan: neue Führungsmacht im postsowjetischen Raum?*, SWP-Studie 30, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin, 2009.
2. Abilgazina, A. *KazaAID Offers a Way for Kazakhstan to Promote Its Foreign Policy Objectives, 2020, Caspian Policy Center: <https://www.caspianpolicy.org/research/articles/kazaid-offers-a-way-for-kazakhstan-to-promote-its-foreign-policy-objectives> (accessed on March 6, 2022).*
3. Satbayev, D. *Central Asia–Afghanistan: infrastructure projects and the prospects for integration, 2011, <http://iwpr.net/ru/report-news/> (accessed on January 3, 2012).*
4. Zonn, I. S., Semenov, A. V., Nikonorova, A. V., & Egorov, V. G. *Afghanistan water resources policy in Central Asia, In Water Resources in Central Asia: International Context, 2018, Springer, Cham., (pp.) 243–261.*
5. Lyonnet, Bertille and Nadezhda A. Dubova. *The World of the Oxus Civilization* (Abingdon: Routledge, 18 Nov 2020), *Routledge Handbooks Online* (accessed on March 3, 2022).
6. Laruelle, Marlene, Sebastien Peyrouse, and Vera Axyonova *The Afghanistan-Central Asia relationship: What role for the EU?*, *Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 2013.*
7. Kirmse, S.B. *Raumkonzepte von Zentralasien: Ein historischer Überblick. In: Lempp J., Mayer S., Brand A. (eds) Die politischen Systeme Zentralasiens. Springer VS, Wiesbaden, 2020, (pp.) 19–39.*
8. Starr, S. Frederick. *In defense of greater Central Asia, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2008.*
9. Burnashev R., Chernykh I. *Das politische System Usbekistans. In: Lempp J., Mayer S., Brand A. (eds) Die politischen Systeme Zentralasiens. Springer VS, 2020, Wiesbaden, (pp.) 57–74.*
10. Ponka, T., Sidorov, D., Walid, S. S., Semanina, A. *Cultural and Humanitarian Cooperation Between Afghanistan and Central Asian Countries. In 4th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2019) Atlantis Press, 2019, (pp.) 2191–2195.*
11. Svanberg, Ingvar. *In search of a Kazakhstani identity, Journal of Area Studies 2.4, 1994, (pp.) 113–123.*
12. McDermott, Roger N. *Vigilant Eagle: Kazakhstan's Assistance to ISAF in Afghanistan. Connections, Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, 2011, vol. 10, no. 3, (pp.) 81–116.*
13. Kassenova, Nargis. *Relations Between Afghanistan and Central Asian States After 2014: Incentives, Constraints and Prospects. Stockholm International Peace Research Institute, 2014.*
14. Uguloy Mukhtorova. *Central Asia and NATO Against a Backdrop of Changing Geopolitical Realities, Rome: NATO Defense College, 2018.*
15. Assylzat Karabayeva. *Leaders, Ideas, and Norm Diffusion in Central Asia and Beyond, Asian Journal of Comparative Politics, 2019.*
16. Pál Dunay, *Kazakhstan's Unique OSCE Chairmanship in 2010, OSCE Yearbook, 2011.*
17. Rachel Vanderhill, Sandra F Joireman, Roza Tulepbayeva *Between the Bear and the Dragon: Multivectorism in Kazakhstan as a Model Strategy for Secondary Powers, International Affairs 4, 2020, (pp.) 986–990.*
18. Dmitry Malyshev, Elnara Bainazarova. *Russia and Kazakhstan: Mutually Different Interests for Regional Leadership, in: Rytövuori-*

Apunen, H., The regional security puzzle around Afghanistan: bordering practices in Central Asia and beyond, Verlag Barbara Budrich, 2016, (pp.) 243–271.

19. *Cornell, S. E., Starr, S. F. Kazakhstan's Role in International Mediation under First President Nursultan Nazarbayev, Silk Road Paper, 2020.*

20. *Linn, J. Central Asia Bringing down Barriers: Regional Cooperation for Human Development and Security, New York: Regional Human Development Report for Europe and the CIS, 2005.*

ТАЛИБТЕРДІҢ ЖАҢА БИЛІГІ КЕЗІНДЕ АУҒАНСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІН ЖАНДАНДЫРУ

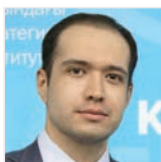

Еркін Тұқымов

ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (ҚСЗИ) директоры, саяси ғылымдарының кандидаты.

1997 жылы Варшава университетінің Халықаралық қатынастар институтын, 2016 жылы Гарвард университетінің мемлекеттік басқару мектебін бітірді. Ғылыми дәрежесін 2004 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Философия және саясаттану институтында қорғады.

Әр жылдары еліміздің аналитикалық құрылымдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігінде және Сыртқы істер министрлігінде мемлекеттік лауазымдарда жұмыс істеді.

Әлішер Абдрешев

ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ Халықаралық және геоэкономикалық зерттеулер бөлімінің ғылыми қызметкері, гуманитарлық білім магистрі.

2015 жылы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетін Халықаралық қатынастар мамандығы бойынша, ал 2016 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистратурасын бітірді. 2017-2019 жылдары ҚР Сыртқы істер министрлігінің ТМД департаментінде жұмыс істеді.

Қызығушылықтар саласы: посткеңестік кеңістіктің саяси дамуы, Ресейдің қазіргі әлемдегі рөлі, сондай-ақ Орталық Азия елдері.

АҢДАТПА

2021 жылғы тамызда Ауғанстандағы билікке «Талибан» қозғалысының келуі, әлі күнге дейін халықаралық қауымдастық мойындамаған, сирек жағдайларды қоспағанда, азық-түлік қауіпсіздігіндегі және соның салдарынан халықтың ішкі және сыртқы көші-қонындағы күрделі жағдайды едәуір ушықтырды.

Мақалада автор елдегі қазіргі көші-қон жағдайына талдау жасады, ауған босқындарын қабылдау бойынша шет мемлекеттердің тәжірибесін келтірді, сондай-ақ жағдайдың одан әрі дамуына болжам жасады.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Ауғанстан, азық-түлік дағдарысы, көші-қон, халық.

КІРІСПЕ

Украинадағы апатты оқиғалар үшін ауған мәселесі әлемдегі ең үздік жаңалықтардан екінші деңгейге тез көшті.

Сонымен қатар, Ауғанстандағы жағдай ай сайын және күн сайын күрделене түсуде.

Елдегі қалыптасқан гуманитарлық жағдайдың маңызды факторы азық-түлік тапшылығы болып табылады. Ауғанстан үшін бұл проблема жаңа нәрсе емес және 1979 жылы Ауғанстанда азаматтық соғысы басталғаннан бері терең тамыры бар. Көптеген жылдар өткен соң, ел бес жасқа дейінгі балалардың дамуында өткір тамаққа жарымау және артта қалу көрсеткіштері бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі болып қала береді [1]. ЮНИСЕФ Ауғанстандағы 10 миллионға жуық бала өмір сүру үшін гуманитарлық көмек қажет деп мәлімдейді; алдағы жылдары бір миллион бала тамақ тапшылығынан зардап шегеді деп болжануда.

Алайда, азық-түлікпен қамтамасыз ету саласындағы жағдай 2021 жылдың тамызында талибтер билікке келген сәттен бастап едәуір нашарлады. Егер бұған дейін президенттер Х. Карзайдың (2004-2014 жж.) және Ашраф Ганидің (2014-2021 жж.) басқару режимдерінде азық-түлікке қатысты жағдай белгілі бір дәрежеде азық-түлікке көмек көрсетудің халықаралық бағдарламаларымен шешілген болса, онда талибтердің келуімен Ауғанстандағы адам құқықтарының кең ауқымды бұзылуын және «Талибан» қозғалысының халықаралық танылмаған мәртебесін ескере отырып, сыртқы көмек көрсету едәуір күрделене түсті. Осылайша, халықаралық қауымдастық «Талибан» қозғалысының – әлемнің көптеген елдері ресми түрде террористік деп таныған қозғалыстың қолына түсуінен қауіптенгендіктен Ауғанстанның миллиардтаған активтерін жедел түрде қатырды.

Халықаралық қоғамдастық тарапынан гуманитарлық көмек көрсетудің қиындауы оның тоқтатылғанын білдірмейді. Мәселен, 2022 жылғы қаңтарда БҰҰ әлемдік қоғамдастыққа гуманитарлық апаттың алдын алу үшін Ауғанстанға 4,4 млрд еуро мөлшерінде гуманитарлық көмек көрсету қажеттігі туралы өтініш білдірді. АҚШ бұл бастама аясында 300 млн доллар беруге ниет білдірді [2]. Қазақстан өткен жылы гуманитарлық көмек ретінде 5 мың тонна бидай ұнын жіберді. Гуманитарлық көмек көрсеткен және көрсетуге дайын елдердің санын одан әрі санауға болады.

Алайда, мәселе халықаралық қоғамдастық тарапынан көрсетілетін көмектің жеткіліксіз ауқымында ғана емес, сондай-ақ осы көмектің Ауғанстан ішіндегі дистрибуциясында да жатыр. Егер гуманитарлық көмектің бөлінуі талибтерге дейін бұрын айтарлықтай сынға ұшыраса, сыбайлас жемқорлық және процестің ашықтығы туралы айыптар болса, онда 2021 жылы Ауғанстан аумағынан барлық халықаралық күштердің кетуі гуманитарлық көмек дистрибуциясын бақылаудың барлық жүйелерін бейтараптандырды.

Нәтижесінде, халықаралық қоғамдастық тарапынан азық-түлік, медициналық көмек көрсету қажеттілігі және кем дегенде уақытша гуманитар-

ГУМАНИТАРЛЫҚ МӘСЕЛЕ- ЛЕР ТҰРҒЫСЫНАН АУҒАН- СТАН ХАЛҚЫНЫҢ ОСАЛ ТОПТАРЫ – ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАР ЕҢ АУЫР ЖАҒДАЙҒА ТАП БОЛҒА- НЫН АТАП ӨТКЕН ЖӨН.

лық апат пен батыс елдеріне көші-қонның жаңа толқын-дарын болдырмау мүмкіндігі туралы нақты түсінік болған кезде парадоксалды жағдай туындады, ал екінші жағынан, талибтердің гуманитарлық көмекті өз мақсаттары үшін пайдаланудан қорқуы және оны таратудың транспаренттілігі.

Нәтижесінде, халықаралық бағалауларға сәйкес, Ауғанстан азық-түлік тапшылығы бар адамдар саны бойынша әлемде көш бастап келеді: 23 млн астам адам азық-түлік көмегіне мұқтаж, халықтың шамамен 95-ы тамаққа жарымайды [3].

Азық-түлік проблемалары қауіпсіздік проблемаларымен, өркениеттің бұрынғы артықшылықтарына қолжетімділіктің болмауымен (білім беру, медицина, ойын-сауық және т.б.) көптеген ауғандықтардың елден кету ниетіне әкеледі. Қазіргі уақытта қандай да бір зерттеулер жүргізудің мүмкін еместігін ескере отырып, Ауғанстанның 39 млн тұрғынының қаншасы елден қай бағытта және қай уақытқа қоныс аударуға дайын екені белгісіз. Алайда, қауіптің жоғары деңгейінің жағдайын ескере отырып, әлеуетті мигранттардың саны миллионға жетеді деп болжауға болады. Мәселен, БҰҰ-ның Адам дамуы индексіне сәйкес, Ауғанстан бүгінде Азиядағы ең аз дамыған ел болып табылады және 189 елдің ішінде 169-орында [4].

Гуманитарлық мәселелер тұрғысынан Ауғанстан халқының осал топтары – әйелдер мен балалар ең ауыр жағдайға тап болғанын атап өткен жөн. Осылайша, Human Rights Watch баяндамасында жеті айдан аз уақыт ішінде талибтер қыздарға арналған орта мектептерді жауып, олар үшін жоғары білім алуға кедергі келтіргенін және әйелдердің көпшілігіне жұмысқа баруға тыйым салғанын атап өтті [5]. Сондай-ақ, Әйелдер істері министрлігі таратылып, елден жалғыз кетуге тыйым салынды, бұл әйелдердің иммиграция процесін қиындатты.

Талибтер билікке келгенге дейін қауіпсіздік Ауғанстаннан әйелдердің кетуіне басты себеп болды (әйелдердің 42%-ы, бұл ерлерге қарағанда едәуір жоғары). Басқа себептердің арасында заңсыздық, экономикалық, жеке және отбасылық себептер, әлеуметтік қызметтердің болмауы, соның ішінде мәжбүрлі некеден немесе тұрмыстық зорлық-зомбылықтан қашу болды.

Ауғанстандағы азық-түлік проблемасын талдай отырып, демографиялық факторды да атап өтуге болмайды. Сонымен, ұзаққа созылған – жарты ғасырға жуық соғысқа қарамастан – «азаматтық» немесе сыртқы қатысумен – 1980 жылдан кейін Ауғанстан халқы 2022 жылға қарай екі есе өсті – 15 миллионнан 39 миллионға дейін. Шектеулі соғыстар Ауғанстандағы демографиялық өсуге кедергі келтірмейді. 2022 жылдан бастап 2050 жылға дейін өсім тағы 77%-ды құрайды деп күтілуде [6].

Елдегі демографиялық өсу бұзылған экономиканың барлық секторлары үшін үлкен проблемалар туғызады. Мысалы, Ауғанстанға жыл сайын

еңбек нарығында жаңа қызметкерлерді орналастыру үшін 400 мыңға жуық жұмыс орнын құру қажет, бұл, іс жүзінде, мүмкін емес. Статистикаға сәйкес, ең қарапайым есептеулер бойынша, Ауғанстандағы еңбек нарығындағы әрбір төртінші қатысушы немесе шамамен 2 млн адам аптасына сегіз сағаттан аз жұмыс істейді немесе жұмыс істемейді және белсенді түрде жұмыс іздейді. Сонымен қатар, аз ғана ауғандықтар өнімді немесе ақылы жұмысқа қол жеткізе алады. Сондай-ақ, халықтың төрттен үш бөлігі 30 жасқа толмаған, ал бұл – шамамен 8 млн адам, білімі төмен және жұмысқа орналасу мүмкіндігі шектеулі еңбек нарығына шығады. Жұмыссыздық - жастар (28%) мен әйелдер (37%) арасындағы ең ауыр құбылыс. Жалпы, ел бойынша жұмыссыздардың жартысына жуығы - 25 жасқа дейінгі адамдар (45,6%). Қалалық жұмыссыз жастар арасында 54% орта немесе одан жоғары білімі бар, ауылдық жерлерде керісінше – жұмыссыз ер жастардың 54%-ы ресми білімі жоқ, ал 37%-ы сауатсыз.

Жалпы, Ауғанстанға жүйелі негізде кең ауқымды, көп жоспарлы гуманитарлық көмек көрсету қажеттілігі мен аса күрделі жағдайдың түсінікті көрінісі бейнеленеді. Осы уақытқа дейін көптеген миллиондаған ауғандықтар үшін жалғыз нәтиже – елден көші-қон.

КӨШІ-ҚОН ӘЛЕУЕТІ

Қазірдің өзінде ауғандықтар әлемдегі ең ірі босқындар тобының бірін құрайды: 2,6 млн адам шыққан елінен тыс жерде тұрады [7]. ЕО-да баспана беру туралы өтініштердің көп бөлігін ауған азаматтары береді. Сонымен қатар, Ауғанстанның ең жақын екі көршісі Пәкістан мен Иран миллиондаған ауған босқындарын қабылдады. Гуманитарлық және саяси дағдарыстың одан әрі шиеленісуімен, ауғандықтардың одан да көп бөлігі үйлерінен кетуі мүмкін.

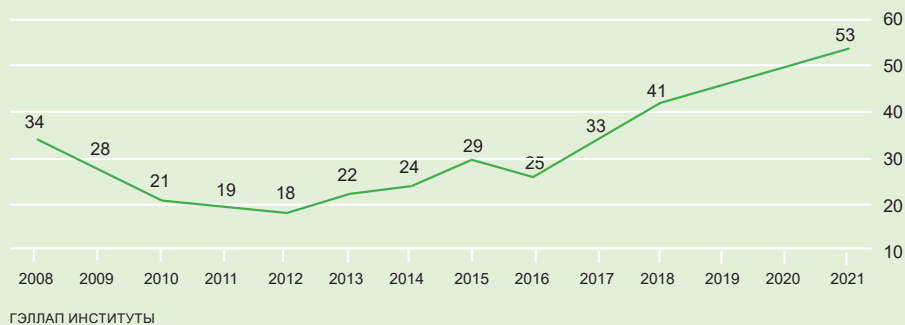
Транзиттік аумақ ретінде ықтимал бағыттардың бірі – Орталық Азия елдері, ал кейбіреулері үшін тұрақты тұру орны болуы мүмкін. Мұндай нәтиже өңірдегі елдер үшін логистикалық сипаттағы мәселелерді, мыңдаған мигранттарды қабылдауға, шатырлы лагерьлерді жедел орналастыруға дайындықты ғана емес, сондай-ақ радикалды элементтерді инфильтрациялаудың ықтимал мүмкіндігімен байланысты қауіпсіздік мәселелерін де ескере отырып, үлкен проблемаларға алып келуі мүмкін.

Отанын біржола тастап кеткісі келетін ауғандықтардың үлесі өткен жылдың тамыз және қыркүйек айларында рекордтық 53%-ға дейін өсті. Бұл пайыз – 2021 жылы әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі. Сонымен қатар, бұл сан талибтер билікке келгеннен кейін әлеуметтік жағдайдың нашарлауына байланысты ықтимал артады.

Ауғандықтардың рекордтық 53%-ы мәңгіге кеткісі келеді

Ең дұрысы, егер Сізде осындай мүмкіндік болса, Сіз басқа елге ТҰРАҚТЫ тұруға көшуді қалайсыз ба немесе осы елде өмір сүруді қалайсыз ба?

— % Қоныс аударғысы келеді

АУҒАНСТАННАН КІМ КЕТКІСІ КЕЛЕДІ?

Ауғандықтардың өз елінен кетуге деген ұмтылысының күшеюі барлық демографиялық топтарда айқын көрінеді, бірақ бұл, әсіресе, ауғандық ер адамдар мен кем дегенде орта білімі бар адамдар арасында айқын көрінеді. 2018 жылдан бастап 2021 жылға дейін кеткілері келетіндерін айтқан ерлердің пайызы 35%-дан 56%-ға дейін 21 тармаққа өсті. Сол кезеңде кетіп қалғысы келген орта білімнен жоғары білімі бар ауғандықтардың пайызы 22 тармаққа – 40%-дан 62%-ға дейін өсті [8].

Ауғанстандағы барлық демографиялық топтардың арасында қоныс аударуға деген ұмтылыс артты

Өз елінен мәңгі кеткісі келетін ауғандықтардың %-ы

	2018 %	2021 %	Өзгерту Пайыз тармақ
Ерлер	35	56	+21
Әйелдер	47	50	+3
15-тен 29 жасқа дейін	44	58	+14
30-дан 49-жасқа дейін	42	48	+6
50+ жаста	29	46	+17
Мектепте сегіз жылға дейін оқу	42	50	+8
Мектепте тоғыз жылдан 15 жылға дейін	40	62	+22
Қалалық	41	44	+3
Ауылдық	41	56	+15

ГЭЛЛАП ИНСТИТУТЫ

Әйелдер арасында көшуге деген ықылас аздап өсті, бірақ 2018 жылы жоғары пайыз байқалды. 2021 жылы кеткісі келетінін айтқан әйелдердің 50%-ы 2018 жылы бұл туралы айтқан 47%-дан әлдеқайда жоғары емес, бұл сол кездегі ең жоғары көрсеткіш болды.

АУҒАНДЫҚТАР ҚАЙДА БАРҒЫСЫ КЕЛЕДІ?

Ауғандықтардың қайда барғысы келетіні туралы қалауы, егер олар кете алса, 2018 жылдан бастап біршама өзгерді. Дегенмен, Түркия, Германия, Канада және АҚШ сияқты елдер әлі күнге дейін ең қалаулы бағыттардың тізімінде көшбасшы болып қалуда.

Зерттеулерге сәйкес, Түркия Ауғанстаннан келген әлеуетті мигранттар үшін ең танымал орын болып табылады – 25%-ы сол жерге көшуді қалайтындықтарын айтты. 15% Германия мен 12% Канада туралы, 2018 жылғы 7%-бен салыстырғанда.

АУҒАН БОСҚЫНДАРЫН ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚАБЫЛДАУ САЯСАТЫ

Ауғанстаннан босқындар ағымы

График нақты географиялық орындарды емес, босқындардың жалпы ағынын көрсетеді.

Орталық Азия Елдері. Ауғанстан Түркіменстанмен, Өзбекстанмен және Тәжікстанмен шектеседі. Осы мемлекеттердің барлығы 1951 жылғы Босқындар туралы конвенцияға және 1967 жылғы Хаттамаға қол қойды. Дегенмен, посткеңестік мемлекеттерден тұратын Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) ауған босқындарын қабылдау туралы бірыңғай ұстанымды әзірлеп, өз шекараларында ауған босқындарының қозғалысына қарсы іс-қимыл бойынша жауынгерлік оқу-жаттығулар өткізді.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ҰҚШҰ тыйым салуын қолдайтынын мәлімдеді, ал Қырғызстан Президенті Садыр Жапаров сыр-

ттан болуы мүмкін қол сұғушылықтың алдын алу үшін өңірде қауіпсіздік белдеуін құруды ұсынды [9]. Ресей Президенті Владимир Путин, өз кезегінде, АҚШ пен Еуропаға виза алуға өтініш бере алатын ауған азаматтарын Орталық Азияға уақытша орналастыруға да қарсы болды. Сондықтан, тіпті, 100 000-ға дейін ауған босқындарын уақытша паналауды ұсынған Тәжікстан да кейінірек аз ауғандықтарды қабылдады.

Нәтижесінде қоныс аударғысы келетін ауғандықтардың көпшілігі көрші Иран мен Пәкістанға бағытталған болуы мүмкін, олар 2021 жылға дейін 2,2 млн астам босқындарды бірге қабылдады. Қазіргі уақытта тек бір Пәкістанда шамамен 1,5 млн босқын бар.

Пәкістан 1979 жылы Кеңес Одағы Ауғанстанға басып кіргеннен бері ауған босқындарын қабылдады, дегенмен ол 1951 жылғы Босқындар конвенциясына да, 1967 жылғы Хаттамаға да қол қоймады. Алайда, 1980 жылдардағы бұрын ашылған саясат (үш миллионнан астам ауғандықтарға Пәкістаннан пана табуға мүмкіндік берді) қатаң шектеулермен алмастырылды.

2018 жылы Пәкістан үкіметі ауғандықтарға Ауғанстанға оралуға қысым жасады. Кабул құлағанға дейін бір ай бұрын Пәкістанның ішкі істер министрі ауғандықтарды лагерьлерге қамап, шекараны қайта кесіп өткен барлық ауғандықтарға қалаларға кіруге тыйым салынады деп мәлімдеді. 2021 жылдың тамызында Ауғанстан үкіметі түпкілікті құлағанға дейін Пәкістан Ауғанстанмен шекараны жапты. Содан бері ол кейбір шекаралық өткізу пункттерін қайта ашты, бірақ шекарадан өту қатаң шектеулі болып қала береді. Пәкістан шекарасын заңсыз кесіп өткен ауғандықтарға ұстау және депортация қаупі төніп тұр. Осы себепті, ауғандықтар БҰҰ БЖКБ-да босқындар ретінде сирек тіркеле алады.

Пәкістанға әуе сапарлары үшін ауғандықтар үшін қазіргі уақытта төлқұжат және жарамды Пәкістан визасы қажет. Алайда, визалар тек екі айға жарамды. Жақында тоқтатылған рейс күніне үш жүз ауғандықты ғана тасымалдай алады және билет құны 1500 долларды құрайды. Автокөлікпен саяхаттау астанадан Ауғанстанның қауіпті аудандары арқылы жүздеген шақырым қашықтықты жүріп өтуді талап етеді.

Иран 1951 жылғы Босқындар туралы конвенцияға және 1967 жылғы Хаттамаға қол қойды. Бұған дейін ауғандықтар Иранда жұмыс істеу үшін шекарадан еркін өткен. Негізінен шөлден тұратын 600 мильдік Иранмен шекараны қазіргі уақытта талибтер басқа шекаралас аудандарға қарағанда аз дәрежеде күзетеді. Иран сондай-ақ бірнеше босқындар лагерлерін құрды.

Бір қызығы, Иран Ауғанстандағы талибтер тарапынан қудалаудың немесе аштықтың өлім қаупіне қарамастан, ауғандықтарды құжатсыз күштеп қайтару саясатын жүргізуді жалғастыруда. New Humanitarian бағалауы бойынша, Ауғанстанға Ираннан 2020 жылы оралған ауғандықтардың жалпы саны 860 000 адамды құрады, олардың көпшілігінде құжаттары жоқ. Халықаралық көші-қон ұйымының бағалауы бойынша Иран апта

сайын 20 000-нан 30 000-ға дейін ауғандықтарды депортациялайды. Иран сонымен бірге тіркелген ауған босқындарын Иран жағдайды бағалау үшін қандай критерийлер қолданылатынын көрсетпестен жағдайдың жақсарғанын сезген кезде қайтаруға болады деп сендіреді [10].

Үндістан, Пәкістан сияқты, 1951 жылғы Босқындар туралы конвенцияға немесе 1967 жылғы Босқындар туралы хаттамаға қол қойған жоқ. 2019 жылы Үндістан 10 000-нан астам ауған босқынын қабылдады, дегенмен бұл өз еліне пана ұсына отырып, мұсылмандарды кемсітеді деген қорқыныш болды.

Түркия ұзақ уақыт бойы батысқа қарай ауған босқындарының баратын жері немесе транзиті болды. Сонымен бірге, кем дегенде төрт миллион сириялық босқындарды қабылдаған Анкара көп қабылдауға ниет білдірмейді. Түркия Президенті Ердоған Түркия Еуропаның «босқындар қоймасы» болмайды деп ашық айтты. Сондықтан, ауған босқындарының көбеюіне жауап ретінде Түркия Иранмен шекарасының қауіпсіздігін күшейтті, соның ішінде жаңа қабырғалар мен тікенді сым қоршауларын салды, сонымен қатар шекара күзетін күшейтті.

Батыс демократиялары. ЕО елдерінде босқындарға қатысты саясат негізінен бөлек жасалады, өйткені мүше мемлекеттер босқындар мен мигранттарға басқаша қарайды: мысалы, Швеция мен Германия үкіметтері, әдетте, босқындарға ашық болды, ал Венгрия үкіметі дәстүрлі түрде қарсы болды. Алайда, қазіргі уақытта ЕО-да Кабул құлағанға дейін енгізілген ауған баспана іздеушілерін депортациялауға уақытша мораторий бар. Тамыздың соңғы екі аптасында, талибтер билікті қабылдаған кезде Германия 5 347 адамды эвакуациялады (оның ішінде 4 100 ауғандықтар); Италия - 5 011 адам (оның ішінде 4 890 Ауғанстан азаматы); Франция 3 000-нан астам (оның ішінде 2 600 ауғандықтар); Нидерланды 2 500 және Испания 1 898 ауғандықтар. Швеция, Бельгия, Польша және Дания әрқайсысы 900-ден 1400-ге дейін адамды эвакуациялады. Осы есептеулерге және ЕО-ға мүше басқа мемлекеттер эвакуациялаған адамдардың аздығына сүйене отырып, 22000-ға жуық ауғандықтар Еуропалық Одаққа эвакуацияланды.

Содан бері ЕО саясаты «Ауғанстанға жақын мемлекеттердегі босқындар лагерлерін қолдауға» бағытталған, дегенмен бұл елдерде қауіпсіз баспана алуды айтпағанда, талибтер билікті басып алғаннан кейін өте аз ауғандықтар көрші елдермен шекарадан өте алды. Лагерьлердегі нашар жағдайлар және көршілер арасындағы репатриация қаупі шекараны кесіп өту кезінде кездесетін қауіпті жағдайлар мен зорлық-зомбылық қаупіне қарамастан, ауғандықтарды Еуропаға баруға итермелейді. 2021 жылғы желтоқсанда ЕО-ға мүше он бес мемлекет қоныс аудару үшін 40 000 ауғандықты қабылдауға келісті, онда Германия 25 000 адамды, Нидерланды 3 159 адамды қабылдады, ал Испания мен Франция 2 500 адамды қабылдауға міндеттеме алды.

Америка Құрама Штаттары. 2021 жылдың тамызынан бастап АҚШ басқа мемлекеттерге қарағанда ауған босқындарын көбірек көшірді. Алай-

да, арнайы визалық режимдерге сәйкес жасалған ауған келімсектерін АҚШ-тағы босқындарды көшіру бағдарламаларынан ажырату маңызды.

Кабул құлаған кезде АҚШ-қа кіргісі келетін ауғандықтардың екі ресми визалық бағыты болды. Американдық қарулы күштермен жұмыс істеген ауғандықтар (өздері және олардың отбасылары үшін) арнайы иммиграциялық визаларды (SIV) ала алады. Бұл шамамен 50 000 адамға қатысты болды. Басқалары босқындарды көшіру үшін басымдықтың үш деңгейіне сәйкес бағаланады: қоныс аудару шұғыл қажет болған жекелеген жағдайлар үшін бірінші басымдық деңгейі (P1), ерекше гуманитарлық алаңдаушылық тудыратын топтар үшін P2 және қоныс аударған босқындардың отбасы мүшелері үшін P3.

Тамыздың басында P2 құқығы АҚШ үкіметі үшін тікелей жұмыс істейтін немесе АҚШ үкіметі қаржыландыратын бағдарламалар бойынша тікелей мердігер ретінде жұмыс істейтін ауғандықтарға ұсынылды. Бұл, шамамен, 200 000 ауғандыққа құқықты кеңейтті. Алайда, P2 үміткерлеріне Ауғанстаннан шыққаннан кейін ғана өтініш бере алатындығы туралы айтылды, бұл үшінші елге кіру мүмкіндігін талап етті және бұл процесс қабылдау кепілдігінсіз бір жылдан екі жылға дейін созылады деп болжалды.

Бұл жүйенің көп бөлігі 2021 жылғы 15 тамызда Ауғанстанды талибтер басып алған кезде Кабул әуежайынан эвакуация нәтижесінде практикалық іске асырылды. Тамыз айында Америка Құрама Штаттары шамамен 82015 ауғандықты эвакуациялады. Бұл топқа АҚШ азаматтары мен ауғандықтар кірді, олар SIV талап етуге құқылы. Әуежайға кіріп, олардың құқықтық мәртебесін анықтау үшін нақты рәсімсіз эвакуацияланғандардың көпшілігі де қосылды. Американдық виза алуға құқығы бар 250 000-ға жуық ауғандықтар Ауғанстанның ішінде қалып отыр деген болжам бар.

Қыркүйек айының басында кем дегенде 24000 эвакуацияланған ауғандық Америка Құрама Штаттарына келді, тағы 23000 АҚШ-тың шетелдік әскери базаларында болды, ал қалған 20000 басқа елдерде күтті. Қыркүйек айының ортасында АҚШ-тағы ауған босқындарының саны 37 мың адамға дейін өсті. Эвакуацияланған 82 015 адамның тек 36 821-і SIV үміткерлері болды. Шамамен, АҚШ үкіметі бұл адамдардың көпшілігіне босқындарды қоныс аударудың әдеттегі процесіне қарағанда тезірек болатын гуманитарлық себептер бойынша шартты түрде мерзімінен бұрын босату рәсімінің бөлігі ретінде Америка Құрама Штаттарына кіруге көмектесуді жалғастыруда.

Гавайи, Оңтүстік Дакота, Батыс Вирджиния және Вайомингті қоспағанда, АҚШ-тың барлық штаттары бұл босқындарды қоныс аудартуға міндеттеме алды, Калифорния мен Техас босқындардың ең көп санын қабылдады (Калифорния мен Техас әрқашан ауған босқындарын қабылдайтын жетекші штаттар болды, одан кейін Вирджиния, Вашингтон және Мэриленд. Гавайиде босқындарды қабылдауға саяси қолдау болса да, мемлекеттік инфрақұрылым оларды шеше алмайды).

Ұлыбритания. АҚШ-тағы SIV бағдарламасы сияқты, Ұлыбританияның ауғандықтарға қоныс аудару және көмек көрсету саясаты (ARAP) британ-

дық әскери және үкіметтік шенеуніктермен жұмыс істеген және талибтер репрессиясының қаупіне ұшыраған ауғандықтарға қоныс аударуға көмек көрсетті. «Питтинг» операциясы аясында британдық әскери қызметшілер тамыздың екінші жартысында 15 000 адамды эвакуациялады (Дубай арқылы Ұлыбританиядағы Брайз-Нортон Корольдік ӘӘК базасына) [11]. Бұл эвакуация аясында ерекше қауіп-қатерге ұшыраған адамдар ретінде сипатталған мың адам, оның ішінде әйел саясаткерлер, ЛГБТ қауымдас­тығының мүшелері, белсенділер мен судьялар шақырылды.

Премьер-министр Борис Джонсон 18 жылдың 2021 тамызында ауған азаматтарын қоныс аудартудың қосымша схемасын (ACRS) жариялады. Осы схемаға сәйкес, Ұлыбритания Кабул құлағаннан кейін бір жыл ішінде 5000 адамды және белгісіз уақыт аралығында 20000 адамды қабылдауға уәде берді. Схема Ұлыбританиямен Ауғанстанда жұмыс істеген және демократияны, әйелдер құқығын, сөз бостандығын және заңның үстемдігін насихаттаған адамдарға басымдық беруге арналған.

Канада бастапқыда 20 000 ауған босқынын қабылдауға уәде берді, бұл олардың санын 2021 жылдың қыркүйегінде елдегі парламенттік сайлаудан кейін 40 000-ға дейін арттырды. Бұл көрсеткіш Трюдоның билікте болған бірінші жылын атап өткен Сирияның қоныс аудару бағдарламасымен салыстыруға болады, оның аясында 2015 жылдың қарашасынан 2016 жылдың соңына дейін 39 636 босқын қабылданды.

2021 жылғы парламенттік науқан кезінде Трюдо либералды партиясы босқындарды қоныстандыру үшін 350 миллион канадалық доллар бөлуге уәде берді. Канадалық қоныс аудару бағдарламасына мемлекет те, жеке тұлғалар да демеушілік жасайды.

Австралия 2021 жылдың тамызынан кейін Австралия визалары бар 3 200-ден астам Австралия азаматтары мен ауғандықтарды эвакуациялады. Ел тағы 3000 ауған босқынын қабылдауға дайын. Иммиграция министрі Австралияға уақытша виза алу үшін келгендерге «қауіпсіздік жағдайы нашар болған кезде» елде болуға рұқсат етіледі деп мәлімдеді. Кейінірек Австралияның премьер-министрі Скотт Моррисон ауғандық босқындарды қабылдауды шектемеуге уәде берді, бұл бастапқы 3000 санын және қоныс аударатын 13 750 босқындардың лимитін алып тастады.

Сонымен бірге, Австралияның ішкі істер министрлігі теңіз көлігінде келетін пана іздеушілерді қабылдауға қарсы саясатты растап, теңіз көлігімен елге келудің кез келген әрекетінен сақтандырады. Оңтүстік-Шығыс Азияға қашқан көптеген ауған босқындары осы шектеулерге байланысты Австралияға жете алмады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ауғанстандағы жиырма жылдық соғыс бұл ел үшін көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларды тудырды, олардың бірі – ел бюджетінің батыс донорларының қаражатына үлкен тәуелділігі.

Елдің өзінің халықаралық резервтеріне, батыс қаржы институттарының ресурстарына қол жеткізуден айыру және халықаралық төлемдер жүйесіндегі банк жүйесінің қалыпты жұмысын тежеу арқылы Ауғанстанды экономикалық оқшаулау қазіргі гуманитарлық дағдарысты одан сайын ушықтыруда.

Бұл ретте қазіргі демографиялық тұрақсыздық жағдайды ауырлатады. Талибтердің билікке келуіне байланысты халық арасында эмиграция бағыты тек күшейе түсті. Қажетті адами ресурстардың, мемлекеттік басқару және технологиялық даму саласындағы сауатты мамандардың болмауы жаңа проблемаларды туындатып, елдің жаңғыруын тежейтін болады.

Гуманитарлық көмек көрсету мәселесі көлеңкеде қалмауға, саясаттандырылмауға және Ауғанстанға қысым жасау құралы ретінде пайдаланылмауға тиіс.

Ауғанстанның алдында тұрған экономикалық қиындықтар талибтер үшін «мүмкіндіктер терезесі» болып табылады, олар елдің әлеуметтік-экономикалық өркендеуі мақсаттарына адал болған жағдайда халықаралық қоғамдастықтың көмегімен еңсере алады.

Ауған халқын қолдау тақырыбы таяудағы онжылдықта өзекті болатыны анық - әлемдік қоғамдастық шынайы болуы және гуманитарлық ахуалды тұрақтандыру, экономикалық өсуді қалпына келтіру үшін уақыт қажет екенін түсінуі қажет.

Осыған байланысты БҰҰ-ның көмегіне ғана сенім арту көрегендік болмас еді. Қазіргі жағдайда елдің Орталық Азияның «эстафета таяқшасын» алып, шыдамды Ауғанстан тұрғындарының өмірі мен денсаулығын сақтауға өз үлесін қосуға барлық мүмкіндіктері бар.

Қазақстан белсенді сыртқы саясаты бар және азық-түлік саласында да, Ауғанстан азаматтарын оқытуда да айтарлықтай бэкграунд көмегі бар мемлекет ретінде осы елдің тағдырына барынша қатысуды жалғастыратын шығар. Қазақстанның күш-жігері бүкіл Орталық Азия өңірінің күш-жігерімен ұштасуы өте маңызды, өйткені Ауғанстан халқының әлеуетті көші-қоны мәселелері - өңірлік қауіпсіздік мәселелері.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Marie McAuliffe *Struggling to Survive: Gender, Displacement, and Migration in Taliban-Controlled Afghanistan*, Center for Strategic and International Studies // URL: <https://www.csis.org/analysis/struggling-survive-gender-displacement-and-migration-taliban-controlled-afghanistan>.
2. ООН призвала мир собрать 4,4 млрд евро на помощь Афганистану // URL: <https://www.dw.com/ru/oon-prizvala-mir-sobrat-44-mlrd-evro-na-pomoshh-afghanistanula-60394355>.
3. Афганистан во власти талибов, 26 апреля 2022 // URL: <https://www.interfax.ru/world/837873>.
4. UNDP, *Economic Instability and Uncertainty in Afghanistan after August 15* // URL: <https://www.undp.org/library/economic-instability-and-uncertainty-afghanistan-after-august-15>.
5. Human Rights Watch, *Afghan girls' education: "I don't think I have a future"* // URL: <https://www.hrw.org/news/2021/10/31/afghan-girls-education-i-dont-think-i-have-future>.
6. UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), *Humanitarian needs overview* // URL: [https://afghanistan.un.org/sites/default/files/2022-01/afghanistan-humanitarian-needs-overview-2022_0.pdf](https://afghanistan.un.org/humanitarian-needs-overview).
7. Viola Fee Dreikhausen, Florence Gaub "Taliban in or out? Afghanistan in 2025", European Union Institute for Security Studies // URL: <https://www.iss.europa.eu/content/taliban-or-out>.
8. Julie Ray "Taliban returns, majority of afghans seek an exit" // URL: <https://news.gallup.com/poll/391499/taliban-returns-majority-afghans-seek-exit.aspx>.
9. Жапаров призвал создать Пояс безопасности в ЦА // URL: <https://tj.sputniknews.ru/20210917/bezopasnost-central-asia-1042328973.html>.
10. "We don't have a choice": thousands of afghans fleeing abroad daily as Taliban violence soars // URL: <https://gandhara.rferl.org/a/afghan-refugees-taliban-violence/31378092.html>.
11. Military operation established to support the drawdown of British nationals from Afghanistan // URL: <https://www.gov.uk/government/news/military-operation-established-to-support-the-drawdown-of-british-nationals-from-afghanistan>.

АУҒАНСТАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫ

МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ БОЛЖАМДЫ ШЕШІМДЕР

Владимир Пластун

Тарих ғылымдарының докторы, Новосібір мемлекеттік университеті Гуманитарлық институтының Шығыстану кафедрасының профессоры.

1967 жылы М.В. Ломоносов атындағы ММУ жанындағы Шығыс тілдері институтының (қазіргі Азия және Африка елдері институты) Иран бөлімін бітірді. Ауғанстан тақырыбы бойынша 300-ге жуық ғылыми және ғылыми-публицистикалық жұмыстар мен алты монографиясы жарық көрді.

Email: vladimir_plastun@mail.ru

АҢДАТПА

Халықаралық қоғамдастық трансұлттық терроризмді айыптауда, «Талибан» қозғалысының Ауғанстанның азшылық ұлттарының құқықтарын ескермеуі мен есірткі бизнесіне қауіп төндіруде. Алайда, бұл қозғалыстың радикалды формаларында пайда болуына және халықаралық ауқымды қабылдаған қақтығыстың кеңеюіне ықпал еткен себептерді ескермеуге болмайды. Атап айтқанда, біз бұл елді бірнеше рет басып алуға және ауған халқына жат идеология мен өмір салтын енгізуге тырысқан шет мемлекеттердің қарулы араласуы туралы айтып отырмыз. Көптеген жылдар бойы сәтсіз жауынгерлік әрекеттерден кейін шетелдік әскерлер гуманитарлық және экономикалық дағдарыс жағдайында елді тастап, Ауғанстан аумағынан кетуге мәжбүр болды. Жаңа үкімет БҰҰ тұлғасындағы бүкіл әлемдік қоғамдастыққа және жекелеген елдерге тану және халыққа гуманитарлық және экономикалық салаларда көмек көрсету туралы өтінішпен жүгінеді. Мәселе күрделі және мұқият талқылауды қажет етеді.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Ауғанстан, «Талибан» қозғалысы, Орталық Азия, Ресей, Қытай, исламизм және жихадизм, американдық әскерлер, Ауғанстан Ислам әмірлігі, террористік топтар.

КІРІСПЕ

Ауғанстандағы және оның айналасындағы тұрақсыздықтың себептері мен қазіргі қиын жағдайды алдыңғы оқиғалардың қысқаша сипаттамасынсыз түсіну өте қиын. Тарихи әдебиетте «Дуррани империясы» деген атпен белгілі Ауғанстан мемлекеті 1747 жылы пайда болды. Ол туралы ақпарат әлемдік баспасөз беттерінде сирек кездеседі, дегенмен ол мезгіл-мезгіл сайын шетелдік державалардың қол сұғу объектісі болды. Геосаяси деңгейде Ауғанстанға ХХ ғасырдың екінші жартысында – 1979 жылдың желтоқсан айының соңында Ауғанстанға Кеңес әскерлері енгізілгеннен кейін ғана ерекше назар аударыла бастады. Содан бері осы елдегі және аймақтағы жағдай туралы ақпарат бүкіл әлемдегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдардың алғашқы беттерінен шықпайды.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Ұсынылған жұмыста автор тарихи-жүйелік зерттеу әдісін қолданды, ол өткен объектілер мен оқиғаларды тұтас тарихи жүйелер ретінде зерттеумен сипатталады. Тарихи процесс барысында болып жатқан ішкі және сыртқы байланыстардың құрылымы мен функцияларының өзгерістеріне талдау жүргізіледі.

Талқыланған басты мәселе – мемлекеттік құрылымды «Ауғанстан Ислам әмірлігі» (АИӘ) деп қайта атаған «Талибан» қозғалысының (ТҚ)¹ өкілдерінің билікке оралуы. Бұған дейін келесі оқиғалар болды:

- 1973 жылғы маусым – монархияға қарсы төңкеріс; Мохаммад Дауд (кұлатылған патша Захир Шахтың немере інісі) республика президенті болып жарияланды;
- 1978 жылғы сәуір – әскери төңкеріс («Саур революциясы»), билікке Ауғанстанның Халықтық демократиялық партиясы (АХДП) келді; Ауғанстан Демократиялық Республикасының (АДР) құрылуы туралы жарияланды;
- 1979 жылғы желтоқсан – АДР үкіметінің өтініші бойынша елге Кеңес әскерлері енгізілді;
- 1989 жылғы ақпан – Кеңес әскерлерінің шығарылуы;
- 1989–1996 жылдар – азаматтық соғыс, моджахедтердің әскерилендірілген топтары арасындағы билік үшін күрес;
- 1996–2001 жылдар – «Талибан» қозғалысының билікті басып алуы, АИӘ құру туралы жарияланды;
- 2001–2021 жылдар – елді терроризмге қарсы күрес ұранымен ТҚ-на қарсы күрес жүргізетін АҚШ және НАТО әскерлері басып алды; елдің жаңа атауы жарияланды – «Ауғанстан Ислам Республикасы» (АИР);
- 2021 жылғы 15 тамызда ТҚ жасақтары Кабулға еш кедергісіз кіреді; 31 тамызда АҚШ әскери қызметшілері Ауғанстаннан кетеді;

¹ Ұйымның қызметіне Ресей Федерациясының Заңымен тыйым салынған.

– ТҚ көшбасшылары елдің жаңа атауы – «Ауғанстан Ислам Әмірлігі» туралы мәлімдейді.

1996 жылғы жағдайға талибтер араласты (талиб араб тілінен аударғанда – медресе діни мектебінің оқушысы). Олардың жасақтары Пәкістан аумағында Ауған босқындарынан құрылды, олар ведомствоаралық барлау басқармасынан (ISI) пәкістандық нұсқаушылардың басшылығымен әскери дайындық алды. Талибтер бастапқыда радикалды исламның қатаң режимін орнатып, Ауғанстанның бүкіл аумағын тез басып алды.

2001 жылғы 11 қыркүйекте Усама бен Ладен бастаған «Әл-Каида» тобының террористері Дүниежүзілік сауда орталығының ғимараттарын жарып, Нью-Йоркке әуе шабуылын жасады. АҚШ үкіметі терроризмге қарсы соғыс жариялады және Усама бен Ладеннің Ауғанстанда болғанын айтып, сол жылдың қазан айында Америка армиясының әскери бөлімдерін осы елге көшірді. Олар талибтерді Пәкістан аумағына ығыстыра алды. АҚШ армиясы мен оның НАТО одақтастары мен Талибан қозғалысы арасында 20 жылдық соғыс басталды.

Соғыстың пайдасыздығын түсінген Вашингтон талибтермен келіссөздерді бастады және 2020 жылдың 29 ақпанында Дохада (Катар) тараптарды бір-біріне шабуыл жасамауға міндеттейтін келісімге қол қойды. Алайда, бұл келіссөздерге рұқсат етілмеген АИР үкіметінің күштерінің талибтер шайқастарына қатысты болмады.

Батыс зерттеушілері 2021 жылдың сәуірінде АҚШ президенті Джо Байден американдық әскерлердің «тез және сөзсіз» шығарылуын жариялаған кезде, шығаруды жүзеге асыру бойынша «оның әр түрлі негізгі міндеттерді орындау жоспары болған да жоқ» деп жазады. Ауғанстанның ұлттық қауіпсіздік күштері (АҰҚК) АҚШ-тың ТҚ жасақтарына қарсы тұруда қолдау көрсететінін бекер үміттенді». Америкалықтар «өздерінің іс-әрекеттерін одақтастарына қарағанда жауларымен [талибтермен] үйлестірген сияқты»³. «АҰҚК әскери қызметшілерінің көңіл-күйі бұзылды, ал талибтер жеңіске жететіндеріне көз жеткізді»⁴.

Ауғанстанды жаулап алуға бірнеше рет тырысқан басқыншылардың шабуылдарының нәтижелерін бағалай отырып, орыс жазушысы Л. Н. Толстойдың Қырым соғысы (1855 ж. тамыз) кезінде жазған өлеңінің сөздері еске түседі: Қағазға тегіс жазылған, бірақ олар жыраларды ұмытып кеткен, алайда олардан өту қажет»⁵. Сөйлемше көбінесе интервенцияға қарсы шыққан халықтар өмірінің шындықтарын (ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды) елемей, жоспар құратын саясаткерлер

² Ұйымның қызметіне Ресей Федерациясының Заңымен тыйым салынған.

³ Clark, Kate. *Afghanistan's conflict in 2021 (2): Republic collapse and Taliban victory in the long-view of history* // *Afghanistan Analysts Networks (AAN)*, 30 Dec 2021. URL: <https://www.afghanistan-analysts.org/en/reports/war-and-peace/afghanistans-conflict-in-2021-2-republic-collapse-and-taliban-victory-in-the-long-view-of-history/> ((өмініш берген күн: 3.01.2022).

⁴ Сонда.

⁵ Күнделікті өмірде бұл: «Қағазда тегіс болды, бірақ олар жыраларды ұмытып кетті» - деп айтылады.

мен әскери адамдарға қатысты қолданылады. Бұл Ауғанстанда да болды.

Сонымен, 2021 жылдың 15 тамызында ТҚ жасақтары қарсылыққа тап болмай екінші рет Кабулға кірді. АИР-ның бұрынғы президенті Ашраф Ғани қашып кетті. Талибтер іс жүзінде ұрыссыз ел аумағын бақылауға алды және елді «Ауғанстан Ислам әмірлігі» (АИӘ) деп атауға ниет білдірді. Тек Панджшир провинциясы талибтерге бағынбады, онда Ахмад Шах Масуд кіші бастаған қарсылық майданы қарсылықты жалғастыруға тырысты. Сол кезде майданның күш-жігерін қолдау туралы (оған негізінен Ауған тәжіктері кіреді) Тәжікстан Республикасының басшылығы мәлімдеді.

Ауғанстандағы және оның айналасындағы жағдай туралы көп жазады, бірақ, өкінішке орай, олар Ауғанстанның өзінде де, аймақта да әртүрлі күштердің қарсыласуының терең себептерін зерттеуге бармайды. Ауғанстан – бұл елдің байырғы халқының өкілдері пуштундар құрған көпұлтты мемлекет.

Ауған қоғамының өмірінде этносаралық қатынастардың ерекше маңызы болды және бар. Бұл туралы көптеген сарапшылар айтады [1]. Ел басшылығы монархия кезінде де, республикалық жүйеде де «елдің экономикалық және саяси өмірінің барлық салаларында пуштундардың басым рөлін қамтамасыз ету саясатын жүргізді... Пуштундарда көптеген ресми және бейресми түрде бекітілген артықшылықтар болды: олардың ішінде және ішінара тәжіктерден мемлекеттік аппарат пен офицерлер корпусы құрылды, пуштун тайпалары салықтан, әскерге шақырудан босатылды, оларға ең жақсы жерлер, соның ішінде аз ұлттар қоныстанған аймақтардағы жерлер бөлінді...» [2, б. 109-110].

Бүгін олар шетелдік жаулап алушыларды қуып шығарып, бөтен аумақты «басып алған» жоқ, өз отанына оралды. Пуштундар Ауғанстан халқының жартысына жуығын құрайтынын және сонымен бірге олардың көп бөлігі Пәкістанда тұратынын есте ұстаған жөн. (Бұл бір кездері біртұтас халықты бөлген Ұлыбритания саясатының нәтижесі.) Ауғанстанда олар өздерін титудық ұлт деп санайды, аз ұлттарға негізінен менмен қарайды, маңызды лауазымдарға сирек рұқсат береді, бірақ олардың білімі мен еңбегін пайдаланады. Қоғамдағы мұндай жағдай елдегі этносаралық қатынастарға теріс әсер етті.

«Талибан» қозғалысы тек пуштундарды білдіреді, Ауған пуштандарын да, Пәкістан пуштундарын да. Әрине, қақтығыс кезінде талибтерге басқа этникалық топтарды білдіретін әртүрлі топтар қосылды, бірақ олар өздерінің саяси мақсаттарын көздеген уақытша «жолдастар» болды. Кейде оларға рәкет, есірткі контрабандасы және қарапайым қарақшылықпен айналысатын қылмыстық топтар қосылды.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің терроризмге қарсы орталығының бөлім бастығының ақпараты бойынша, ТҚ-на қосылған топтардың саны

ӘРИНЕ, ҚАҚТЫҒЫС КЕЗІНДЕ ТАЛИБТЕРГЕ БАСҚА ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫ БІЛДІРЕТІН ӘРТҮРЛІ ТОПТАР ҚОСЫЛДЫ, БІРАҚ ОЛАР ӨЗДЕРІНІҢ САЯСИ МАҚСАТТАРЫН КӨЗДЕГЕН УАҚЫТША «ЖОЛДАСТАР» БОЛДЫ.

4-5 мың адамға жетеді, оның ішінде шет мемлекеттердің азаматтары: Қазақстан, Қырғызстан, Қытай (ұйғырлар), Ресей (шешендер), Тәжікстан, Өзбекстан. Бұл шетелдік жауынгерлер «Талибан» жауынгерлеріне адал болуға ант беріп, олардың арасына сіңіп, енді олармен бірге біртұтасты құрайды»⁶.

Ауғанстанның ішкі істеріне қарулы араласу елдегі жағдайды барлық қырынан дағдарысқа алып келді. Қазір жергілікті және шетелдік БАҚ «Ауған мемлекеті толық күйреудің тұсында тұр» деп мәлімдейді⁷. Батыс сарапшыларының пікірінше, «экономикалық күйзелістер донорлардың 2001 жылдан бастап [АҚШ пен оның одақтастарының күшпен кіру жылынан бастап] олардың көмегіне тәуелді Ауған мемлекетін құруының салдары

Батыс сарапшылары бұрынғы АИР үкіметінің кемшіліктерін атап өтіп, «Ауған саяси жүйесі мен қауіпсіздік мекемесінің жүйелік әлсіздіктеріне» назар аударды.

болып табылады және 15 тамызда талибтер билікті басып алғаннан кейін бұл көмекті күрт азайтты... [Американдық] әскерлердің кетуімен ... донорлар жаңа режиммен тікелей ынтымақтастықтан бірден бас тартты... Олар сонымен бірге Ауғанстанның мемлекеттік активтерін тоқтатты және ТҚ-на қатысты бұрын болған санкциялар де-факто АИӨ үкіметіне қарсы санкцияларға айналды»⁸.

Егер біз тек «экономикалық күйзеліс» туралы айтатын болсақ, мұндай тұжырымдармен келісуге болады. Мұндай тарихи фактілерді еске сала кетейік: XIX ғасырдағы (екі рет) және XX ғасырдың бірінші жартысындағы ағылшын экспедициялық корпусының интервенциясы; Аманұлла ханды қолдау мақсатында 1929 жылы Қызыл армияның арнайы операциясы; Кеңес әскерлерінің осы елдің аумағына кіруі және онда болуы (1979-1989); АҚШ пен НАТО күштерінің Ауғанстанды іс жүзінде басып алуы (2001-2021). Демек, тұрақсыз жағдайдың пайда болуын есептеу ертерек және сырттан нақты араласуды ескере отырып жүргізілуі керек.

Батыс сарапшылары бұрынғы АИР үкіметінің кемшіліктерін атап өтіп, «Ауған саяси жүйесі мен қауіпсіздік мекемесінің жүйелік әлсіздіктеріне»

⁶ Зарудный Б. Ауғанстандағы жағдай және аймақтағы террористік белсенділіктің қауіптері // Халықаралық өмір, 2021, № 12: URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2602> (өтініш берген күн: 31.01.2022). Бұл жағдайда «бір тұтас» тіркесі бізге қате болып көрінеді.

⁷ Beyond Emergency Relief: Averting Afghanistan's Humanitarian Catastrophe // Crisis group, REPORT 317 / ASIA, 6 DECEMBER 2021: URL <https://www.org/asia/south-asia/afghanistan/317-beyond-emergency-relief-averting-afghanistans-humanitarian-catastrophe> (өтініш берген күн: 21.12.2021).

⁸ Сонда.

назар аударды. Үкіметте, ПИМ және полицияда лауазымды иелену «көбінесе қауіпсіздікке бағытталған және қылмыспен айналысатын «қос мақсатты» ұйым болып көрінді». Полиция «азаматтарды қорғаудың және заңның үстемдігін қамтамасыз етудің орнына рәкет пен бопсалаумен айналысатын жемқор пирамида желілері» ретінде сипатталды. Пара «тағайындау, сенімсіз келісім-шарттар жасау» және т.б. үшін талап етілді. Бұл бірінші кезекте полиция мен ПИМ-не, ал аз дәрежеде Ауғанстан Ұлттық армиясы (АҰА) мен Қорғаныс министрлігіне тән болды. АҰҚК әскери қызметшілері «көбінесе оқ-дәрілердің немесе азық-түліктің жетіспеушілігін 2021 жылы бекеттер мен базаларды қорғауға қабілетсіздігінің себебі деп атады»⁹.

Әр түрлі қылмыстар мен террорлық шабуылдарды ТҚ есебіне жатқызу саяси әсер үшін пайдалы, бірақ қате. ТҚ - біртұтас, шоғырландырылған әскери-саяси ұйым емес екенін ескеру қажет. Жоғарыда аталған қақтығыстар барысында ауғандықтар Пәкістандағы өздерінің аталастарын, сондай-ақ басқа елдердегі ауған емес діндестерін көмекке шақырды. Америкалық және натолық интервенттерге қарсы 20 жылдық күреске Таяу және Орта Шығыс, Орталық Азия елдерінен келген жасақтар да қатысты. Олардың кейбіреулері Сирия мен Иракта «Сирия мен Леванттың ислам мемлекеті» (ИГИЛ, ИМ, «Әл-Каида») жағында соғысып, содан кейін Ауғанстанға көшті. Талибтер олардың көмегін қабылдады, бірақ қазір интервенттер кеткеннен кейін, жағдайдың қожайыны бола отырып, сәйкесінше шетелдік серіктестерінің қызметтеріне ақы төлеп, олармен ажырасуға ниетті. Есеп айырысу процесі қаражаттың жетіспеуіне байланысты кешіктіріліп жатыр, өйткені жоғарыда айтылғандай, бұрынғы Ауғанстан үкіметінің ауарлары тоқтатылды. Шетелдік «еріктілердің» бір бөлігі Ауғанстан аумағында қалады. Алған көмектің ақысын төлегеннен кейін ғана талибтер олардан құтыла алады. Билікке оралған талиб-пуштундар «шақырылған серіктестерімен» байланысты жалғастыруға деген ерекше ықыласты сезінбейді.

Біріншіден, ТҚ «Әл-Каиданың» басты мақсаты – бүкіл әлемді исламға бағындыруды қолдамайды. Екіншіден, исламның постулаттарын түсіндіруде талибтер мен жиһадшылар топтары арасында келіспеушіліктер бар. Үшіншіден, ТҚ егеменді Ауғанстандағы билікті бөтен адамдармен бөліскісі келмейді. Жалпы, қазіргі уақытта АИӘ басшылығындағы күштердің тепе-теңдігін бағалау қиын, өйткені негізгі лауазымдарды игеру үшін күрес жалғасуда.

Естеріңізге сала кетейік, мемлекетаралық қатынастар тұрғысынан, талиб-пуштундар ешқашан көрші елдердің аумақтарын басып алуды мақсат етпеді және оларға қарсы дұшпандық әрекеттер жасамады. Олардың

⁹ Clark, Kate. *Afghanistan's conflict in 2021 (2): Republic collapse and Taliban victory in the long-view of history* // AAN, 30 Dec 2021. URL: <https://www.afghanistan-analysts.org/en/reports/war-and-peace/afghanistans-conflict-in-2021-2-republic-collapse-and-taliban-victory-in-the-long-view-of-history/> (өмініш берген күн: 03.01.2022).

міндеті – өздері қожайын болып табылатын Ауғанстан мемлекетінің тұтастығын сақтау. Талибтер олардың ішкі істеріне мемлекеттік деңгейде араласуды қабылдамайды, бірақ олар өздері басқа елдердің істеріне араласпайды. Оларға үш негізгі аспект бойынша наразылық білдіруге болады: 1) этникалық азшылықтардың құқықтарын басу; 2) инклюзивті үкіметті құру туралы уәдесін орындамау; 3) террористік топтармен байланыстарды жалғастыру. Осы себептерге байланысты халықаралық қауымдастық АИӘ режимін елдің заңды үкіметі деп танудан бас тартады, дегенмен ол ауған халқына гуманитарлық көмек көрсетуді жалғастыруда.

2001 ЖЫЛДАН KEЙІН ПӘКІСТАН ТҚ-НЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ӘЛЕУЕТІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУДЕ МАҢЫЗДЫ РӨЛ АТҚАРДЫ, ТҚ БАСШЫЛЫҒЫ МЕН ОНЫҢ ЖАУЫНГЕРЛЕРІНЕ ҚАУІПСІЗ БАСПАНА БЕРДІ, ОНДА ОЛАР ӨЗДЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРА АЛДЫ, ЖАҢА ШАҚЫРЫЛҒАНДАРДЫ ОҚЫТЫП, КҮШТЕРІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРДІ.

Кейбір ТҚ басшыларының билікке келгеннен кейін айтқан мәлімдемелерінде кейде олардың режимін біршама жаңартылған нұсқада ұсынуға деген ұмтылыс байқалады (1996-2001 жылдармен салыстырғанда). Тіпті бұрынғы қателіктерін мойындау да айтылады (бірақ қандай қате екендігі нақтыланбайды). Келіп түскен ақпарат бойынша¹⁰, «Әл-Каидамен» тығыз байланысы бар «Хаккани желісі» (ХЖ) пропакистандық топтың өкілдері анағұрлым радикалды ұстанымдарға ие. Талибтер үкіметін құру барысында «Желі» жетекшісі Сираджуддин Хаккани ТҚ басшысының орынбасары қызметіне қол жеткізді. Сарапшылар атап өткендей, «Хаккани желісі» идеологиясының ерекшелігі – «Пуштунвалиден «жалпы діни құндылықтардың басымы түсуі, бұл жазылмаған заңдар жиынтығы және кейбір мәселелерде шариғат заңдарына қайшы келетін пуштун тайпаларының ар-намыс кодексі»¹¹.

Құрамында қолдан жасалған жарылғыш құрылғылар (ҚЖҚ) мен реактивті снарядтар жасау саласында техникалық дағдылары бар жоғары білікті мамандар жұмыс істейді. ХЖ ең ымырасыз және қауіпті террористік топ ретінде танымал. Уақытында ФБР Хакканидің орналасқан жері туралы ақпарат үшін 10 миллион доллар ұсынған болатын. Талибтер үкіметінің құрамындағы тұрақты өзгерістер, ең алдымен, өз адамдарын негізгі лауазымдарға жылжытуға тырысатын Хакканидің ұстанымымен байланысты¹².

ТҚ-ның тағы бір қарсыласы – Ауғанстанның кейбір аудандарында жұмыс істейтін «Ислам мемлекеті – Хорасан провинциясы» (ИМХП) тобы. Ол «Ислам мемлекеті» филиалы болып табылады және Кабулда және Ауғанстанның басқа да ірі қалаларында террористік әрекеттерді жүзеге асы-

¹⁰ Топтың қызметіне Ресей Федерациясының Заңымен тыйым салынған.

¹¹ «Хаккани желісі» террористік тобы // РИА Новости, 3.09.2021: URL: <https://ria.ru/20210903/terroristy-1748579704.html> (өтініш берген күн: 3.01.2022).

¹² Сонда.

ратын өте радикалды топ (жиһадшылар) ретінде белгілі. 2021 жылғы 22 желтоқсанда БҰҰ ҚК Санкциялар жөніндегі комитеті санкциялар тізіміне ИМХП жетекшісі Санаулу Гафариді (Шахаб Әл-Мухажир деп те атайды) енгізді¹³. Бұл топты ИДУ, «Хаккани желісі» және басқалармен бірге, әдетте, исламдық экстремистік ұйымдарға қарағанда, жиһадшылар қатарына жатқызады. «Коммунизмнен кейінгі Ислам» кітабының авторы А. Халид жазғандай, «жиһадшылар тек билікті жаулап алу және кейіннен шарифат заңдарын кеңінен бекіту идеясына ие». Олар жиһадты «тек әскери мағынада» түсінеді [4, б.31]. Ауғанстандық талибтер ислам заңдарын «жаппай» орнату идеясын қолдамайды. Олар тек өз мемлекетінің шекарасында «шынайы» шарифат нормаларын сақтауды жақтайды және сыртқы араласуға төтеп беру үшін әскери күшке жүгінеді. Сонымен бірге, әскери қажеттілік туындаған жағдайда, таибтер жиһадшылардан әскери, қаржылық және саяси қолдау алудан бас тартпайды, алайда (жеңістен кейін) өз елінде билікке жол бермейді.

2001 жылдан кейін Пәкістан ТҚ-ның жауынгерлік әлеуетін қалпына келтіруде маңызды рөл атқарды, ТҚ басшылығы мен оның жауынгерлеріне қауіпсіз баспана берді, онда олар өздерін ұйымдастыра алды, жаңа шақырылғандарды оқытып, күштерін қалпына келтірді. Исламабад 1996-2001 жылдар аралығында АИӘ режимін ресми мойындаған үш мемлекеттің бірі болды. Осылайша, Пәкістанның 2021 жылы талибтердің жеңісіндегі маңызды рөлі күмән тудырмайды.

Бүгінгі таңда Пәкістан ТҚ басшыларын инклюзивті үкіметтің пайда-сына сөйлеуге және жиһадтық топтармен байланысты үзуге көндіруде. Исламабад қиын жағдайда және тепе-теңдікті сақтауға мәжбүр. Исламабад «талибтер үкіметімен тығыз қарым-қатынас жасауды таңдаған Иран, Қытай және Ресей сияқты елдер де оны жақын арада ресми түрде мойындауы екіталай» деп алаңдайды¹⁴. Сонымен қатар, АҚШ пен олардың батыс одақтастарының мұндай қадамын күтуге болмайды.

Кейбір бұрынғы АИӘ жоғары лауазымды тұлғалары Тәжікстанда, Иранда немесе Түркияда пана тапты. Бізде олардың талибтер режиміне ашық қарсы тұру үшін қуғында жүргенде үгіт-насихат жүргізуге және/немесе қандай да бір ұйымдар құруға тырысып жатқаны туралы сенімді ақпарат жоқ. Қалай болғанда да, егер мұндай топтар этносаралық дұшпандық факторды қолдана отырып пайда болса, онда олардың көршілерден қолдауы асығыс қадам болар еді және келесі мемлекетаралық қақтығысты қоздырар еді.

¹³ БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі ИМ Ауған қанатының көшбасшысын санкциялар тізіміне енгізді // Ауғанстан бүгін, 22.12.2021. URL: <https://afghanistan.ru/doc/147529.html> (өмініш берген күн: 5.01.2022).

¹⁴ Pakistan's Hard Policy Choices in Afghanistan // The Crisis Group, Report 320/Asia, 04.02.2022. URL: <https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/pakistan/320-pakistans-hard-policy-choices-afghanistan> (өмініш берген күн: 4.02.2022). Сонымен бірге Пәкістан да, Қытай да бір-бірін ресми түрде «кез-келген ауа райында одақтас» деп атайтынын ұмытпау керек.

Қазіргі ТҚ әкімшілігі Ауғанстанның солтүстігіндегі жақын көршілерімен тұрақты қарым-қатынас олар үшін өте пайдалы болуы мүмкін екенін түсінеді. Дегенмен, бір ескертумен: аймақтағы мемлекеттердің ешқайсысы Пәкістанның ТҚ немесе ИГИЛ құрамында соғысқан Орталық Азиядан шыққан жауынгерлік топтар сияқты қарулы оппозицияны дамытудағы рөлін қайталағысы келмейді.

Бір қарағанда, ел өміріндегі әскери аспект біртіндеп артта қалып отыр. Күн тәртібінде – экономиканы қалпына келтіру, бірақ талибтер басшылығы мұнымен толыққанды айналысуға шешім қабылдаса да, ол өзінің кадрлық саясатын қайта қарауға мәжбүр болады. Кәсіби экономистер мен технократтардың орнына тағайындалған діни авторитеттер мен әскери қолбасшылар бұл міндетті орындай алмайды. Жағдайға байланысты, бұрын әскери қолбасшылар кеден, есірткі және контрабандадан түсетін кірістерді бақылаусыз дерлік басқара алатынын ескерсек, орталықтан тепкіш күштер АИӘ басшылығындағы осал бірлікке қауіп төндіреді.

Әлеуетті халықаралық донорлар ақылға қонымды экономикалық реформаларға мүдделі. Елге түскен ақша ағындары таусылды, елдің валюталық резервтері тоқтап қалды, БҰҰ мен АҚШ-тың бұрынғы АИР үкіметіне қарсы санкциялары қазір танылмаған талибтер үкіметіне қатысты қолданылады.

Инвесторларды іздеуде талибтер (соның ішінде) Мәскеуге де жүгінді, сол жерден ресейлік өкілдер Кабулға келді. Ресей тарапының хабарламасы бойынша кездесуде пайдалы қазбаларды өндіру, мұнай-газ өңдеу зауыттарын, қорытпалар өндіру зауыттарын салу және цемент өндіру бойынша компания құру мәселелері талқыланды. АИӘ өкілдері «Ауғанстанда инвестициялау үшін қолайлы жағдайлар бар» деп атап өтті¹⁵.

Әлеуетті инвесторлардың ішінде Ауғанстан үшін ең тиімдісі және ең қызықтысы, сөзсіз, Қытай деп санауға болады. Билікке келгеннен кейін екі аптадан кейін ТҚ өкілі З. Муджахид итальяндық La Repubblica газетіне берген сұхбатында: «Қытай – біздің басты серіктесіміз, ол біз үшін іргелі және ерекше мүмкіндікті ұсынады, өйткені ол біздің елге инвестиция салуға және оны қайта құруға дайын» деді¹⁶. Муджахидтің сұхбатынан көрініп тұрғандай, талибтер «Бір белдеу – бір жол» бағдарламасын іске асыруға, ҚХР-ның Ауғанстанның тау-кен өндіру өнеркәсібін қалпына келтіруге жәрдемдесуіне үміт артады.

Сол хабарламада Катардағы ТҚ Саяси кеңсесі директорының орынбасары А. Ханатидің мына сөзі келтірілген: «Талибан» Ауған қозғалысы Ауғанстан мен Қытай арасындағы достық қатынастарды дамытуға дайын және ешқашан Ауған аумағын Қытайдың мүдделеріне қауіп төндіретін

¹⁵ Талибтер Кабулда Ресей инвесторларымен кездесті // РИА Новости, 3.01.2022. URL: <https://ria.ru/20220103/biznes-1766469222.html> (өтініш берген күн: 5.01.2022).

¹⁶ «Талибан» Қытайды Ауғанстанның негізгі серіктесі деп атады // Интерфакс, 3.09.2021. URL: <https://www.interfax.ru/world/788319> (өтініш берген күн: 6.01.2022).

кез-келген күшке жол бермейді, сондай-ақ Ауғанстандағы Қытай мекемелері мен қызметкерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тиімді шаралар қабылдайды»¹⁷.

Қытай мен Иранның Сыртқы істер министрлері Ауғанстанды бейбіт жолмен қалпына келтіру үшін күш-жігерді тығыз үйлестіру қажеттілігі туралы айтты. Осы әңгіме барысында ҚХР СІМ басшысы Ван И Ауғанстанның жаңа үкіметі «ашықтық пен төзімділік танытып, террористік ұйымдардан толықтай алыстайды, сондай-ақ барлық елдермен, әсіресе көршілес елдермен жақсы қарым-қатынас орнатады және дамытады» деген үмітін білдірді¹⁸.

Ван Идің осы әңгіме барысында айтқан келесі сөздерін ерекше атап өткен жөн: «Америка Құрама Штаттары Ауғанстаннан шыққанымен, олар Ауғанстанды бейбіт жолмен қалпына келтіруге жауап беруі керек. Олар жаңа проблемаларды тудырып, көрші елдердің заңды құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтірместен, жаңа проблемалар туғызу үшін әртүрлі құралдарды қолдануға тырыспауы тиіс». Ол АҚШ-тың Ауғанстаннан американдық әскерлердің шығарылуы Қытай мен Ресейге қарсы күштерді

АҚШ пен олардың еуропалық одақтастарының позициясы біртіндеп жұмсаруға қарай өзгеруде.

шоғырландыруға бағытталған деген тұжырымдарын жоққа шығарды: бұл «өз сәтсіздіктерін ақтауға тырысу». Министр «егер АҚШ тиісті сабақ алмаса [...], олар Ауғанстандағы қателіктерден кейін одан да үлкен қателіктер жібереді» - деп атап өтті¹⁹.

АҚШ пен олардың еуропалық одақтастарының позициясы біртіндеп жұмсаруға қарай өзгеруде. Бірақ әзірге тек сөз жүзінде ғана, себебі олар үшін Ауғанстаннан мыңдаған шақырым жерде орналасып, жиырма жыл бойы лаңкестерге қарсы емес, осы елдің халқына қарсы соғыс жүргізгенін мойындау өте қиын. Өйткені, АҚШ Ауғанстанға Усама бен Ладенді ұстау және құрту сылтауымен кірді. ОББ арнайы күштері оны Пәкістанда тауып, 2011 жылдың 1 мамырында өлтірді [3, 13-16-б.]. Алайда, американдық және НАТО әскерлері Ауғанстанда тағы он жыл соғысып, енді тағы бір міндет қойды – ауғандықтарға олар (американдықтар мен еуропалықтар) «демократиялық» деп санайтын өмір салтын зорлап міндеттеу.

¹⁷ Сонда.

¹⁸ ҚХР мен Иран Ауғанстанды бейбіт жолмен қалпына келтіру ісінде ынтымақтасады // Интерфакс, 4.09.2021. URL: <https://www.interfax.ru/world/788563> (өтініш берген күн: 6.01.2022).

¹⁹ Сонда.

Жақында Ресейдің Ауғанстан жөніндегі арнайы өкілі З. Кабуловтың берген сұхбатында, оның пікірінше, ТҚ «барлық билік тізгіндерін берік ұстайды» және «[Ауғанстандағы гуманитарлық апат бойынша] алаңдаушылық пен болжамдар азайып бара жатыр». Ол халықаралық қауымдастық ауған халқына көмек көрсету тұрғысынан гуманитарлық акциялар өткізіп жатқанын және бұл факт «билеуші режимге деген сенімнің белгілі бір өсуін көрсетеді» деп қосты. З. Кабулов БҰҰ ҚК мүшелері, соның ішінде Ресей Федерациясы «санкцияларды алып тастауда белгілі бір икемділікті көрсетеді» және талибтер үкіметіне «ауғанаралық бейбітшілік процесі аяқталғаннан кейін және этносаяси теңдестірілген билік құрылымын қалыптастыруға, сондай-ақ терроризм мен есірткіге қарсы күресте көмектесуге тырысады» – деп мәлімдеді²⁰. Осы мәлімдемелерден Мәскеу ТҚ басшыларынан Ауғанстандағы жаңа режимді тану жолындағы кедергілерді жою үшін не күтетінін түсінуге болады.

Ресей СІМ-нің АИР елшілігімен қарым-қатынасында ерекше жағдай болды. Талиб өкілдері өздерінің дипломаттарын Мәскеуге жіберуге ниетті, дегенмен олардың үкіметін, жоғарыда айтылғандай, бірде-бір мемлекет мойындаған жоқ. Осыған байланысты Ресей Федерациясындағы АИР елшілігі бұл «әдеттегідей жұмыс істейді... елшілікте «Талибан» қызметкерлеріне қажеттілік жоқ, әсіресе «Талибанның» кәсіби дипломаттары жоқ» деп мәлімдеді. Сонымен бірге, елшіліктің баспасөз қызметі «РФ үкіметі біздің қызметтерімізді қажет етпейтін кез келген уақытта қызметті жабуға және тоқтатуға» дайын екенін мәлімдеді²¹.

Мүмкін, бұл «Талибан» эмиссары [...] Мәскеуге келеді, ол Ресейдегі Ауғанстан елшісі қызметін атқаруды жоспарлап отыр» деген хабарға реакция. Кейбір мәліметтер бойынша, бұл адам Джамал Гарвал – жоғарыда аталған Сиражуддин Хакканидің жерлесі, Ресей Федерациясында тыйым салынған «Хаккани желісі» террористік ұйымының жетекшісі²².

Ауғанстандағы және оның айналасындағы күрес жалғасуда. Осыған байланысты оң фактіні атап өтуге болады: халықаралық қауымдастық Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру талпыныстарын тоқтатпайды. Бұл бағытта 2002 жылы «АҚШ алғашқы талибтер үкіметін құлатқаннан кейін» құрылған БҰҰ-ның Ауғанстанға жәрдемдесу жөніндегі миссиясы (БҰҰАЖМ) маңызды рөл атқаруы мүмкін. Crisis Group түсініктемелерінде айтылғандай, БҰҰАЖМ қазір «жаңа талибтер билігімен өзара әрекеттесу үшін байланыс нүктесі ретінде» әрекет етеді²³.

²⁰ Сұхбаттың толық мәтінін қараңыз: Замир Кабулов: Ауғанстан жағдайында ҰҚШҰ қорғанысқа дайын отыруы тиіс // *tass.ru*, 31.01.2022. URL: <https://tass.ru/interviews/13572757> (өтініш берген күн: 1.02.2022).

²¹ Ресей Федерациясындағы Ауғанстан елшілігі талибтер арасынан жаңа қызметкерлердің қажеттілігі жоқ екендігін айтады // *tass.ru*, 1.02.2022. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13585035> (өтініш берген күн: 2.02.2022).

²² Серенко А. Ресейде тыйым салынған «Хаккани желісінің» елісін күтуде // «Независимая газета» сайты, 27.01.2022. URL: https://www.ng.ru/world/2022-01-27/6_8357_afghanistan.html (өтініш берген күн: 30.01.2022).

²³ Толығырақ: *Toward a new Mandate for the UN Mission in Afghanistan // the Crisis group*, 28 Jan 2022. URL: <https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/afghanistan/toward-new-mandate-un-mission-afghanistan> (өтініш берген күн: 28.01.2022).

Миссия сонымен қатар сыртқы күштер мен донорлар үшін адам құқықтары жағдайын бақылау және БҰҰ агенттіктерінің елдегі экономикалық және гуманитарлық дағдарысқа жауап беру жөніндегі жұмысын үйлестіру арқылы «көздер мен құлақтар» ретінде қызмет ете алады. Рас, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде миссияның басымдықтарына қатысты келіспеушіліктер бар – ол адам құқықтары мәселелеріне, қатынастардың саяси аспектісіне немесе негізінен гуманитарлық мәселелерге назар аударуы керек пе.

Көптеген батыс елшіліктері эвакуацияланды. Маңызды лауазымдарды атқарған ауған қызметкерлерінің көпшілігі үйде қалды немесе елден қашып кетті. Кейіннен олардың көпшілігі қауіпсіздікке қатысты алаңдаушылық азайған кезде жұмысқа оралды. Талибтер гуманитарлық қызметкерлерге, соның ішінде әйелдерге де әрекет етуге рұқсат беретінін айтады.

Ауғанстандағы аштықтың алдын алу үшін 2022 жылға 4,4 миллиард доллар қажет деп саналады²⁴. Талибтер әкімшілігі бұрынғы АИР шенеуніктеріне қарағанда кедендік және басқа да кірістерді тиімді жинайтынын мәлімдейді. Бұл мәлімдемелер, әрине, тексеруді қажет етеді. Мұндай жағдайларда донор елдердің үкіметтерінде «көмек ұрланып, қайта бағыттталып, мақсатсыз пайдаланылу қаупі» туындайды және т.б. Егер көмек солдаттары бір кездері талибтермен соғысқан елдерден жіберілгені анықталса, үлкен жанжал болады.

БҰҰАЖМ сарапшылары БҰҰ ҚК мүшелері арасында «Ауғанстанға халықаралық қатысуға қатысты елеулі келіспеушіліктер бар» деп жасырмайды. Кейбір еуропалық мүшелер жаңа көші-қон дағдарысынан қорқып, «әлсіз Ауған мемлекетін» қолдайды. Алайда, бұл көзқарасты бәрі бірдей бөлісе бермейді. Мысалы, Франция «талибтердің заңдылығын мойындау деп түсінуге болатын кез-келген көмекке немесе қатысуға қарсы». АҚШ шенеуніктері санкциялар гуманитарлық күш-жігерге нұқсан келтіретінін мойындайды, бірақ Ауғанстандағы экономикалық қызметке шектеулерді алып тастаудан сақтанады²⁵.

БҰҰ-ның Ауғанстандағы адам құқықтары саласындағы рөлі туралы да даулар жалғасуда. БҰҰАЖМ өкілдері «Қытай мен Ресей адам құқықтарының сақталуын бақылайтын қақтығыстың басқа аймақтарындағы БҰҰ миссияларына ұзақ уақыт қарсылық білдірді» деп жазады. Басқалары (Еуропа, АҚШ және Үндістан) «талибтердің мінез-құлқын мұқият қадағалайтын миссияны ұсынады». Қалай болғанда да, БҰҰАЖМ талибтермен өзара әрекеттесу арнасы болуы керек. Оның міндеті талибтермен тиімді өзара әрекеттесу үшін мүдделі сыртқы күштерді біріктіру болып табылады. Жаһандық ойыншылардың Ауғанстанда өз саясатын жүргізу әрекеттері жағдайды нашарлатады және ТҚ-дағы экстремистік элементтерге про-

²⁴ Сонда.

²⁵ Сонда.

блемаларды шешу тәсілдеріндегі сәйкессіздіктерді пайдалануға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі таңда орын алған жағдайға қарағанда, ТҚ басшылығы «ауған алаңындағы» негізгі ойыншылар тарапынан мойындауға ұмтылады. Шарифатқа сілтеме жасай отырып, уәде беріп, жасырын түрде ең жеккөрінішті постулаттарынан шегініп, тәліптер оны ақырында алуы мүмкін.

Кейбір американдық және еуропалық саясаткерлердің Ауған қоғамына деген үзілді-кесілді талаптары – «өркениетті» елдердің даму моделіне бейімделу - Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру ісінде оң нәтижелерге әкелуі екіталай. Халықаралық алаңдарда АҚШ пен Батыс адам құқықтары мәселесін үнемі саясатпен де, гуманитарлық көмекпен де байланыстырады. Олардың өкілдері Орталық Азияның барлық елдерінде, Қытайда, Ресейде, Иранда және т.б. адам құқықтарының бұзылуын еске түсіру мүмкіндігін жібермейді. Осыған байланысты АҚШ-тың бұрынғы Мемлекеттік хатшысы Кондолиза Райс ұсынған «балқыту қазаны» идеясын жүзеге асырудағы сәтсіздікті еске түсірген пайдалы (бұған мысал - Америка қалаларындағы соңғы қақтығыстар). ГФР экс-канцлері Ангела Меркель ұсынған мультикультурализм саясаты да сәтсіздікпен аяқталды (және ол мұны ашық мойындады). Адам құқықтарының батыстық моделі «артта қалған» елдер халықтарының ғасырлар бойғы дәстүрлері мен өмір салтынан тез бас тартуды білдіреді. Егер бұл жұмыс істемесе, онда «осында және қазір» сияқты естілетін ұқсас талаптарды (ультиматумға ұқсас) ұсыну, кем дегенде, орынсыз болып табылады.

Орталық Азия мемлекеттерінің үкіметі өз шекараларындағы қақтығыстардың қаупін нақты бағалайды және Ауғанстан мен аймақтағы жағдайды тұрақтандыруға барынша ықпал етуге дайын. Сонымен қатар, ТҚ бұған дейін бірнеше рет оның жетекшілерінің жанжалды көрші елдерге көшіруге ниеті жоқ екенін мәлімдеді.

Ауғанстаннан шетелдік қарулы күштердің кездейсоқ кетуі (керісінше, қашуды еске түсіреді) ел аумағын «басып алмаған», бірақ шетелдік басқыншыларды қуып шығарып, өз отанына оралған талибтердің кінәсіздігін растайды.

Қазіргі уақытта Америка Құрама Штаттары мен Батыс та жағдайды тұрақтандыруға көмектесуге бейім және Ауғанстандағы жаңа режиммен қарым-қатынасты бірте-бірте, жанама түрде, халықаралық құрылымдар арқылы жақсартуға дайындалуда. Бұл адам құқықтарын бұзу және терроризмге жәрдемдесу туралы ТҚ-на қатысты өзара айыптаулармен, қауіп-қатерлермен және бұрынғы кезекші қорлаумен қатар жүретін қиын процесс болады.

БҰҰ-да өкілдік ететін халықаралық қауымдастық Ауған қақтығысын жоюда, оның теріс салдарын жоюда және Ауғанстан халқына жан-жақты көмек көрсетуде маңызды рөл атқаруы тиіс.

Сонымен бірге, елдегі және аймақтағы жағдайды тұрақтандыру процесінде кедергі болатын тағы бір өте алаңдатарлық жағдайға назар аудару керек. Ауған аумағында болған жиырма жыл ішінде АҚШ армиясы жеке құрамы негізінен ауғандықтардан жалданған жеке әскери компаниялардың (ЖӘК) желісін құра алды. Бұл ЖӘК командирлерінің көп бөлігі әртүрлі американдық құрылымдардың бақылауында болуы әбден заңды²⁶.

Елдегі және өңірдегі жағдайдың тұрақтануына ықпал ету біржақты бола алмайды. Талибтер ұсынған Ауғанстанның уақытша үкіметі жоғарыда аталған негізгі міндеттерді өз мойнына алуға (және орындауға) тиіс: а) инклюзивті үкіметті қалыптастыру; б) елдің «саяси емес» ұлттарын кемсітуден бас тарту; в) террористік топтармен қарым-қатынасты батыл және түпкілікті бұзу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. *Актуальные проблемы афганской революции*. М.: Наука (ДСП), 1984; В. В. Басов. *Национальное и племенное в Афганистане. К пониманию невоенных истоков афганского кризиса* / В. В. Басов, под редакцией В. Б. Кравцова. М.: НИЦ ФСКН России, 2001; Босин Ю. В. *Афганистан: полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте*. М.: Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2002; Стурейко С. А., Медяник В. И. *Афганистан: этнополитический конфликт и проблема перемещенных лиц*. Минск: Тесей, 2009.
2. Жаккар Р., Тазагар А. *Тайны заветания Бен Ладена*. М.: Гордеев-Флюид. 2020.
3. Спольников В. Н. *Афганистан: исламская контрреволюция*. М.: Наука, 1987.
4. Халид А. *Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии*. М.: Новое литературное обозрение, 2010.

²⁶ Князев А. Ауғанстандағы әскери-саяси қақтығыстың ушығуының ұзақ мерзімді белгісіздігі мен перспективалары. II бөлім // Әлеуметтік-экономикалық және геосаяси зерттеулер орталығы (ӘЭГЗО), Наурыз 2022: URL <https://csegr.ru/afghan-crisis-part-2/> (өтініш берген күн: 14.03.2022).

АУҒАНСТАНДАҒЫ БИЛІКТІ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ:

ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДИЛЕММА

Косимшо Искандаров

Тәжікстан Ұлттық Ғылым академиясының бас ғылыми хатшысы, тарих ғылымдарының докторы.

Тәжік мемлекеттік университетінің (қазіргі Тәжік ұлттық университеті) тарих факультетін бітірген. 1985 жылдан бері Тәжікстан Ғылым академиясы жүйесінде жұмыс істейді. Ауғанстанның қазіргі проблемаларын зерттеуге маманданған, осы бағытта көп жылдық зерттеу тәжірибесі бар, 200-ден астам монография мен ғылыми мақалалардың авторы.

Email: ikosimsho@gmail.com

АҢДАТПА

Мақалада Ауғанстанның түрлі этносаяси күштерінің мемлекеттік билікті орталықсыздандыру бойынша күш-жігері туралы мәселе қарастырылады. Автор орталықсыздандыру идеясы мен түрлі жобаларының пайда болу шарттары мен алғышарттарына назар аударады. Сонымен бірге, Ауғанстандағы федерализм идеясының пайда болу тарихы талданады, оның жақтастары 2021 жылдың тамызында «Талибан» қозғалысы билікке келгеннен кейін өсуде.

Мақалада федерацияның түрлеріне де, оның субъектілерінің аумағына да қатысты бірыңғай пікірдің болмауы айтылады. Орталықсыздандыруды жақтаушылардың өсу үрдісіне қарамастан, барлық пуштун элитасы (идеологиялық бағыттарына қарамастан) және пуштун емес этникалық топтардың бір бөлігі арасында орталықсыздандыру, әсіресе Ауғанстанның федерализациясы елдің әр түрлі мемлекеттерге ыдырауына ұқсатылады, бұл идеяны жүзеге асыруды мүмкін емес етеді.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Ауғанстан, орталықтандыру, орталықсыздандыру, федерализм, федерация, этносаралық қатынастар, пуштундар, пуштун емес этникалық топтар, саяси жүйе, басқару формасы.

КІРІСПЕ

Ауғанстандағы билікті орталықсыздандыру мәселесі нақты этносаралық контурға ие болған, төрт онжылдықтан астам уақытқа созылған қарулы қақтығыстарға байланысты өзінің өзектілігін сақтауда. 2021 жылдың тамызында¹ Талибан қозғалысының билікке оралуы және көп ұлтты Ауғанстанда моно-этникалық (пуштун) үкіметтің құрылуы Ауғанстандағы билікті орталықсыздандыру идеясын жақтаушылардың жандануына әкелді.

Этносаралық қатынастар мен этникалық топтардың мемлекетті басқарудағы өкілдігі проблемалары, орталықсыздандыру идеясының пайда болуы және оның эволюциясы саясаттанушылардың, тарихшылардың, заңгерлердің және басқа да мамандардың зерттеу тақырыбына айналды. Аналитикалық топтарда, соның ішінде академиялық және әлеуметтік желілерде Ауғанстанның саяси құрылымы мен билікті орталықсыздандырудың әр түрлі модельдері туралы кең пікірталас өрбиде.

Пуштундардың әйгілі «Пуштунвали» ережелер мен әдет-ғұрыптар жинағында кодталған тайпалық дәстүрлерге ерекше адалдық мәселелерін [1], олардың саны мен қоныстануын [2] зерттейтін Орыс ғалымы В.Я. Белокреницкий Ауғанстанда әр этникалық топтың көрші елдерде өз тайпалары бар екенін және өздерін осы елдердің атауымен анықтайтынын атап өтеді. Бұл мәселе Карл Брайен мен Дэвид Андерсонның мақаласында қарастырылады [3]. Ауғанстандағы орталықсыздандыру және орталықтандыру мәселесіне И. Бобоқуловтың мақаласы тікелей қатысты [4]. Гуаран Бадахшанның Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының (АХДП) негізін қалаушылардың бірі М.Т. Бадахшидің Ауғанстанның федеративті құрылымы жөніндегі бағдарламасы туралы жұмысы қызықты. Өткен ғасырдың 70-жылдары АХДП «Парчам» фракциясы әзірлеген Ауғанстанды орталықсыздандыру жобасы кеңес авторларының ұжымдық еңбегінде [6], сондай-ақ АХДПкөшбасшыларының бірі С.А. Кештмандтың естеліктерінде қарастырылады [7].

80-жылдары кеңес басшылығы аты аңызға айналған далалық қолбасшы Ахмад Шах Масудқа Ауғанстан Республикасы аясында Тәжік автономиясын құру туралы мәселені талқылауды ұсынды. Бұл А. Ляховскийдің еңбегінде сөз болады [8]. К. Исқандаров пен А. Шеховтың мақаласы федерализм идеясының пайда болуына арналған [9].

90-жылдардың басында пуштун емес этникалық топтарды білдіретін кейбір саяси партиялар бағдарламалық мақсаттар ретінде елді орталықсыздандыру мәселесін көтерді. Бұл, атап айтқанда, Ауғанстан Ұлттық ислам қозғалысының (АҰИҚ) басшысы Абдул-Рашид Дустумның Ауғанстан Ұлттық ислам қозғалысының бірінші құрылтай съезінде сөйлеген сөзінде көрініс тапты [10]. Ауғанстанның жаңа Конституциясының жобасын талқылау барысында Талибан режимі құлатылғаннан кейін Ауғанстан Ис-

¹ Тәжікстанда тыйым салынған террористік ұйым.

лам Республикасының жақтастары Ауғанстандағы болашақ саяси жүйенің оңтайлы нұсқасы ретінде парламентаризмді кеңінен талқылап, ұсынды [11]. Әрине, ауғандық сарапшылар ұсынған пікірлер мен идеялардың кең спектрін талдау үшін ұлттық қарсылық майданын басқаратын кіші Ахмад Масуд [12] тұжырымдары, сондай-ақ Али Майсам Назаридің [13], Зия Сарваридің [14], Абдул Лалзадтың [15], Забехулла Сайидің [16] және басқа да сарапшылардың талдамалық мақалалары маңызды.

ЗЕРТТЕУДІҢ МАҚСАТЫ

Ауғанстандағы саяси билікті орталықсыздандыру идеясының пайда болуы мен дамуының тарихи алғышарттарын талдау, орталықсыздандыруды жақтаушылардың белсенділігін арттыру факторларын анықтау болып табылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Еңбекте зерттеудің тарихи әдісі, салыстырмалы талдау әдісі және басқа да зерттеу әдістері қолданылады.

НӘТИЖЕЛЕРІ

Ауғанстан – көп ұлтты ел. Сарапшылар 33 тілде сөйлейтін 50 этникалық топты тізімдейді. Осы санның ішінде негізгі немесе ең көп этникалық топтарға ел халқының 90%-дан астамын құрайтын пуштундар, хазарлар, өзбектер, белуджилер, түрікмендер кіреді. В.Я. Белокреницкий жазғандай, бұл елдің барлық негізгі этникалық топтары (тәжіктерді қоспағанда) тайпалық құрылыммен сипатталады, «пуштундар әйгілі «Пуштунвали» ережелер мен әдет-ғұрыптар жиынтығында кодталған тайпалық дәстүрлерге деген айрықша адалдығымен ерекшеленеді» [1]. Тайпалар, өз кезегінде, қауымдар, хейли, рулар және басқа да ұсақ бөлімшелерге бөлінеді. Мысалы, сол В.Я. Белокреницкийдің пікірінше, «Ауғанстанның пуштун аймағы көптеген тайпалардың, олардың бөлімшелері мен қауымдарының дәстүрлі қоныстану аймағын қамтиды. Дәстүр бойынша, тайпалар саны тарихи түрде 405 болған, бірақ олардың бөлінуіне байланысты 1980 жылдары шамамен 1,7 мың тайпа мен тәуелсіз бөлімшелер [хейли] болған [2]».

Бұл этникалық топтардың әрқайсысы тұрғылықты ел - Ауғанстан деген атпен емес, басқа елдердің аттарымен танымал. Мысалы, пуштундар Пәкістандағы пуштун тайпаларымен танымал. Карл Брайен мен Дэвид Андерсонның айтуынша, «бұл жеке өзін-өзі сәйкестендіру ауғандықтардың өздерін белгілі бір этникалық топтың мүшелері деп санауды және Ауғанстан азаматы ретінде ел туралы емес, өздерінің этникалық тобы туралы ойлануды жөн көруіне әкелді» [3].

Ауғанстан тарихында тайпааралық және этносаралық қайшылықтар мен қақтығыстар жиі байқалды. Осы қақтығыстардың әрқайсысы елдегі бөліну мен алауыздыққа ықпал етті және бұл әр этникалық топтың тек өз халқының арасынан жалпыұлттық көшбасшыны іздеуіне әкелді. Әрине,

этникалық топтардың бөлінуінде Ауғанстанның географиясы да маңызды рөл атқарады.

1747 жылы ауған мемлекеті құрылғаннан бері қалыпта-
сқан осы күрделі этникалық конгломератта (1929 жылғы және 1992 жылдан 1996 жылға дейінгі қысқа кезеңді қоспағанда) елдегі барлық билік пуштундарға тиесілі, ал пуштундар өздерін жоғары билікке айрықша құқығы бар мемлекет құрушы ұлт деп санайды. Ауғанстанның демократиялық дамуының жиырма жылдық кезеңі (2001-2021) пуштун элитасы саяси билікті тек пуштундардың қолында сақтау үшін кез келген шараларға, соның ішінде сайлау нәтижелерін бұрмалауға дайын екенін көрсетті.

Сонымен бірге, соңғы онжылдықтарда, әсіресе Ауғанстанда кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті (КӘШК) және осы елдегі азаматтық соғыс кезінде ұлттық өзін-өзі тану дәрежесі, пуштун емес халықтардың әскери-саяси әлеуеті және олардың мемлекеттік басқару құқығын қамтамасыз етуге деген ұмтылысы айтарлықтай өсті.

Елді басқару құқығына жетудің бір жолы ретінде пуштун емес элита билікті орталықсыздандырудан көреді. Алайда, пуштундар саяси және идеологиялық бағыттағы айырмашылықтарға қарамастан, кез келген түрдегі билікті орталықсыздандыруға қарсы, бұл елді тәуелсіз мемлекеттерге бөлудің алғышарты деп санайды. Сонымен бірге, бұл пуштундардың саяси элитасы өз саясатымен және билікті монополиялауға деген ұмтылысымен пуштун емес саясаткерлер арасында саяси билікті орталықсыздандыру мәселесі бойынша белгілі бір консенсустың пайда болуына ықпал етті. Ауғанстанның бүкіл тарихы, әсіресе соңғы онжылдықтардағы қарулы қарсы тұру және осы мемлекеттегі саяси тұрақсыздық орталықтандыру және орталықсыздандыру саясаты арасында тұрақты тербелістерді тудырды. И. Бобокуловтың жазғандай, «көп ұлтты мемлекеттіліктің (Ауғанстан. – К.И.) қалыптасуы мен дамуын орталықсыздандыру мен орталықтандыру арасындағы күрес тарихы ретінде қарастыруға болады» [4, 120-б].

XX ғасырдың 60-жылдары Ауғанстан халықтық-демократиялық партиясының (АХДП) негізін қалаушылардың бірі М.Т. Бадахши ауған қоғамының негізгі қарама-қайшылығы таптық қоғаммен қатар қазіргі ұлттық қысым (сетаме мелле) деп санайды. Оның пікірінше, қоғамда әлеуметтік әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ету ұлттық мәселені шешпей немесе автордың сөзінше, «ұлттық езгіні жоймай» мүмкін емес. Сондықтан АХДП-дан бөлінген «Күту шеңбері» қанаты және оның негізінде құрылған «Ауғанстан еңбекшілерінің революциялық ұйымы» (АЕРҰ) бейресми түрде «Ұлттық қысым», ал осы ұйымның мүшелері - «сетаме» («қысым көргендер») деп аталды.

М.Т. Бадахши алғашқылардың бірі болып Ауғанстан федералды құрылымы идеясын ұсынды. 1973 жылы ол өз ұйымының бағдарлама жо-

СОНЫМЕН БІРГЕ, БҰЛ ПУШТУНДАРДЫҢ САЯСИ ЭЛИТАСЫ ӨЗ САЯСАТЫМЕН ЖӘНЕ БИЛІКТІ МОНОПОЛИЯЛАУҒА ДЕГЕН ҰМТЫЛЫСЫМЕН ПУШТУН ЕМЕС САЯСАТКЕРЛЕР АРАСЫНДА САЯСИ БИЛІКТІ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША БЕЛГІЛІ БІР КОНСЕНСУСТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНА ЫҚПАЛ ЕТТІ.

басында федерализм идеясының мазмұнын егжей-тегжейлі сипаттады. Жобаның 6-бабында: «Өз тарихы, аумағы, тілі, тұрақты экономикалық және мәдени байланыстары бар ел халқы саяси, экономикалық және мәдени тұрғыдан өзін-өзі анықтауға құқылы. Бұл – олардың табиғи құқығы, олар бөлінгенге дейін күресуге құқылы». 15-бапта былай делінген: «Халықтардың ерікті және нақты одағы және халықтың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін күресін кеңейту мақсатында ұлттық мәселені шешу бөлігінде біз елдің барлық ұлттары, мысалы, тәжіктер, пуштундар, хазарлар, түрікмендер, нуристандықтар, белуджилер және т.б. өздерінің

1992 жылы этникалық өзбек Абдул-Рашид Дустумның басшылығымен Ауғанстанның ұлттық ислам қозғалысы (АҰИК) құрылды.

тарихи аумақтарында федералды республика түрінде демократиялық мемлекет құруды қолдаймыз, өзін-өзі анықтау құқығын пайдалана отырып, өз халқының атауы бойынша өз республикаларын құрады». Алайда, бағдарлама жобасының 17-бабында «қандай да бір ұлтқа тікелей қатысы жоқ» біріккен немесе федералды мемлекеттің атауы туралы айтылды [5].

1976 жылы Ауғанстан Республикасының Негізгі заңының жобасын әзірлеуге байланысты Мұхаммед Дауд бастаған АХДП-ның «Парчам» фракциясы ұлттық қатынастарды оңтайландыру туралы ережені қамтитын өз жобасын әзірледі. Бұл жобаның авторы С.А. Кештманданың айтуынша, «Парчам» ұсынған жоба федерализм элементтері бар парламентаризм жүйесіне негізделген [6]. «Сәуір революциясының өзекті мәселелері» ұжымдық монографиясында кеңес ғалымдарының мәлімдеуінше, берілген ұсынымдарда парчамиялықтар пуштундардың қоныстану аймағында (Кунардан Гильмендке дейін) оған Нуристанды автономды аудан ретінде енгізумен дербес әкімшілік-аумақтық аймақ құру идеясын көтерген. Басқа әкімшілік-аумақтық бірліктерді келесідей құру ұсынылды:

- өзбектердің қоныстану аймағы (Джузджан, Балх, Самангон облыстары);
- тәжіктердің қоныстану аудандары (Тахар, Бадахшан, Құндыз, Бағлан);
- Кабулдан Гератқа дейінгі орталық аудандар, хазарейліктер автономиялық округімен;
- оңтүстік-батыс аудандары (белуджилердің автономды округімен Фарах, Нимруз провинциялары) [7].

Сол С.А. Кештманданың айтуынша, 1978 жылғы сәуір төңкерісінен кейін Ауғанстан Демократиялық Республикасының (АДР) Министрлер кеңесі «ең мұқтаж халықтар үшін ұлттық автономия қағидатын қабылдауға нақты ұсыныстар жасады» [6, 283-б.].

Ұлттық татуласу бағдарламасы аясында (мүмкін, Ахмад Шах Масудты үкімет жағына тарту үшін) Ауғанстанның солтүстік-шығысындағы тәжіктерге автономия беру туралы мәселені талқылау туралы ұсыныстар пайда болды. А.А. Ляховский әскери қолбасшылық Масудпен болған қастандық байланысын қолдана отырып, Ахмад Шахқа тиісті қолдармен куәландырылған және Ауғанстандағы кеңес елшілігінің мөрімен бекітілген мәселелерді талқылауға жіберді деп жазады. Ахмад Шахпен талқылауға арналған мәселелер қатарында, атап айтқанда: «бірыңғай Ауғанстан шеңберінде тәжіктер тұратын аудандар негізінде оған Бадахшан, Тахар, Құндыз, Бағлан провинцияларының аумағын және Парван мен Капистің бір бөлігін қоса отырып, тәжіктер автономиясын құру туралы, осы ауданның өзін-өзі басқару нысандары туралы, сондай-ақ Президент аппаратындағы, Ауғанстанның Ұлттық кеңесі мен министрлер кабинетіндегі тәжіктердің өкілдігі және нақты лауазымдары туралы» мәселелер болды [8, 664-б.]. Билеуші АХДП партиясының Орталық комитетінің Бас хатшысы Мохаммад Наджибулла кеңес елшісіне осы тақырып бойынша келіссөздер жүргізуден бас тарта алмауы мүмкін, бірақ оның Ахмад Шах Масудқа осындай жеңілдіктер жасауы екіталай.

«Сондықтан Масудпен кездесу туралы келіскен сайын Наджибулланың нұсқауы бойынша оны сол жерге бомбалық-шабуылдық соққы беріп болдырмады» [8, 664-665-бб., 9]. Осылайша, Ахмад Шах Масудтың тек тәжіктерге автономия құқығын беру туралы ұсыныстарға реакциясы туралы толық түсінік болған жоқ. Алайда, 2001 жылы Ахмад Шах Масуд Еуропаға сапары барысында былай деп мәлімдеді: «Жүйені таңдау – халықтың құқығы, бірақ федерализм ауған халқының мүддесі үшін емес және [елдің] ыдырауына әкеледі» [15]. Доктор Наджибулла режимінің құлдырауы жақындаған сайын, федералды мемлекет құру туралы мәселе елдің кейбір саяси күштері, яғни пуштун емес этникалық топтар тарапынан қайтадан көтерілді.

1992 жылы этникалық өзбек Абдул-Рашид Дустумның басшылығымен Ауғанстанның ұлттық ислам қозғалысы (АҰИҚ) құрылды. Мазари-Шарифтегі АҰИҚ құрылтай съезіндегі баяндамасында ол: «Біз ұлттық мәселені федералды мемлекет құру арқылы шешкіміз келеді», – деп мәлімдеді [10, 44-б.]. «Ислам негізінде федералды мемлекет құру» тармағы АҰИҚ бағдарламасына енгізілді.

Федерализм идеясы хазарлар арасында да танымал болды, басқа этникалық топтардан айырмашылығы, олар Орталық Ауғанстанда немесе Хазаражатта салыстырмалы түрде жинақы орналасқан. Али Мазари бастаған Ауғанстанның ислам бірлігі партиясының (АИБП) бағдарламасында Ауғанстанда федеративтік мемлекет құру қағидаты қамтылған.

Моджахедтер билікке келгеннен кейін этносаяси топтар арасындағы қайшылықтар күшейе түсті, бұл олардың арасындағы әскери қақтығыстардың басталуына әкелді. Нәтижесінде Ауғанстан бейресми түрде бірнеше жеке әкімшілік аймақтарға бөлінді, олар «Талибан» бақылауына өткенге дейін орталық билікке бағынбады.

АУҒАНСТАНДА ПАРЛАМЕНТТІК РЕСПУБЛИКА ҚҰРУДЫ JAҚТАУШЫЛАР ПУШТУН ЕМЕС ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ ЭЛИТАСЫ БОЛДЫ, ОЛАР ПРЕЗИДЕНТТІК ФОРМА ҚАЛЫПТАСҚАН JAҒДАЙДА ПРЕЗИДЕНТ ҮШІН КОНСТИТУЦИЯДА ҚАРАСТЫРЫЛҒАН КЕҢ ӨКІЛЕТТІКТЕРДІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, БИЛІКТЕ ӘРДАЙЫМ ПУШТУНДАР БОЛАТЫНЫНА СЕНІМДІ БОЛДЫ.

2001 жылы «Талибан» қозғалысы режимі құлағаннан кейін, Ауғанстанның болашақ саяси жүйесін құру мәселесі интернетте және баспа беттерінде талқыланған кезде, орталықсыздандыру идеясын, оның ішінде федерализм моделін кейбір саяси күштер қайта көтерді.

Сонымен бірге, осы жылдар ішінде федерализм идеясын жақтаушылардың көзқарастарында үлкен өзгерістер болғанын атап өткен жөн. Бұрын Ауғанстанның федералды құрылымын жақтаған саяси ұйымдар парламенттік басқару формасын ұстанатындықтарын мәлімдеді.

Бұл Ауғанстанның жаңа Конституциясын талқылау және қабылдау науқанында өз ізін қалдырды. Ауғанстан президентінің саяси жүйесі мен өкілеттіктерінің нысаны Конституция жобасын талқылау кезінде туындаған даулы мәселелердің бірі болды. Лойя джирги шақырылғанға дейін, негізінен, президенттік немесе парламенттік басқарудың қай түрі Ауғанстан үшін ең оңтайлы екендігі туралы мәселе талқыланды. Х. Карзай бастаған президенттік басқару формасын жақтаушылар, оның министрлері және оған жақын Лойя джиргедегі өкілдері күшті, кең президенттік өкілет-

тіктерге ие болу үшін күресті. Өтпелі үкіметтің басшысы Х. Карзай тіпті Ауғанстандағы келесі президенттік сайлауға президенттік басқару формасы Конституцияда бекітілген жағдайда ғана қатысатынын айтып, ультиматум қойды.

Президенттік басқару формасын жақтаушылар парламенттік жүйе біртұтас, орталықтандырылған мемлекетті бөліп, түрлі билік орталықтарын құрады деп мәлімдеді. Ауғанстанда парламенттік республика құруды жақтаушылар пуштун емес этникалық топтардың элитасы болды, олар президенттік форма қалыптасқан жағдайда президент үшін Конституцияда қарастырылған кең өкілеттіктерді ескере отырып, билікте әрдайым пуштундар болатынына сенімді болды. «Ауғанстан Ислам қоғамы» партиясының баспа органы «Моджахед» апталығы өзінің редакциялық мақаласында жазғандай, «президенттік жүйеде биліктің барлық тармақтары президенттің бақылауында болады, ол парламентке есеп бермейді. Халық өкілдері халықтың еркін ерік білдіруі арқылы парламентте орын алды, бірақ президент, егер қаласа, парламентті таратып, премьер-министрді және бүкіл үкіметті отставкаға жібере алады» [11]. Сондықтан, мұсылман емес этникалық топтардың өкілдері, исламшылдар да, зайырлы мемлекеттің жақтаушылары да парламенттік басқару жүйесін жақтады. «Ауғанстан Ислам қоғамы» партиясы парламенттік жүйені елдің болашақ саяси жүйесі ретінде ресми түрде ұсынды.

Әрине, АҚШ өкілдері және жалпы халықаралық қоғамдастық президенттік басқару формасын таңдады және бұл қолдау Ауғанстан Конституциясында президенттік жүйенің нығаюына әкелді.

Осылайша, 2003-2004 жылдары Ауғанстан Конституциясының жобасын әзірлеу және талқылау кезеңінде таңдау негізінен парламенттік және президенттік басқару нысаны арасында болды. Ол кезде Ауғанстанды федерализациялау өзекті мәселе болған жоқ. Ауғанстан Ислам Республикасының үкіметі құлағаннан кейін, З. Халилзад өзінің бір сұхбатында 2003 жылы саяси партиялардың жетекшілерінің ешқайсысы бұл мәселені қойған жоқ деп мәлімдеді, дегенмен ол федералды мемлекеттің өкілі ретінде бұған қарсы болмады және тек президенттік басқару формасын талап етті. Содан кейін федералды мемлекет құруға ресми түрде шақырған және бұл ережені өз қызметінің стратегиясы ретінде қабылдаған жалғыз партия Л. Педромның төрағалығымен Ауғанстан Ұлттық конгресінің партиясы (АҰКП) болды. Федералды мемлекет құру туралы тармақ 2004 жылы бірінші президенттік сайлауда президенттікке үміткер, осы партияның төрағасы А. Педрамның бағдарламасына енгізілді.

Президенттік биліктің екі онжылдығында пуштун емес этникалық топтардың мүдделерін қорғаған негізгі саяси партиялар Ауғанстандағы саяси билікті орталықсыздандыру туралы мәселе көтермеді. Тек соңғы президенттік сайлауда Абдулла Абдулла командасы болашақ үкіметте премьер-министр лауазымын енгізу мәселесін сайлау бағдарламасына қосты.

Сонымен бірге, Б. Обаманың АҚШ президенті болып сайлануымен және оның американдық әскерлерді Ауғанстаннан шығару мүмкіндігі туралы жариялауымен Ауғанстанның болашақ саяси жүйесі Батыста көптеген пікірталастардың тақырыбына айналды. Ауғанстанды федерализациялау және тіпті солтүстік пен оңтүстікке бөлу мәселелері белсенді талқыланды. Ауғанстанды бөлу идеясын АҚШ-тың Үндістандағы бұрынғы елшісі Блэквилл Ауғанстандағы соғыс пен зорлық-зомбылықтан шығудың жалғыз жолы ретінде ұсынды. Бұл жоспарды алғаш рет либерал-демократтардың жетекшісі Ник Клегг және бұрынғы британдық саясаткер және либерал-демократтардың мүшесі Пэдди Эшдаун ұсынды. Ол алғаш рет Guardian газетінде 2009 жылдың қыркүйегінде «В жоспары» ретінде жарық көрді. Бірақ Ауғанстанда олар бұл жоспармен таныс болмады немесе оны байыпты қабылдамады. Дегенмен, билікті орталықсыздандыруға қатысты кең пікірлер, идеялар мен жобалардың арасында елді бөлу туралы ұсыныстар да кездеседі. Бұл идеяны жақтаушылар пуштун элитасы федерализмді орнатуға ешқашан келіспейтініне сенімді. Сондықтан, олардың пікірінше, ең жақсы нұсқа - бұл елдің бөлінуі.

Негізгі пуштун емес этникалық топтар арасында билікті орталықсыздандыру идеясының белсенді дамуына президент А. Гани жүргізген пуштун емес элитаға қатысты кемсітушіліктің өсіп келе жатқан үрдісі, титулдық ұлт өкілдерінің пайдасына сайлау нәтижелерін анық бұрмалау және т.б. ықпал етті. Мысал ретінде президент А. Ганидің Түркияда бір жыл «саяси қуғында» болған бірінші вице-президент А.Р. Дустуммен қарым-қатынасы немесе Балх провинциясының губернаторы А.М. Нурды қызметінен босатуы болды. Ауғанстандағы тәжік элитасының едәуір бөлі-

гі, әсіресе зиялы қауым өкілдері, Ауғанстанның барлық тұрғындарының электронды төлқұжаттарында «ұлты» бағанында «ауғандықтар» деп жазылуына қарсы болды.

Сонымен қатар, Ауғанстан статистикасы басқармасы төлқұжат алу нысандарында «шет тілдерін білу» бағанында парсы диалектісі мен тәжік тілін шет тілдеріне жатқызды, бұл Ауғанстан тәжіктерінің кең наразылығына себеп болды, нәтижесінде бұл жаңашылдық ақыры алынып тасталды.

А. Ганидің тағы бір қадамы пуштун емес халықтарды қосалқы этносқа жасанды және ғылыми емес бөлуі және оларды негізгі этникалық топтан – тәжік, өзбек және т.б. ерекшелеуі болды. Мысалы, тәжіктер содот, памири, мунжани, санглечи, ишкашими, рушани, вахани, шугнани, сакай, яфғали және т.б. болып бөлінді. Бір қызығы, бұл қағидат көптеген пуштун тайпаларына қатысты қолданылмаған. Пуштун емес халықтар өкілдерінің бір бөлігі мұны пуштундар үшін «этникалық көпшілік» мәртебесін құру әрекеті ретінде қабылдады.

Доха келісіміне қол қойылғаннан кейін НАТО әскерлерінің Ауғанстаннан шығарылу мерзімі жақындаған сайын, кейбір пуштун емес халықтар, әсіресе өзбектер мен хазарлар арасында өз аумақтарын қорғау үшін халық жасақтарын жұмылдыруға деген ұмтылыс күшейе түсті. Олардың кейбір өкілдері өз территорияларында автономды құрылымдар құру туралы айта бастады. Мысалы, Фарьяба провинциясының орталығы Майман қаласында оңтүстіктен шыққан этникалық пуштунның провинция губернаторына тағайындалуына қарсы наразылық шеруі кезінде сепаратистік ұрандар айтылды. Кейбір мәліметтерге сәйкес, мұндай ұрандардың таралуы президент А. Ганидің армия бөлімшелерінің «тактикалық шегінуі» туралы шешім қабылдауын және талибтерге Бадахшаннан Гератқа дейін барлық уездерді тапсыруын тездетті.

Ақырында, «Талибан» қозғалысының билікке келуі және үкіметтің тек талибтер мен негізінен пуштундардың қатарынан құрылуы негізгі пуштун емес этникалық топтар элиталарының абсолютті көпшілігінің билікті орталықсыздандыруға деген шешімін нығайтты. Саяси жүйені орталықсыздандыру туралы пікірталастың кеңеюіне АҚШ президенті Дж. Байденнің сөздері де әсер етті, ол қазіргі Ауғанстанды бір мемлекетке біріктіру мүмкін емес – «егер біреу Ауғанстанды біртұтас мемлекетке біріктіре алады деп ойласа, қолын көтерсін» – деп мәлімдеді.

Алайда, кейбір «Талибан» басшыларының мәлімдемесі бойынша АҚШ әскерлерді шығарғаннан кейін Ауғанстанды екіге бөлуді жоспарлаған. ТАСС хабарлағандай, радикалдардың өкілі Шахабуддин Делаваар Кабулдағы тайпалық ақсақалдар жиналысында Америка Құрама Штаттары Ауғанстаннан әскерлерді шығару кезінде елді этникалық белгілері бойынша бөлуді жоспарлағанын, бірақ олардың жоспарлары талибтердің әрекеттеріне байланысты сәтсіз болғанын айтты. «АҚШ Ауғанстанды этникалық белгілері бойынша бөлуге тырысты, бірақ біздің жетекшілеріміздің дана әрі салмақты саясатының нәтижесінде «Талибан» бұл қайғылы жағдайдың алдын алды» [21].

Қазіргі уақытта орталықсыздандыру мәселесі негізінен әлеуметтік желілер арқылы алға жылжып, күшті пікірталасқа айналууда. Федералды және парламенттік жүйеден конфедерацияға дейін әр түрлі идеялар ұсынылууда. Орталық пен провинциялар арасында өкілеттіктерді бөлу қажеттілігі туралы пікірлер де айтылууда. Сонымен қатар, елдің тәуелсіз мемлекеттерге бөлінуі туралы пікірлер айтылады.

Мысалы, Павел Астахов бұл мемлекетті сақтаудың қажеті жоқ деп санайды. «Ауғанстанның бөлінуі ... барлық аймақтық проблемаларды шешуге мүмкіндік береді,» - деп жазады ол [22]. Оның айтуынша, «Шығыс провинцияның шағын халықтарын есепке алмаған және батысқа қарай шейіттердің аумағын кеңейткен» бөліну нұсқаларының бірі.

Сонымен бірге, алға қойылған көптеген жоспарлар мен схемалар жетілдірілмеген және әлеуметтік-тайпалық этникалық топтардың өзара араласуының күрделілігін және Ауғанстандағы этникалық топтардың орналасу ерекшеліктерін ескермейді.

XXI ғасырдың басынан ерекше, жарияланымдардың көлемі мен пікірлердің шашырауы бойынша федералистер деп аталатындардың саны арты. Бірақ егер сол кезде ең үлкен (негізінен тәжік) «Ауғанстан Ислам қоғамы» партиясының жақтастары парламенттік жүйені жақтаса, бүгінде АИҚ мүшелерінің бір бөлігі федералды басқару формасын жақтайды. Ұлттық қарсылық майданының жетекшісі Ахмад Масуд Кембридж университетінде әкесі Ахмад Шах Масудқа арналған конференцияға қатысушыларға сөйлеген сөзінде Ауғанстандағы билікті орталықсыздандыру қажеттілігі туралы мәлімдеді. «Біз бүгінде саяси және әкімшілік жүйені орталықсыздандыру (Ауғанстанда) біздің болашағымызды анықтайтын ең жақсы жол екеніне сенімдіміз. Мұндай жүйе арқылы елдегі барлық этностар халыққа есеп беретін өздерінің жергілікті көшбасшыларын өздері сайлай алады және осылайша жергілікті және өңірлік деңгейлерде саясатты қалыптастыруға белсенді қатыса алады», – деп мәлімдеді ол [12].

Ахмад Масуд сол кезде Ауғанстанды федералды қайта құру туралы нақты айтпаса да, кейіннен ұлттық қарсылық майданының сыртқы байланыстар бөлімінің бастығы Али Мейсам Назари: «Майдан бағдарламасы әлі жетілмесе де, федералды жүйе Ауғанстандағы дағдарыстарды тежейтін және ел дамуында негізгі рөл атқаратын жалғыз институционалды механизм болып табылады... Билікті орталықсыздандыру, Ауғанстан федерализациясы барлық халықтардың мүдделеріне сай келеді», – деп мәлімдеді [13].

Бұрынғысынша федерализм идеясының белсенді жақтаушысы - саяси ұйымдары мемлекетті федерализациялау бойынша нақты жобалар әзірлеген этникалық тәжіктер, өзбектер, хазарлар. НКА төрағасы Л. Педрам осы жолдардың авторына ұсынған Ауғанстандағы болашақ басқару формасы туралы өзінің қолжазбасында «біз ұсынатын саяси жүйе – федералды республика» деп жазады. Сонымен бірге, оның айтуынша, жүйе «президенттік-федералды» немесе «парламенттік-федералды» болуы мүмкін. Бұл ретте Л. Педрам «парламенттік-федералды» жүйеге артықшылық береді, өйткені онда қоғамды демократияландыруға мүмкіндіктер көбірек. Л. Педрамның жоспарында федералды мемлекет президентін, оның өкілеттіктерін таңдаудың барлық егжей-тегжейлері мен негізгі қағидағары сипатталды; атқарушы билікті басқаратын және парламенттің төменгі палатасында саяси партия немесе коалиция тарапынан ұсынылуы мүмкін премьер-министрдің өкілеттіктері нақтыланды, ал президент ел парламентіне бекіту үшін кандидатураны ұсынады.

НКА жобасында федеративтік мемлекеттегі парламент екі палатадан – Өкілдер кеңесі мен Сенаттан тұрады. Алайда, Л. Педрамның бүкіл бағдарламасын талдау осы мақаланың шеңберінен шығады. Мен Л. Педрамның орталық пен штаттар (немесе аймақтар) арасындағы биліктің бөлінуіне

қатысты көзқарасын атап өткім келеді. Оның жоспары бойынша Ауғанстан 1960-1970 жылдардағы сияқты 8 немесе 10 штатқа немесе аймаққа бөлінеді. Әр штатта өз парламенті болады, оның мүшелері еркін, жалпы және жасырын сайлауда сайланады. Штат парламентінің отырысында оның мүшелерінің арасынан көпшілік дауыспен мемлекет басшысы немесе устандар сайланады. Орталықтың, штаттар мен провинциялардың құзыреті ел Конституциясында анықталады. Л. Педрам Ауғанстанда тұратын халықтардың тыныштығын, тұрақтылығы мен теңдігін қамтамасыз ету үшін саяси жүйені орталықсыздандырудан басқа балама жоқ деп санайды. Сонымен бірге ол бұл жоспарды жүзеге асырудың үш нұсқасы бар деп сендіреді: федерация, конфедерация (елдің солтүстік пен оңтүстікке бөлінуі негізінде) және елдің бөлінуі. Л. Педрамда федерацияның субъектілерін қалыптастырудың бірнеше нұсқасы бар, оның ішінде құрастырушысы А. Лалзад болып табылатын төмендегі схеманы мақұлдайды, алайда бұл схеманың авторы мемлекет құрудың бұл нұсқасы тәжіктердің мүдделеріне қызмет ете алатынына сенімді емес.

Федерализм идеясын жақтаушылар федерация аясында ғана барлық этникалық топтардың мемлекетті басқаруға тең қатысуын, сондай-ақ олардың этникалық және мәдени ерекшеліктерін, тілі мен дәстүрлерін сақтауды қамтамасыз етуге болатынына сенімді, өйткені федералды үкімет аймақтарды дамытудың барлық мәселелерін федерация субъектілерінің құзыретіне береді. Сонымен бірге қорғаныс және қауіпсіздік, соғыс және бейбітшілік, сыртқы саясат және т.б. мәселелер федералды үкіметтің құзыретіне жатады.

Хазарлардың кейбір өкілдерінің арасында «Федералды демократиялық қозғалыс» (Federal demokrat movement) құрылып, «Қарсылық және мем-

лекеттік құрылыс жобасы» деп аталатын құжат әзірледі. Елдің федералды орналастырудың жоспары бар 11 беттен тұратын бұл құжаттың күні 2022 жылғы 7 ақпан деп көрсетілген. Қозғалыс жобасында террористік топтарға қарсылықты ұйымдастыруға, кең ауқымды мәселелерге – елдің атауын өзгертуден бастап саяси жүйеге және мемлекеттің ұлттық валютасына дейінгі іргелі реформаларды жүргізуге бағытталған қадамдық шаралар қамтылған. Қозғалыс жоспарына сәйкес, «Ауғанстанда үш құбылысты жою керек: фашизм, терроризм және орталықтандырылған тайпалық басқару формасы». Жоспарға сәйкес, федералды мемлекеттің болашақ атауы – 9 федералды бірліктен немесе субъектілерден тұратын Хорасан.

Федерация субъектілері бойынша бірыңғай пікір жоқ. Елдің федералды орналасуы жобаларының авторлары әр түрлі көзқарастарға ие, олар штаттар немесе аймақтар саны бойынша да, олар қамтуы керек аумақ бойынша да ерекшеленеді.

Ауған сарапшысы З. Сарвари Facebook желісіндегі «Хорасанның жеке тұлғасын, тарихы мен мәдениетін сақтаушылар» парақшасында федерализмнің бірқатар артықшылықтарын тізімдейді. Атап айтқанда, ол: «Федералды жүйе біздің халқымыздың бірлігі мен ынтымағына ықпал етеді және елді ыдырау, соғыс және кедейлік қаупінен құтқарады, моно-этникалық, фанатикалық және авторитарлық үкіметтердің тамыры мен негізін өзгертеді, билікті халықтық етеді, елдегі ғасырлар бойғы қысымшылық пен зұлымдықты тоқтатады, әр түрлі этникалық топтар мен ұлттар бірге өмір сүретін көп тілді елде әр түрлі тілдер мен мәдениеттердің сақталуы мен дамуына ықпал етеді, елдің барлық аймақтарында және федералды аймақтарында билік пен байлықтың әділ бөлінуін ынталандырады, экономикалық өсуге әкелуі мүмкін,» – деп сендіреді [15]. Алайда, Лондонда тұратын ауған сарапшысы доктор А. Лалзад федерализмнің мұндай сипаттамасын «нақты әлемде емес және планетаның 25 федералды мемлекетінде емес, тек «поэтикалық утопияларда» табуға болады» деп санайды [16]. Ол өзінің басқа мақаласында: «Федералды құрылым қоғамды демократияландыруға кепілдік бермейді. Әлемде демократиялық деп саналмайтын федералды құрылымы бар көптеген мемлекеттер бар. Мысалы, Ресей Федерациясы (РФ), Пәкістан Ислам Республикасы (ПИР), Біріккен Араб Әмірліктері (БАӘ) және т.б.,» – деп есептейді [17]. А. Лалзадтың пікірінше, федерализмнің екі түрі бар. Біріншісі - күшті орталық үкіметті құру үшін тәуелсіз мемлекеттердің немесе елдердің одағына негізделген географиялық (аумақтық). Екіншісі - этникалық/тілдік/діни, ол сепаратистік ұмтылыстардың алдын алу үшін этникалық/тілдік/діни топтарға қатысты өкілеттіктерді беруге негізделген. Бірақ Ауғанстанда федерализмнің екі түрі де іс жүзінде мүмкін емес және оларды құруға жағдай жоқ. Сонымен бірге, А. Лалзад «өзін-өзі басқару қағидаты» негізінде билік өкілеттіктерін қайта бөлу арқылы орталықсыздандыруды (көлденең және тік) жүзеге асыруды ұсынады: сайланған/есеп беретін губернаторлар және қолданыстағы 34 провинция шегінде әділ заңдар мен заңның үстемдігіне негізделген азаматтық құқықтар [17].

Көптеген сарапшылар билікті орталықсыздандыру мәселесін өзекті деп санайды және федерализацияны көп ұлтты елдер үшін оңтайлы нұсқалардың бірі деп санайды. Сонымен бірге, Ауғанстанның кейбір ерекшеліктерін ескере отырып, олар федерализация Ауғанстан мәселелерін

Көптеген сарапшылар билікті орталықсыздандыру мәселесін өзекті деп санайды және федерализацияны көп ұлтты елдер үшін оңтайлы нұсқалардың бірі деп санайды.

шешудің ең жақсы нұсқасы бола алатындығына күмән келтіреді. Мысалы, ауған сарапшысы Забехулла Сайи: «Аймақтар арасында нақты шекаралар болмаған жағдайда (Ауғанстанды солтүстік пен оңтүстікке бөлетін Гиндукуштан басқа) аумақтық-географиялық қағидаттарда федералды мемлекет құру мүмкін емес,» - деп санайды. Тіл және діни конфессияны таңдау сияқты мәдени компоненттер бойынша мемлекеттің федералды құрылымдарын құру да ақылға қонымды емес, өйткені ең көп таралған тілдердің (парсы және пушту) спикерлері бүкіл ел бойынша таралған және белгілі бір аймақтарда немесе аудандарда шоғырланбаған. Конфессиялық тұрғыдан алғанда, әр конфессияның (сунниттер мен шейіттер . «К.И.) ізбасарларының санында үлкен айырмашылық бар, бұл конфессиялық қағидатты іс жүзінде мағынасыз етеді». Забехулла Сайи федеративті түзілімдерді құрудың ұтымды негізі бола алатын жалғыз компонент «этникалық» деп санайды. Осы компонент негізінде федералды құрылым құру билікті орталықсыздандыру үшін пайдалы болуы мүмкін, бірақ бұл этникалық топтардың, әсіресе екі негізгі топтың - тәжік және пуштун – бүкіл ел бойынша (солтүстіктен оңтүстікке және шығыстан батысқа) қоныстануына байланысты. «Сондықтан бұл қағидатты іске асыру этникалық топтарды көшірусіз іске аспайды, бұл түбегейлі мүмкін емес», – деп түсіндіреді Забехулла Сайи. Автор орталықсыздандыруды федерализммен анықтау және федерализмді елдің мәселелерін шешудің жалғыз жолы деп санау дұрыс емес, сонымен бірге «шамадан тыс идеализмнің көрінісі ретінде қарастыруға болады» деген қорытындыға келді [18]. Осылайша, сарапшылардың басым көпшілігі этникалық қағидаттарға негізделген федерацияны құруды қате деп санайды, өйткені белгілі бір этникалық топта центрифугалық ұмтылыстар мен сепаратизмді күшейту мүмкіндігі әрқашан болады. Сонымен бірге, аумақтық федерализмнің түрі этникалық түрлерге қарағанда оңтайлы деп саналады [3].

Ауғанстанды орталықсыздандыру мәселесіндегі қызу пікірталастарға қарамастан, бұл идея дәстүрлі түрде елдің пуштун элитасының (идеологи-

ялық бағытына қарамастан) және пуштун емес этникалық топтардың әр түрлі мемлекеттерге бөлінуімен байланысты. Өз уақытында Ашраф Гани Ауғанстанда парламенттік жүйені құру туралы ұсыныстарға жауап ретінде «Ауғанстан тәжірибе жасағысы келетіндердің барлығына арналған зертхана емес» деп атап өтті [19].

Сонымен қатар, егер мұндай идеяны басқа мемлекеттің өкілі ұсынса, онда ол бірден Ауғанстанның ішкі істеріне араласады деп айыпталады. Алекс Тьер атап өткендей, «орталықсыздандыру мәселесін талқылауды инклюзивтілік пен жергілікті халықтың мемлекетті басқаруға қатысуын арттыру, саяси және әлеуметтік бірлік пен экономикалық дамуды нығайту әрекеті деп түсіну керек» [20].

Осыған байланысты ең қиын мәселе - билікті орталықсыздандыру идеясын жүзеге асыру тетігі. Қақтығыс жағдайында, сенімсіздік пен дұшпандық жағдайында мәселенің оңай шешімін табу қиын. Егер Ауғанстанда қарулы қақтығыс қайтадан басталса, өткен ғасырдың 90-жылдарындағыдай

аймақтық «билік орталықтарын» құру мүмкіндігі бар, бұл кез келген қолайлы нәтижеге әкелуі екіталай. Естеріңізге сала кетейік, осы кезеңде кейбір көрші елдер Ауғанстандағы тәжік ислам қарулы оппозициясынан этникалық тәжіктер билік басында болғанда күдіктеніп, елдің ыдырауынан қорықты. Бұл көрші мемлекеттерге белгілі геосаяси тәуекелдерді әкелді. Ауғанстанның бірнеше тәуелсіз мемлекеттерге ыдырауы, әрине, көрші елдерге әсер етпей қоймайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Күрделі әскери-саяси жағдай және ұзаққа созылған қарулы қақтығыс, белгілі бір саяси топтардың Ауғанстандағы билікті монополиялауға деген ұмтылысы этносаралық қатынастарды қиындатты. Бұл этносаралық қатынастарды оңтайландыруға, мемлекетті басқарудағы түрлі этностар үшін тең құқықтарды қамтамасыз етуге, тілді дамытуға және этномәдени бірегейлікті сақтауға үміт артатын билікті орталықсыздандыруды жақтаушылардың жандануына әкелді. Кейбір сарапшылар мен саяси қайраткерлер бүгінде «Талибан» Ауғанстанның этникалық, географиялық, мәдени, экономикалық, гендерлік және басқа да ерекшеліктерін ескерусіз өз билігін орнатқан кезде, бұл жүйені өзгертуден және федералды басқару формасын қабылдаудан басқа жол жоқ деп санайды.

Сонымен бірге, пуштундар бұл идеяны қабылдамаған жағдайда және ел аумағында әр түрлі этникалық топтардың қоныстануының өзіндік ерекшеліктері аясында бұл идеяны жүзеге асыру шешілмейтін қиындықтарға тап болады.

ӨЗ УАҚЫТЫНДА АШРАФ
ГАНИ АУҒАНСТАНДА ПАР-
ЛАМЕНТТІК ЖҮЙЕНІ ҚҰРУ
ТУРАЛЫ ҰСЫНЫСТАРҒА
ЖАУАП РЕТІНДЕ «АУҒАН-
СТАН ТӘЖІРИБЕ ЖА-
САҒЫСЫ КЕЛЕТІНДЕРДІҢ
БАРЛЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ЗЕРТХАНА ЕМЕС» ДЕП
АТАП ӨТТІ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Белокреницкий В. Я. Вооруженный экстремизм в Афганистане, Пакистане и Центральной Азии: взгляд из России // https://www.imateo.ru/files/File/magazines/puty_miru/2017/01/14Belokrenitskiy.pdf.
2. Белокреницкий В. Я. Пуштунуы и пуштунские племена Афганистана – численность и расселение // <https://afghanistan.ru/doc/147751.html> (дата опубликования: 13.01.2022).
3. Брайен К., Андерсон Д. Федеративная система с автономными регионами: путь к успехам Афганистана // <https://www.etilaatroz.com/126135/federal-system-with-autonomous-regions-a-way-to-succeed-in-afghanistan-1>.
4. Бобокулов И. Государственное строительство Афганистана: децентрализация vs. централизация // *Центральная Азия и Кавказ*. Т. 18. Вып. 2, 2015.
5. Бадахшани Г. Федерализм. Проект для многонационального Афганистана // www.badakhshani.net.
6. Актуальные проблемы Апрельской революции. М., 1984.
7. Султан Али Кештманд. Политические воспоминания и исторические события. Личные воспоминания в контексте современной истории Афганистана. Т. 1–2.
8. Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана. 2-е изд., переработ. и доп. Ярославль: ООО ТФ «Норд», 2004.
9. Искандаров К., Шехов А. История возникновения идеи федерализма в Афганистане и сегодня: реальность // *Вестник педагогического университета*. № 3–1 (46), 2012.
10. Вступительное слово руководителя Национального исламского движения Афганистана, выдающегося борца-моджахеда, председателя Высшего военного совета северных войск, генерала армии Абдул-Рашида Дустума на Первом учредительном съезде Национального исламского движения Афганистана // Хашимбаев С. Узбеки Северного Афганистана. Приложения. М., 1994.
11. Моджахед. 2004. 24 августа.
12. Мирзобекова Р. Ахмад Масуд выступил за децентрализацию власти в Афганистане. Власть в Афганистане разделяет? <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20210927/vlast-v-afganistane-razdelyat-ahmad-masud-vistupil-za-detsentralizatsiyu-vlasti-v-afganistane>.
13. Али Мейсам Назари, глава отдела внешних связей Фронта национального сопротивления. Федерализм в пользу всех // https://www.facebook.com/watch/?v=330416395699084&extid=NS-UNK-UNK-UNK-AN_GK0T-GKIC&ref=sharing.
14. Федеральное демократическое движение (Federal demokrat movement). Проект: Сопротивление и государственное строительство. Рукопись.
15. Сарвари Зия. Особенности федеративной системы // https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid.
16. Лалзад Абдул. Лозунг: «Федерализм или раздел» // <https://www.facebook.com/alalзад>.
17. Лалзад Абдул. «Фантазии» некоторых наших друзей о федерализме // <https://www.facebook.com/alalзад>.
18. Сайи Забехулла. Может ли федерализм быть путем к решению? // <https://www.facebook.com/100002410287243/posts/4780659932024302/?sfnsn=то>.
19. Саме Мехди. Централизация или федерализация? https://ne-np.facebook.com/permalink.php?story_fbid=4798729296880019&id=1070604766359176.
20. Alex Thier. *The Nature of the Afghan State: Centralization vs.*

Decentralization // Afghan Peace Process Issues Paper. November 2020.

21. США планировали разделить Афганистан по этническому признаку// https://news-front.info/2021/08/26/ssha-planirovali-razdelit-afganistan-po-etnicheskomu-priznaku/?utm_source=yandex.

[ru&utm_medium=organic&utm_campaign=yandex.ru&utm_referrer=yandex.ru](https://news-front.info/2021/08/26/ssha-planirovali-razdelit-afganistan-po-etnicheskomu-priznaku/?utm_source=yandex)

22. Астахов П. Афганистан//<https://techwork.livejournal.com/978694.html>

АУҒАНСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ ҮКІМЕТ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Рустам Махмудов

*Әлемдік экономика және дипломатия университетінің доценті (Өзбекстан). 1995 жылы Ташкент мемлекеттік шығыстану институтын бітіргеннен кейін үш жыл пушту және дари тілдерінің оқытушысы болып жұмыс істеді. Оның қызығушылықтарының саласы, ең алдымен, саяси аналитикадағы пәнаралық көзқарасты дамытуды, сондай-ақ аймақтық геосаясатты, оның ішінде Ауғанстанды, төртінші өнеркәсіптік революцияны, көлік коммуникацияларын, жастар көші-қонын, постмодернизмді және халықаралық қатынастардағы стратегиялық ойлау мен цифрлық технологиялар теориясын қамтиды. Махмудов - Өзбекстан, Ресей, Германия, АҚШ және Қазақстанда жарияланған 260 мақаланың авторы.
Email: rustammakhmudov73@gmail.com*

АҢДАТПА

Мақалада Ауғанстанда инклюзивті үкімет құру мәселесі қарастырылады, ол «Талибан» қозғалысының күшін халықаралық мойындаудың негізгі талаптарының бірі болып табылады. Талибтер мен халықаралық қауымдастық, ең алдымен, АҚШ арасындағы негізгі келіспеушіліктер «инклюзивті үкімет» және инклюзивті саяси институттардың табиғатын әр түрлі тұжырымдамалық түсінуде жатыр. Сонымен бірге, автордың пікірінше, талибтердің саяси инклюзивтіліктің қолданылуын түсінуіне ықтимал әсер ететін және оның мәні талибтердің АҚШ, бұрынғы ауған үкіметі және этникалық азшылықтардың саяси топтары сияқты саяси қарсыластарын қабылдау ерекшеліктері, сондай-ақ экстрактивті саяси және экономикалық институттардың тарихи үстемдігіне негізделген ауған саяси мәдениетінің ерекшеліктері болып табылатын екі гипотеза қарастырылады. Мақала жақын болашақта инклюзивті саяси институттарды енгізу ықтималдығына қатысты «Талибанның» келесі әрекеттерінің төрт мүмкін нұсқасын қарастырады.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Талибан», Ауғанстан Ислам Әмірлігі, инклюзивті үкімет, фрейм, инклюзивті саяси институттар, экстрактивті экономикалық институттар, «Пуштунвали», «жаңа ауғандықтар», әлеуметтік келісімшарт.

КІРІСПЕ

2021 жылы тамызда Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысының билікке оралуы, американдық әскерлер шығарылғаннан кейін және Ашраф Гани үкіметі мен оның күш құрылымдарының күйреуінен соң, 2001 жылдан кейін елде және аймақта қалыптасқан және жұмыс істейтін қауіпсіздік, экономика, сауда және күш тепе-теңдігінің барлық сәулетін түбегейлі өзгертті. Қазіргі уақытта талибтер, Ауғанстанмен шекаралас мемлекеттер және әлемнің жетекші ойыншылары мен институттары екіжақты және көпжақты қатынастарда жаңа координаттар жүйесін құру жолдарын іздеуде, бірақ бірқатар себептер бойынша олар мұны әлі толық жасай алмады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада тарихи, этномәдени, аксиологиялық, контент және фрейм талдау әдістеріне негізделген пәнаралық тәсіл, сондай-ақ саяси-экономикалық мәдениетті неинституционалдық теория тұрғысынан бағалау әдістері қолданылады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ауғанстанға әлі де тұрақты даму траекториясына шығуға және халықаралық қаржы-экономикалық жүйеге толық енуге, ал жаңа ауған биліктеріне халықаралық деңгейде танылуға мүмкіндік бермейтін ең маңызды проблемалардың бірі – талибтердің үкіметті құру сипатына, ұлттық азшылықтар мен әйелдердің құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, елдегі террористік топтарды толығымен жоюға және есірткі өндірісін тоқтатуға қатысты бірқатар негізгі мәселелер бойынша АҚШ-пен және ұжымдық Батыспен ұстанымдарының сәйкес келу нүктелерін таба алмауы.

Талибтер бастапқыда Ашраф Гани үкіметі мен ауған этносаяси топтары ұсынған қарсыластарымен коалициялық үкімет құру нұсқасына келіссе, жаңа билікті мойындауда проблемалар болмауы мүмкін еді. Алайда, «Талибан» бұл нұсқаны қабылдамады және бүгінде оның басшылары инклюзивті үкімет пен инклюзивті саяси жүйені құруға мүмкіндік беретін ымыралы шешімдерді іздемеді деп болжау ғана қалады. Бұл жағдайда екі болжам жасауға болады.

Бірінші болжам - талибтер әрдайым Хамид Карзай үкіметін, Ашраф Ганиді және этносаяси топтарды өмір сүруі тек сыртқы қолдауға тәуелді күш деп санаған. Олар өздерінің әскери-саяси және идеологиялық күресін, ең алдымен, ресми ауған билігі мен күш құрылымдары болған сыртқы басқыншыларға қарсы тұру ретінде қарастырды. Сондықтан талибтер негізгі қарсылас ретінде АҚШ-пен дипломатиялық диалог пен келіссөздер жүргізді, сонымен бірге ресми Кабулмен екіжақты диалог жүргізуден бас тартты.

Талибтердің коалициялық үкімет құрудан бас тартуының себебін түсіндіретін екінші болжам тарихта ешқашан инклюзивті саяси институттардың іс-әрекетінің мысалдары болмаған ішкі ауған саясатының мәдени

ерекшеліктеріне қатысты. Американдық нео-институционалдық экономистер Д. Аджемоглу мен Дж. Робинсон инклюзивті саяси институттарды «саяси биліктің кең таралуын қамтамасыз ететін және сонымен бірге заңдылық пен тәртіпке, меншік құқығының сақталуына және инклюзивті нарықтық экономикаға кепілдік беретін саяси орталықтандыру деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін» институттар ретінде анықтайды [1].

Батыс түсінігінде саяси биліктің кең таралуы Ауғанстан тарихында ешқашан болған емес, дегенмен саяси инклюзивтіліктің белгілі бір элементтерін 2001-2021 жылдар аралығында байқауға болады. Бұл елдің саяси дәстүрі билеуші топтар жұмыс істеуіне мүдделі экстрактивті саяси

АҚШ пен жетекші сыртқы донорлар бұдан былай ауған бюджетіне мұндай жомарт салымдар жасамайды деп күтілуде, бұл талибтердің инклюзивті үкімет құру, әйелдердің құқықтарын қорғау, оның ішінде олардың жұмыс істеу және білім алу құқығын қорғау мәселесінде ымыраға келуден бас тартуын ескереді.

институттармен сипатталады, олардың бәсекелес топтары қол жеткізуге және бақылауға ұмтылады, өйткені дәл осы топтар жеке тұлғалардың немесе рулық қауымдардың тар шеңберінің кірістерін барынша арттыратын экстрактивті экономикалық институттардың дамуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ауғандық дәстүрлі саясаттың экстрактивті сипаты оның ымырасыздығын және ең күшті құқықты бекіту үшін саяси аренадан бәсекелестерді жоюға бағытталғандығын түсіндіреді. Бұған Президент Мохаммад Наджибулла режимі құлағаннан кейін моджахед топтары арасындағы азаматтық соғыс (1992-1996) мысал бола алады. «Талибан» сонымен қатар дәстүрлі ауған саяси мәдениетінің жарқын мысалы болып табылатын ережелерден ерекше емес. Экстрактивтіліктің әсерімен Ауғанстанда байқалатын пуштун ұлтшылдығын түсіндіруге болады, бұл инклюзивті көп ұлтты саяси институттарды құруға кедергі келтіреді.

Сонымен бірге, әр түрлі болжамдардың болуына қарамастан, «Талибан» билікке келгеннен кейін, егер әлеуметтану тілімен айтсақ, ауған саясаты мүлдем басқа фреймге енгенін айтуға болады. Орыс әлеуметтанушысы Виктор Вахштайн фреймді «жағдайдың құрылымы» және «адамның өзара әрекеттесуінің қатаң тірегі» деп анықтайды [2]. Егер 2021 жылдың тамызына дейін талибтер Ашраф Гани үкіметімен, АҚШ-пен және олардың одақтастарымен іс-әрекеттері партизандық соғыс қағидаттарына негізделген қозғалыс түрінде әскери-саяси қақтығыс аясында болса, ал 2021 жылдың

тамызынан кейін олар билеуші күш шеңберіне кірді, бұл қозғалыстың бүкіл моделін түбегейлі өзгертуді қажет етті.

Олардың партизандық қозғалыс шеңберінен билеуші күш шеңберіне ауысуы талибтер өздерінің командалық және қатардағы құрамының психологиясын өзгертіп қана қоймай, орталық билікке қарсы тұруға бағытталған және уәждеделген, сонымен қатар ауған қоғамы күнделікті кездесетін және бұрын Ашраф Гани үкіметі шешуге тырысқан көптеген мәселелер мен сын-тегеуріндердің шешімін қабылдауы керек дегенді білдіреді.

Бұл ретте бір түбегейлі айырмашылық бар: талибтерде бұрынғы билікте сыртқы донорлардың көмегі түрінде болған қаржылық қауіпсіздік жастықшасы жоқ. New York Times мәліметтеріне сәйкес, шетелдік гранттар ауған бюджетінің 75%-ын және ЖІӨ-нің 45%-ын құрады [3].

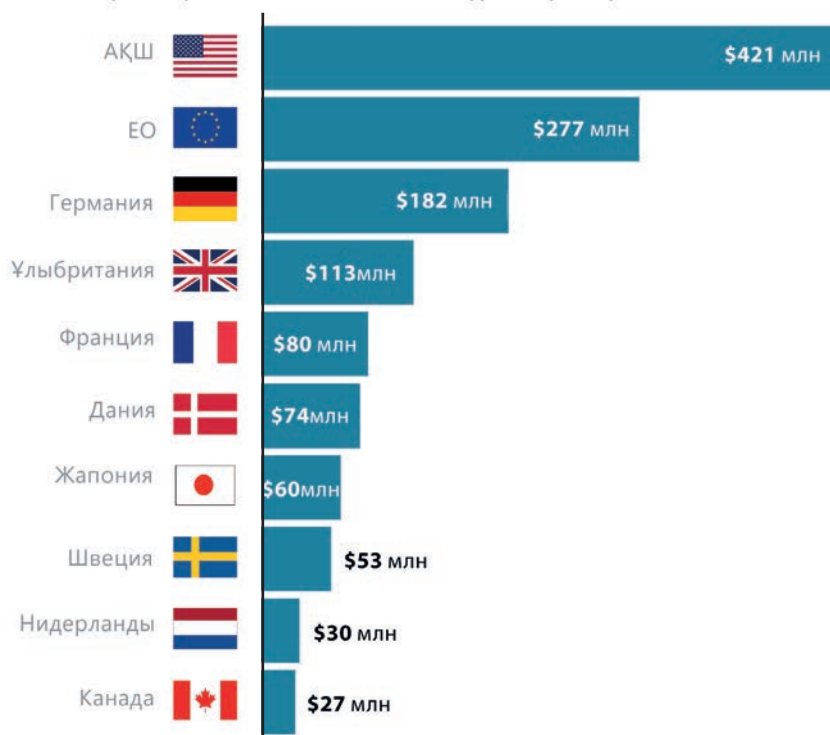
АҚШ пен жетекші сыртқы донорлар бұдан былай ауған бюджетіне мұндай жомарт салымдар жасамайды деп күтілуде, бұл талибтердің инклюзивті үкімет құру, әйелдердің құқықтарын қорғау, оның ішінде олардың жұмыс істеу және білім алу құқығын қорғау мәселесінде ымыраға келуден бас тартуын ескереді. Сонымен қатар, Вашингтон қаржылық санкциялар мен шектеулер түрінде өзінің сүйікті қысым құралын қолдануға көшті. Атап айтқанда, шетелдік шоттарда Ауғанстанның 9,5 млрд АҚШ доллары, ал АҚШ банктерінің шоттарында 7 млрд АҚШ доллары бұғатталды, бұл талибтерді іс жүзінде қаражатсыз қалдырды.

Әрине, инклюзивтіліктің батыстық өлшемдеріне сәйкес келмейтін өтпелі үкімет құрылғаннан кейін бірден саясаттанушылар мен экономистер Ауғанстанның банк жүйесінің дағдарысы, инфляция шиыршығының өршуі, мемлекеттік қызметкерлерді қаржыландыру және ЖІӨ-нің қысылуы түріндегі экономикалық күйреу қаупінің туындауы туралы айта бастады. Бұл қауіптер халықтың әлсіз топтарын азық-түлікпен және жұмыспен қамтамасыз ету бойынша қазірдің өзінде қиын жағдайды ушықтыруға уәде берді. БҰҰ-ның Әлемдік азық-түлік бағдарламасы қазіргі уақытта «өткір аштыққа» тап болған ауғандықтардың санын 23 млн адамға бағалайды (яғни, бұл 40 млн-ға жуық Ауғанстан халқының жартысынан көбі) [4].

Бақыланбайтын гуманитарлық дағдарыстың және босқындар ағымының алдын алу үшін халықаралық ұйымдар мен институттар, Ауғанстанда өз мүдделері бар көрші елдер мен мемлекеттер 2021 жылдың күзінен бастап шұғыл гуманитарлық көмек көрсете бастады.

Ауғанстанның ең ірі донорлары

БҰҰ-ның гуманитарлық көмек және төтенше шақыру жоспарына арналған ақша

Дереккөз: БҰҰ Гуманитарлық мәселелерді үйлестіру басқармасы, ақпан 2022 ж.

Вашингтонның әлемдік қаржы-банк жүйесіндегі жетекші ролін ескере отырып, Ауғанстандағы ақша аударымдарын заңды түрде рәсімдеу және гуманитарлық жобаларды қаржыландыру саласындағы американдық қадамдар маңызды болды және мұндай қадамдар жасалды.

2021 жылдың 24 қыркүйегі мен 10 желтоқсаны аралығында АҚШ Қаржы министрлігі бірнеше лицензия берді. Олардың бірі, атап айтқанда, Ауғанстанға азық-түлік, дәрі-дәрмек және медициналық жабдықты жеткізумен шектеулі экспорт және қайта экспорт операцияларын жүргізуге рұқсат берді [5]. Сондай-ақ, Ауғанстанға жеке коммерциялық емес ақша аударымдарын жүргізуге рұқсат етілді, осының арқасында Western Union Co. және MoneyGram International Inc. компаниялары бұл елде өз қызметтерін қалпына келтірді [6]. Осының барлығы халықаралық ұйымдарға ауған халқының мұқтаж топтарына нысаналы көмек көрсету бағдарламаларын іске асыруды бастауға мүмкіндік берді.

Алайда, елге қаражат ағымы өтпелі үкіметтің экономикалық басқару саласындағы мәселелерін шешуді білдірмеді, сонымен қатар талибтер билігін ресми мойындау мәселесі бойынша АҚШ пен Батыстың ұстаны-

мын жеңілдетуге негіз бермеді. 2022 жылғы 10 ақпанда АҚШ-тың Ауғанстан жөніндегі арнайы өкілі Том Уэст Ауғанстанның 1TV телеарнасына берген сұхбатында мәлімдегендей, талибтер өз үкіметін мойындау үшін шарттарды әлі орындаған жоқ, осы себепті АҚШ Ауғанстандағы елшіліктің жұмысын қайта бастауға дайын емес, бірақ американдық мүдделерді қорғау мақсатында олармен өзара іс-қимылды жалғастырады [7].

Жалпы, қазіргі кезеңдегі Ауғанстанға қатысты американдық саясатты екі тәсілге негізделген деп сипаттауға болады - «Талибан» мен «Хаккани желісінің» халықаралық қаржы ресурстарына қолжетімділігін шектеу кезінде ауған халқына гуманитарлық көмек көрсету.

Бұл тәсіл 2022 жылғы 11 ақпанда президент Джо Байден қол қойған Executive Order мысалында айқын көрінеді, оған сәйкес АҚШ-та бұғатталған Ауғанстанның Орталық банкінің 7 млрд АҚШ доллары The Federal Reserve Bank of New York банкіндегі шоғырландырылған шотқа аударылады. 3,5 млрд АҚШ доллары терроризмнен зардап шеккен американдық азаматтарға (оның ішінде 2001 жылғы 11 қыркүйектегі террористік шабуыл құрбандарының отбасыларына) өтемақы төлеуге жұмсалуды мүмкін, ал қалған қаражат ауған халқына гуманитарлық көмек көрсетуге бағытталады, бұл бөлінген қаражаттың талибтер мен «Хаккани желісіне» түсуіне жол бермейді [8].

Шын мәнінде, американдықтар талибтерді белгілі бір тұзаққа түсірді деп айта аламыз. Бір жағынан, «Талибан» Ауғанстанды басқаруға ие болды, бұл қозғалыс осы мақсатқа жылдар бойы ұмтылды және оны алу фактісі оның жеңісі деп жарияланды, ал екінші жағынан, талибтерде мемлекеттік басқару жүйесін функционалды күйде ұстап тұру үшін жеткілікті ресурстар жоқ. Олар сыртқы ресурстарға әлемдік қоғамдастықтың және, ең алдымен, сол АҚШ-тың мойындауының болмауына байланысты қол жеткізе алмайды, дегенмен олардың эмиссарлары әр түрлі халықаралық кездесулерге қатысады.

Дәстүрлі түрде «Талибанға» ең көп әсер ететін аймақтық ойыншы болып саналатын және 1996-2001 жылдары Ауғанстан Ислам Әмірлігін ресми түрде мойындаған үш елдің бірі болып саналатын сол Пәкістан бүгінде өтпелі үкіметті мойындаудан бас тартады. Пәкістан премьер-министрі Имран Хан Le Figaro газетіне берген сұхбатында «Талибанды» тану «ұжымдық процесс» болуы керектігін және Исламабад талибтер режимін мойындаған және оқшаулану алған жалғыз ел болғысы келмейтінін ашық мәлімдеді, алайда оның үкіметі бұл елдің экономикасын өзгертуге тырысуда [10].

Осыған байланысты «Талибанның» жақын арада өзін түскен тұзақтан шығуы мүмкін бе деген сұрақ туындайды.

ТҰЗАҚТАН ШЫҒУ БАР МА?

Тұзақтан шығу үшін талибтер, ең алдымен, әлемдік қоғамдастықтың шынайы инклюзивті үкіметті құру туралы талаптарын қабылдауы, яғни фреймді қайта өзгертуі қажет. Алайда, бұл жерде тұжырымдамалық сипаттағы мәселе туындайды. «Талибан» түсінігіне сәйкес, инклюзивті үкімет талибтер үстемдік ететін үкіметке этникалық азшылық топтардың бірнеше өкілдерін қосуды білдіреді. Олар негізінен тәжік, өзбек және хазар қауымдастықтарының өкілдеріне бірнеше лауазым берді және осының негізінде олар әлемдік қоғамдастықтың талаптарын орындады деп мәлімдейді.

Өз кезегінде, инклюзивті үкімет, халықаралық тәжірибеде түсінілгендей, әр түрлі идеологиялық платформаларда тұрған және саяси, экономикалық және гуманитарлық мәселелерге қатысты өзіндік көзқарастары бар әр түрлі саяси күштердің ел өміріне бәсекелес қатысуына кепілдік беретін жұмыс істейтін инклюзивті саяси институттардың неғұрлым ауқымды ортасындағы компоненттердің бірі ғана. Инклюзивтілік сонымен қатар азаматтық қоғам мен тәуелсіз БАҚ-тың елдің әлеуметтік-саяси өміріне кең және тәуелсіз қатысуын білдіреді.

Ауғанстанға қатысты бұл тек этникалық азшылықтардың немесе әйелдердің ғана емес, олардың саяси партиялары мен бірлестіктерінің, «Талибанмен» қатар, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі (мысалы, тәуелсіз сот жүйесі түрінде), сондай-ақ азаматтық қоғам мен БАҚ тарапынан бақылау болған кезде саяси және қоғамдық өмірге қатысуын білдіреді.

Талибтер үшін саяси құрылымның бұл түрі, жоғарыда айтылғандай, ауған саясатының дәстүрі мен мәдениетінде қалыптасқан саяси үстемдік идеяларына сүйене отырып, қолайлы болып көрінбеуі мүмкін. Бірақ тарих көрсеткендей, кейде дәстүрлі даму траекториялары да бағытын өзгерте алады.

Сарапшылар ортасында, Кабул құлағаннан кейін алты айдан соң, талибтер инклюзивті үкіметті құру және олардың саяси ойлауындағы радикалдану деңгейінің төмендеуі бойынша бастапқы ұстанымының өзгеру ықтималдығы туралы төрт көзқарас қалыптасты.

Бірінші немесе пессимистік көзқарастың мысалы – Ауғанстан Мемлекеттік бейбітшілік министрлігінің халықаралық қатынастар жөніндегі бұрынғы директоры және Дохадағы (Катар) Ауғанстандағы бейбіт келіссөздер техникалық хатшылығының мүшесі Сайед Мададидің «The dangers of empowering the Taliban» мақаласында айтылған пікірі.

Мадади халықаралық қауымдастықтың күш-жігеріне қарамастан «Талибан» ойлау моделінің өзгеруіне сенбейді. «Көптеген жылдар бойы әлем талибтердің экстремистік идеологиясын қазіргі заманға сай етіп жұмсартуға тырысты. Көтерілісшілер ретінде олар дипломатия мен келіссөздер тактикасын үйренді, бірақ олардың ортағасырлық ойлары консервативті болып қала берді», – деп жазады ол.

Ауған сарапшысы «Талибан» қозғалысының ұлттық азшылықтардың жоғары үлесі бар шынымен инклюзивті үкіметті құру мүмкіндігіне де сенбейді. Оның пікірінше, бұл екіталай, өйткені пуштун емес этникалық азшылықтардың қосылуы талибтердің этникалық ерекшелігін «бұзады». «Талибтердің исламшыл кеудемсоқтығының Ауғанстанда шектеулі болып қалу себептерінің бірі – олардың пуштун бірегейлігімен терең бірігуі және моно-этникалық билік құрылымын құруға деген ұмтылысы», - дейді ол.

Сонымен қатар, авторитарлық ислам әмірлігі түрінде басқару нысанында басқа этникалық топтардың үкіметке қосылуы аз өзгеріске әкеледі, өйткені инклюзивті және уәкілетті басқарудың мемлекеттің заңдылығы мен мемлекеттік саясат халықтың мақұлдауына байланысты болатын тек плюралистік және демократиялық жүйеде мағынасы бар. Мадади «Талибан» өтпелі үкіметінде бір өзбек пен тәжік, сондай-ақ екі хазар бар екенін айтады, бірақ бұл хазар шиіттерін жүйелі түрде құдалауды тоқтатуға ешқандай әсер еткен жоқ. Сондай-ақ, ол «Талибан» үкіметке «елдегі ең үлкен құқығы жоқ топ болып табылатын және режимге ең қатал қарсылық көрсеткен» әйелдерге жол береді деп сенбейді.

Осыған байланысты Мадади халықаралық қоғамдастыққа талибтердің татуласу саясатынан алыстауды ұсынады, өйткені «талибтер өз күшін қаншалықты күшейтсе, ішкі талаптар мен сыртқы қысымға олар соғұрлым бейім болады» [11].

КӨТЕРІЛІСШІЛЕР РЕТІНДЕ ОЛАР ДИПЛОМАТИЯ МЕН КЕЛІССӨЗДЕР ТАКТИКАСЫН ҮЙРЕНДІ, БІРАҚ ОЛАРДЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОЙЛАРЫ КОНСЕРВАТИВТІ БОЛЫП ҚАЛА БЕРДІ», – ДЕП ЖАЗАДЫ ОЛ.

Жоғарыда айтылғандарға инклюзивті саяси институттарға көшу жолындағы тосқауыл теориялық тұрғыдан талибтердің олардың қозғалыс күштерінің шашырауына немесе тіпті, әр түрлі партияларға бөлінуіне, биліктен кетуіне, сондай-ақ көп партиялық тетіктер арқылы сыртқы күштердің кең араласуына қатысты алаңдаушылығы болуы мүмкін деп қосуға болады.

Қазіргі уақытта «Талибан» қозғалысы Ауғанстан Ислам Әмірлігінің қорғаныс министрі Молда Мохаммад Якубтың («Талибан» негізін қалаушы Молда Омардың ұлы), вице-премьер-министрдің міндетін атқарушы Молда Абдул Гани Барадар мен ішкі істер министрінің міндетін атқарушы Сираджуддин Хакканидің айналасында бірнеше бәсекелес топтардың болуына қарамастан, әлі де белгілі бір дәрежеде шоғырланған күш болып табылады. Егер қозғалыс инклюзивті саяси институттарды енгізуге барады және оларға күштердің бірі ретінде кіреді деп болжасақ, қазіргі уақытта «Талибан» ішіндегі бәсекелес топтар оның құрамынан шығып, басқа ауған саяси күштерімен бірге өз партиялары мен коалицияларын құруы мүмкін.

Екінші көзқарасты ұстанатын және «Талибанның» бастапқы радикализмді төмендету қабілетіне қатысты *байсалды оптимизмді* ұстанатын сарапшылардың пікірлері ММХҚИ сарапшылары дайындаған «Ауғанстан режим өзгергеннен кейін: ішкі және халықаралық белгісіздік» баяндамасында жинақталған. Онда талибтер билігі орнағаннан кейін бірқатар жағымды сәттер ерекшеленеді.

Біріншіден, «билікте болған алғашқы бес айда талибтер кейбіреулердің үміттерін де, басқалардың қорқыныштарын да толық ақтай алмады» және «жерде» болып жатқан оқиғалар қайшылықты екендігі атап өтілді. Авторлар Кабулда және жалпы елде белгілі бір тәртіп орнағанын айтады, өйткені талибтер қылмыс пен жалпы тұрақсыздықты болдырмады, ал қарапайым ауғандықтардың көпшілігі жаңа билік белгілеген әлеуметтік және тұрмыстық стандарттармен үйлесіп өмір сүреді.

ММХҚИ сарапшылары сонымен қатар «Талибан» университеттерде ескі бағдарламалар бойынша оқуды жалғастыруға және студент қыздардың оқуын аяқтауға рұқсат бергенін айтады. Қозғалыс толық цензураны енгізбеді, олар кейбір баспа және электронды БАҚ жұмысын жалғастырды және интернетке қол жеткізді.

Талибтердің саяси ойлауының жұмсару фактісі ретінде олар 2021 жылдың қыркүйегінде азаматтық белсенділер ұйымдастырған митингілер мен демонстрацияларға төзімділігі аталады, дегенмен халықтың бірқатар топтарына қатысты жүйелі жазалау саясаты туралы көптеген хабарламалар жалған болып шықты. Жұмсарудың индикаторы ретінде бұрынғы ауған билігіне қызмет еткен күштік ведомстволардың офицерлеріне рақымшылық жариялау да қарастырылуда. Баяндамада «белгілі бір позитивті көзқараспен, «Талибан» қозғалысы мен оның үкіметі монолитті емес екенін көруге болады, келіспеушіліктер мен даулар бар, оларды жалпы тежелу мен тепе-теңдіктің белгілі бір жүйесі деп санауға болады» [12].

Әрине, бұл көзқарас талибтердің инклюзивті үкіметті құруға және инклюзивті саяси әрі экономикалық институттар негізінде елді қайта құруға бару ықтималдығы туралы әйгілемейді. Алайда, тұтастай алғанда, бұл өте жағымды көрініс құрады және талибтер саяси және идеологиялық эволюция қабілетіне ие деп болжауға бірнеше негіз береді.

Үшінші көзқарас талибтердің уақыт өте келе инклюзивті үкімет құру қажеттілігі туралы талаптар ауған қақтығысынан халықаралық қоғамдастықтың шаршауына және Ауғанстанды билікте кім тұрғанына қарамастан, тұрақты көруге деген ұмтылысының артуына байланысты өзектілігін жоғалтуы мүмкін деген болжамдарға негізделген. Ең бастысы, бұл күш Ауғанстанды бақылап, оны терроризм мен радикалды ислам идеологиясының кеңею көзіне айналдырмауы, азаматтардың қауіпсіздігін, бизнесті қалыпты жүргізуді және білім алуды қамтамасыз етуі керек. Егер мұның бәрі жүзеге асырылса, уақыт өте келе әлемдік қауымдастық «Талибан» билігінің заңдылығын мойындайды және оған донорлық қаражат пен инвестицияға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ауған қақтығысынан әлемдік қоғамдастықтың шаршауының дәлелі ретінде осы көзқарасты жақтаушылар этникалық азшылықтардың «Солтүстік альянс» сыртқы қолдауға көп арқа сүйеген 1990-шы жылдардың ортасындағы тәрізді, талибтерге қарсы тұру майданын құра алмауы қарастырылады. Кіші Ахмад Масудтың және бұрынғы премьер-министрдің орынбасары Амрулла Салехтің Панджшер алқабында қарсылықты ұй-

Ауғанстан қысы 2020 Гератта

«Талибан» ішіндегі әрбір ықпалды көшбасшының артында әскери-саяси топтар немесе пуштун қауымдары тұр, олар үнемі әр түрлі материалдық дивидендтер алуды талап етеді, өз жетекшісін ресурстарға қол жеткізу құралы ретінде қарастырады.

ымдастыруға әрекеттері ештеңеге әкелмеді, ал «Талибан» қысқа мерзімде бұл табиғи қамалға бақылау орната алды.

Жоғарыда аталған ауған сарапшысы Сайд Мадади сонымен бірге талибтер бүгінде күту логикасын басшылыққа алады деп санайды. «Олар халықаралық қоғамдастықтың ұлттық қауіпсіздік мүдделері оның гумани-тарлық құндылықтарға деген қамқорлығынан басым болады деп күтеді; талибтердің пікірінше, олар ақырында қаржылық және саяси ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді», – деп болжайды ол [11].

Бұл көзқарасқа қарсы тек АҚШ-тың инклюзивті үкіметті қалыптастыру талаптарынан алыстауымен белгісіздігін айтуға болады. Ауғанстан Американың өмірлік маңызды экономикалық мүдделеріне кірмейді, сондықтан Вашингтон оны ұзақ уақыт оқшаулай алады, бұл Куба немесе Ливия мысалдарын көрсететін, батыстық БАҚ ұмытқан проблемаға айналады.

Және ақыр соңында, **төртінші көзқарас**, оны егер талибтер әлемдік қауымдастыққа қарсы жүрмесе, апатты деп сипаттауға болады. Ол елде экстрактивті саяси және экономикалық институттар құруға тырысатын және бірнеше ықпалды топтар арасындағы уақытша ымыраға негізделген осындай саяси қозғалыстардағы ішкі процестердің даму логикасына негізделген. Елдің халықаралық оқшаулануы және топтар арасында ресурстардың жетіспеушілігі жағдайында билік және азғантай ресурстардың таралуын бақылау үшін күрес басталуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, «Талибанның» ішінде бірнеше осындай ықпалды топтар бар және осы көзқарасқа сәйкес, ерте ме, кеш пе, режимнің сыртқы қаржылық және инвестициялық оқшаулануын сақтай отырып, қозғалыстағы ішкі қақтығыс өршуі мүмкін деп күтуге болады. «Талибан» ішіндегі әрбір ықпалды көшбасшының артында әскери-саяси топтар немесе пуштун қауымдары тұр, олар үнемі әр түрлі материалдық дивидендтер алуды талап етеді, өз жетекшісін ресурстарға қол жеткізу құралы ретінде қарастырады.

Бұл, негізінен, бұрыннан келе жатқан ауған проблемасы, бір жағынан мемлекеттік институттар және екінші жағынан, топтық ынтымақтастық формаларын қолдауға бағытталған дәстүрлі және діни институттар (отбасы, қауым, тайпа, мұсылман қауымдастығы) арасындағы қарама-қайшылықтың барынша ауқымды проблемасына ұласады. Ауғанстан тарихы,

шын мәнінде, институттардың осы екі түрі арасында қарама-қайшылық болып табылады.

Орталық биліктің бейресми институттарды құрметтеуі және оларды тек тайпалық аймақта ғана емес, сонымен бірге ресурстарды бөлудің мемлекеттік жүйесінде қолдану кезінде жағдай белгілі бір дәрежеде тұрақты болды. Алайда, орталық билік мемлекеттік институттардың дәстүрлі және діни институттарға басымдық беруге тырысқаннан кейін, Ауғанстан бірден тұрақсыздыққа құлдырай бастады. Аманулла ханның (1892-1960) және Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының (1978-1992) модернистік реформаларынан бастап Хамид Карзай мен Ашраф Ганидің (2001-2021) президенттік кезеңіне дейінгі көптеген мысалдар.

Ауғанстандағы қазіргі жағдай қызықты, өйткені мемлекеттік институттар мәртебесі шарифатқа негізделген діни институттарға ауысты. Мұндағы діни институттар пуштунның «Пуштунвали» кодексіне, ру-тайпалық және этникалық әлеуметтік ынтымақтастық қағидаттарына негізделген дәстүрлі институттарға қарсы.

Дәстүрлі институттарды ұстанатын пуштунның артында оның отбасы мен тайпасының қолдауы тұр. Мемлекеттік институттарға басымдық беретіндердің артында – тек оның әріптестері немесе идеялық серіктері тұр, олар әр түрлі дәрежеде тамырынан ажыратылған және көбінесе саясатында сыртқы күштердің қолдауына сүйенуге мәжбүр.

Мысалы, осындай тамырынан ажыраған топтар ретінде ХХ ғасырдың басындағы жас ауғандықтарды және АХДП-дан шыққан маркс-лениншілдерді атауға болады. Жеңілгенде мұндай топтардың өкілдері көшуге немесе тамырларына оралуға мәжбүр болады. Мысалы, мұны Ахмад Шах Масудқа өтіп, ұлттық азшылықтардың өкілдері басым болған «Парчам» фракциясынан АХДП-ның көптеген мүшелері және «Талибан» қозғалысына қосылған «Халк» фракциясынан пуштундар жасады.

Сондай-ақ, ауғандықтардың тамырынан ажыратылған бұл санатына жаңа ауғандықтар – Ашраф Гани билігінің тірегі болуы тиіс саясаткерлер тобы кіреді. Қазіргі Ауғанстанды зерттеу орталығының (ҚАЗО) жетекші сарапшысы Андрей Серенконың айтуынша, «жаңа ауғандықтар» 30-50 жас аралығындағы жас саясаткерлер мен қауіпсіздік қызметкерлері болған. Ол осы топқа ауған сарапшыларының берген келесі анықтамасын келтіреді: «Саясаткерлердің жаңа буыны үшін ауғандық патриотизм, ауғандық ұлтшылдық, қарабайыр этно-тайпалық схемалармен емес, жалпыұлттық санаттармен ойлауға деген ұмтылыс тән. Иә, олар дәстүрдің құндылығын түсінеді және оны бағалайды, бірақ олар үшін бірінші кезекте біртұтас ауған мемлекеті құнды».

«Жаңа ауғандықтар» тобына Ұлттық қауіпсіздік кеңесінің басшысы Хамидулла Мохиб (35 жаста), Ішкі істер министрі, содан кейін Премьер-министрдің орынбасары Амрулла Салех (тәжік, 47 жаста), Қорғаныс министрі Асадулла Халид (пуштун, 49 жаста), полиция генерал-полковнигі Хушал Садат, Ұлттық қауіпсіздік басқармасының басшысы Масуд Андараби және т.б. жатқызылды [13].

**ҚАЗІРГІ УАҚЫТТА
ТАЛИБТЕР ӘЛЕУМЕТТІК
КЕЛІСІМНІҢ ЕКІ ПАРАМЕ-
ТРІН ОРЫНДАДЫ – ОЛАР
ЕЛДЕГІ ҚАУІПСІЗДІКТІ
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІП,
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОР-
ЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІ
БАСТАДЫ.**

Енді талибтердің көшбасшылары таңдау туралы шешім қабылдауы тиіс болатын сондай проблемаға тап болуы мүмкін: ислам идеологиясын мемлекеттік институттардың қайнар көзі ретінде ұстану немесе тамырдан ажырамай, пуштун тайпаларының дәстүрлі институттарына (ең алдымен, көптеген ықпалды талибтер тиесілі гильзайларға), сондай-ақ пуштун ұлтшылдығына адал болу.

Халықаралық оқшауландудың жалғасуы және елдің дамуы үшін қаражаттың жетіспеушілігі тағы бір проблеманы тудыруы мүмкін – талибтердің ауған қоғамына билік орнына ұсынған әлеуметтік келісімді ұстану мүмкіндігі. Оның параметрлері: қауіпсіздік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және

экономикалық даму. Талибтер 2021 жылдың тамызында барлық провинцияларда билікті өздеріне оңай қайтарғанын қоғамның көп бөлігі (жаңғыртылған және урбандалған ауғандықтарды қоспағанда) олармен әлеуметтік келісім жасасуға дайын екендігімен түсіндіруге болады.

Қазіргі уақытта талибтер әлеуметтік келісімнің екі параметрін орындады – олар елдегі қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті бастады. Алайда «экономикалық даму» түріндегі үшінші параметр іске асырылмаған күйінде қалуда. Талибтер шетелдік инвесторлар-

ды кен орындарына инвестиция салуға және жұмыс орындарын құруға шақырып, оны орындауға тырысады, сонымен қатар ТАПУ газ құбыры мен Мазари-Шариф – Кабул – Пешавар теміржолын салу жобаларына қатысуға дайын екендіктерін айтады. Дегенмен, мұның бәрі тек декларация деңгейінде қалады. Халықаралық мойындаусыз үлкен инвестициялар келмейді, ал оны алу үшін әлемдік қоғамдастықтың талаптарын орындау қажет болады, бұл талаптардың бірі шынайы инклюзивті үкімет құру болып табылады.

Әлеуметтік келісімшарттың «экономикалық дамуы» параметрі қазіргі талибтер басшылығының оппоненттеріне өздерінің әлеуметтік келісімшарттарын ұсына алатын мүмкіндіктер терезесін қамтиды. Уақытша көлеңкеге кеткен, талибтерге қарсы және ұлттық азшылықтар мен модернистік батыстық контрэлиттердің «Талибан» ішіндегі топтардан бастап (уақыт өте келе қозғалысқа ребрендинг жүргізуге дайын болуы мүмкін), ИШИМ-Хорасан сияқты террористік ұйымдармен аяқталатын әлеуетті үміткерлер шеңбері өте кең. Әзірге талибтерді мұқтаж халықтың едәуір бөлігінің проблемаларын шешетін халықаралық гуманитарлық көмек құтқарады. Бірақ ол қысқарса не болады? Бұл – «Талибан» қозғалысы үшін маңызды мәселе.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, инклюзивті үкімет құру мәселесі Ауғанстанды тұрақтандырудың және оны даму траекториясына шығарудың жүйе құраушы факторларының бірі болып қалатынын атап өткім келеді. Бір жағынан, «Талибан» мен АҚШ бастаған әлемдік қауымдастық арасындағы айырмашылықтар, екінші жағынан, «инклюзивті үкімет» құбылысын түсіну және оны материалдандыру қағидаттары тұрғысынан әлі де шешілмейтін болып көрінеді, бұл өтпелі үкіметтің берік экономикалық базасы мен тұрақты кіріс көздерінің болмауына байланысты Ауғанстанның тұрақсыздықтың жаңа кезеңіне шығуының әлеуетті көзі болып табылады.

Талибтердің өз күштерін қолдау және ішкі көздерден қаржы ресурстарын алу үшін күш құралдарын пайдалануы тиімді болуы мүмкін. Бірақ қысқа мерзімді перспективада ғана, өйткені ерте ме, кеш пе, экономикалық және гуманитарлық жағдайлардың нашарлауымен ресурстардың жетіспеушілігі жағдайында дағдарыс процестері қоғам ішінде де, «Талибанның» құрылымында да көптеген бағыттар бойынша белгі бере бастайды.

Осыған байланысты, оқшауландудан шығу және оның артынан инвестициялар келуі мүмкін (мысалы, тау-кен саласына) халықаралық мойындауға ие болу мәселелері уақыт өте келе қозғалыстың күнелтуі үшін өзекті бола бастайды. Әлемдік қауымдастыққа мойындаудың орнына психологиялық қысым жасаудың ықтимал әрекеттері талибандардың өздеріне қарсы ойнайтынын атап өткен жөн, өйткені олар жақында жақсартуға тырысқан халықаралық имиджін нашарлатуы мүмкін.

Осылайша, «Талибан» бүгінде жол айырығында тұр: уақыт өте келе бәрі өздігінен шешіледі және әлем өз билігінің заңдылығын мойындайды деп күту стратегиясын таңдау немесе халықаралық ойын ережелерін қабылдауға шешім қабылдау және сонымен қатар, бұл қозғалыс ішінде шоғырлануды сақтау үшін тәуекелдерді арттыратынын біле отырып, инклюзивті саяси институттардың қандай да бір түрін қалыптастыру. Шын мәнінде, бұл тағдыр шешті таңдау, оған «Талибанның» болашағы да, Ауғанстанның болашағы да аймақтық халықаралық саяси және экономикалық қатынастар жүйесінде тәуелді болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аджемоглу Дарон и Робинсон Джеймс. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. М.: АСТ, 2014. С. 1083.
2. Вахштайн, В. Postnauka. Теория фреймов. 2012 г. URL: <https://postnauka.ru/video/431> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
3. Кристина Голдбаум. The New York Times. Afghan Economy Nears Collapse as Pressure Builds to Ease U.S. Sanctions. 2021 г. URL: <https://www.nytimes.com/2021/11/27/world/asia/afghanistan-economy-collapse-sanctions.html> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
4. Afghanistan: Can the Taliban avert a food crisis without foreign aid? Deutsche Welle. 2021 г. URL: <https://www.dw.com/en/afghanistan-can-the-taliban-avert-a-food-crisis-without-foreign-aid/a-59790464> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
5. США разрешили ограниченные финансовые операции с талибами. РИА Новости. 2021 г. URL: <https://ria.ru/20210924/taliby-1751707760.html> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
6. Псаледакис Дафне и Лэндей Джонатан. Reuters. 2021 г. U.S. formalizes guidance allowing personal remittances to flow to Afghanistan. URL: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/us-formalizes-guidance-allowing-personal-remittances-flow-afghanistan-2021-12-10/> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
7. США: талибы не выполнили условия для их признания. Afghanistan.ru. 2022 г. URL: <https://afghanistan.ru/doc/148124.html> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
8. FACT SHEET: Executive Order to Preserve Certain Afghanistan Central Bank Assets for the People of Afghanistan. The White House. 2022 г. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/02/11/fact-sheet-executive-order-to-preserve-certain-afghanistan-central-bank-assets-for-the-people-of-afghanistan/> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
9. Премьер-министр «Талибана» призвал исламский мир признать их правительство. Afghanistan.ru. 2022 г. URL: <https://afghanistan.ru/doc/147818.html> (дата обращения: 20.02.2022 г.).
10. Дервиль Эммануэль. Le Figaro / International. Imran Khan: «Nous voulons que la reconnaissance du gouvernement taliban soit une démarche collective». 2022 г. URL: <https://www.lefigaro.fr/international/imran-khan-nous->

voulons-que-la-reconnaissance-du-gouvernement-taliban-soit-une-demarche-collective-20220214 (дата обращения: 20.02.2022 г.).

11. Мадади Сайед. Middle East Institute. *The dangers of empowering the Taliban*. 2022 г. URL: <https://www.mei.edu/publications/dangers-empowering-taliban> (дата обращения: 20.02.2022 г.).

12. Сафранчук И., Конаровский М., Мачитидзе Г., Чернов Д., Несмашный А., Жорнист В. *Афганистан после смены режима: внутренняя и международная неопределенность*. М.: Московский институт

международных отношений, 2022.

13. Серенко А. *Новая газета*. Кабул решил опереться на «новых афганцев». 2019 г. URL: https://www.ng.ru/world/2019-02-25/100_afgan250219.html (дата обращения: 20.02.2022 г.).

ТӘЖІКСТАН МЕН АУҒАНСТАН:

«ТАЛИБАН» БИЛІККЕ КЕЛГЕНГЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ KEYІНГІ ҚАТЫНАСТАР

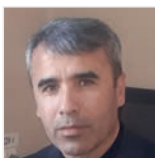

Шерали Ризоён

Тәуелсіз зерттеуші, саяси ғылымдардың кандидаты. Орталық Азия елдері бойынша сарапшы.

2008 жылы Тәжік мемлекеттік құқық, бизнес және саясат университетінің саясаттану және халықаралық қатынастар факультетін бітірді. 2010-2019 жылдары Тәжікстан Республикасы Президентінің жанындағы Стратегиялық зерттеулер орталығында жұмыс істеді. Сыртқы саясат және қауіпсіздік мәселелері бойынша тәжікстандық және шетелдік ғылыми-талдау басылымдарында бір монографияның және 80-нен астам мақаланың авторы.

Email: sherali.rizoyon@gmail.com

Махмуд Гиёсов

Тәуелсіз зерттеуші, Ауғанстан және Таяу Шығыс елдері бойынша сарапшы.

2004 жылы Тегеран университетінің «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша магистратурасын бітірді. Тәжікстандық және шетелдік ғылыми-талдау басылымдарында мұсылман елдеріндегі қауіпсіздік, сыртқы саясат және жағдай мәселелері бойынша 30-дан астам мақалалардың авторы.

Email: pamirmg@yahoo.com

АҢДАТПА

Мақала Тәжікстанның қазіргі жағдайдағы Ауғанстанға қатысты саясатына арналған. Қоғамдық дискурста Тәжікстанның Ауғанстандағы жағдайды түсінуі, ресми Душанбенің оңтүстік көршісіне қатысты саясатының ерекшеліктері ашылады. Тәжікстанда ауған босқындарын қабылдау тәжірибесі қарастырылады. Тәжікстанның Ауғанстанға қатысты сыртқы саяси стратегиясында «қызыл сызықтар» айқындалады және қазіргі жағдайда екі елдің өзара басымдықтарына баға беріледі. Орталық Азиядағы ағымдағы күн тәртібінің негізінде қорытынды тұжырымдар келтіріледі.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Тәжікстан, Ауғанстан, Орталық Азия, сыртқы саясат, қауіпсіздік, «Талибан», гуманитарлық апат.

КІРІСПЕ

Тәжік-ауған қарым-қатынасының тақырыбы Тәжікстан ғалымдары, сарапшылары мен дипломаттарының мейлінше ұқыпты зерттеу нысаны болып табылады. Соңғы жылдары Ауғанстандағы жағдайдың өзгеруіне байланысты көптеген кітаптар мен сараптамалық мақалалар жарияланды. Ауғанстан проблематикасының сан қырлылығы тәжікстандық зерттеушілердің назарын аудартады және осы бағыт бойынша ауқымды жұмыстар бар. Біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша К. Искандаровтың [1; 2; 3 және 4], Дж. Латифовтың [5], Т.Н. Назаровтың [6], А. Сатторзоданың [7], Х. Зарифидің [8], С.М. Асловтың [9], А. Рахнамоның [10], Ф.Б. Умаровтың [11], С.М. Ворисовтың [12] және басқаларының еңбектерін атап өткен жөн. Бұл авторлардың еңбектерінде Тәжікстан мен Ауғанстанның екіжақты және көпжақты өзара іс-қимылының әр түрлі аспектілері, қауіпсіздік проблемалары, Орталық Азия елдеріне, оның ішінде Тәжікстанға төнетін қауіп-қатерлер және т.б. қарастырылады. 2021 жылғы 15 тамыздағы оқиғаларға дейін және одан кейін Тәжікстанның қазіргі Ауғанстан билеушілерімен ықтимал және әлеуетті өзара әрекеттесуінің әр түрлі аспектілерін қамтитын бірқатар сараптамалық жұмыстар жарияланды.

Зерттеу әдісі. Мақалада нақты және ықтимал қауіптер мен сын-тегеуріндерді зерттеудің, модельдеудің және жүйелеудің салыстырмалы тарихи және ретроспективті әдістері қолданылады, контент-талдау және ситуациялық талдау қолданылады, бұл бірлесіп белгісіздік пен геосаяси жағдайдың тез өзгеруі жағдайында сыртқы саясатты талдауға негізделеді.

АУҒАНСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ТУРАЛЫ: ДУШАНБЕ КӨЗҚАРАСЫ

Тәжікстанның сыртқы саясаты үшін 2021 жылы Ауғанстандағы оқиғалардың бұрылуы үлкен соққы және сынақ болды. «Талибанның» көктемгі-жазғы шабуыл науқаны (АҚШ пен «Талибан» арасындағы Дохада қол қойылған бейбітшілік келісімінің кейбір тармақтарына қайшы [қар.: 13; 14 және 15]) және кейіннен Кабулдың жоғарғы билігін күшпен басып алу; немесе Ауғанстандағы билікті мүдделі державалардың «Талибанға» «сыйға беруі/табыстауы» және Ашраф Гани мен оның жақын серігі, ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесші Хамдулла Мухибтің рөлі көрші елдер мен аймақтағы түсіністікті, қауіпсіздікті қамтамасыз ету нысаны мен тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Украинадағы оқиғаларға байланысты посткеңестік кеңістіктегі қазіргі жағдай және Ауғанстандағы қанды азамат соғысының басталу мүмкіндігі Тәжікстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін барлық салаларда өз әлеуетін нығайту қажеттілігін барған сайын өзекті етуде.

Душанбе Ауғанстандағы оқиғалардың қазіргі дамуына көптен бері дайындалып келеді. Тәжікстан президенті Эмомали Рахмон «жағдайдың дамуының барлық нұсқаларына дайын болу керектігі» жайлы бірнеше рет атап өтті [16, 96].

Ресми Душанбе 2020 жылдан бастап маңызды шаралар қолдана бастады. Осылайша, «Талибан» мен Ауғанстанның солтүстік провинцияларынан шыққан ортаазиялық содырлар қатысатын онымен үлестес террористік ұйымдардың жандануы аясында 2020 жылғы маусымда Душанбеде Тәжікстан Республикасы Қауіпсіздік кеңесінің отырысы өтті [17]. Талқылаудың негізгі тақырыбы Ауғанстанмен шекарадағы жағдайдың ушығуы болды. Сол кезде Тәжікстан Президенті басқа шаралармен қатар ел үкіметіне терроризмнің, экстремизмнің және есірткінің заңсыз айналымының алдын алу бойынша тапсырмалар берді. Қорғаныс қабілетін нығайтуға, мемлекеттік шекараны қорғауды күшейтуге, әскери бөлімдердің жауынгерлік дайындығын арттыруға және т.б. ерекше назар аударылды.

Бүгінгі таңда «Талибан» факторы Душанбенің шетелдік серіктестермен қарым-қатынас жүйесіндегі саясаты мен іс-әрекеттеріне әсер ететіні анық. Ресми Душанбе тарапынан «Талибан» қозғалысы мен оның Кабулдағы билігін мойындамау, ең алдымен, қақтығыс тараптарының бірі «саяси» ислам болған азаматтық соғыстың жеке тәжірибесіне негізделген. Сондықтан Ауғанстандағы жағдайдың түсініксіз болу факторлары, «Талибанның» заңдылығы дағдарысы – сыртқы да, ішкі де – «Талибан» билікте болған сегіз ай ішінде жүргізілген сәтсіз және қақтығысты қалыптастыратын саясаттың тәжірибесі және жалпы әлеуметтік-саяси жағдайдың ушығуы және саяси қарсыластар тарапынан 2022 жылдың көктемінің басталуымен жергілікті соғыс қимылдарының басталу ықтималдығы – осының барлығы Тәжікстанның сыртқы саяси бастамаларына көбірек әсер етеді.

Ауғанстанның жалпы әскери-саяси жағдайы сыртқы және ішкі факторларға байланысты қатты нашарлауы мүмкін. Сыртқы факторға осы елдегі геосаяси күрестің кезекті кезеңін жатқызуға болады, бұл Ауғанстанды ірі жаһандық және өңірлік державалардың мүдделері мен стратегиялары арасындағы қақтығыс орнына айналдырады. Мүмкін, біз Украинаның айналасындағы жағдайдың ауған күн тәртібіне жанама әсерін байқаймыз, онда қатысушы және қарсылас тараптар бір-бірімен бәсекелесе бастауы ықтимал. Қазірдің өзінде Украина төңірегіндегі дағдарыс ұзақ мерзімді болатындықтан, ірі державалардың Ауғанстан проблемаларына назары айтарлықтай әлсірейді деген пікірлер айтылып жатыр. Шын мәнінде, әлемдегі геосаяси қарама-қайшылық факторы Ресей мен Қытайдың 2022 жылғы наурыз айының соңында қытайлық Тунсиде Ауғанстанға көрші елдердің СІМ басшыларының үшінші кездесуінен кейін Мәскеу мен Бейжіңдегі «Талибан» дипломаттарына Ауғанстан елшіліктерінің басшылығын аккредиттеп, тануына ықпал етті. Біз Украинадағы дағдарыстың «Талибанға» «оң» мәсерін көрдік. Премьер-министр Имран Ханның ықтимал отставкаға кетуімен байланысты Пәкістандағы ішкі саяси дағдарыс «Талибан» үшін де, Ауғанстан үшін де жалпы жағдайды белгісіз етеді. Жалпы, бұл жағдай Ауғанстандағы ағымдағы процестерге қатысатын аймақтық державаларға мүмкіндік ашады, ол кезде оқиғалардың бұдан әрі қалай дамидынын болжау мүмкін емес.

Ішкі фактор «Талибан» үшін бірқатар проблемалардан тұрады (қазіргі өткір әлеуметтік-экономикалық дағдарысты ескерместен).

Ауғанстанның ұлттық қарсылық майданының (бұдан әрі – АҰҚМ) жауынгерлері тарапынан «Талибан» күштеріне қарсы қарулы күрестің жалғасуы. Әлеуметтік желілер кеңістігінде күн сайын «Талибан» содырларына қарсы АҰҚМ-ның жауынгерлік операциялары, нәтижесінде соңғылары қайтыс болатыны, жарақат алатыны және тұтқынға түсетіні туралы материалдар жарияланады [18].

«Талибан» ішіндегі күтілетін қайшылық – билікке әсерді күшейту үшін негізгі қауымдар арасында. 2021 жылдың қыркүйегінде БАҚ «Талибанның» әр түрлі топтары арасындағы ішкі шиеленіс туралы хабарлады. Осылайша, 2022 жылдың қаңтарында Фарьяб провинциясының әкімшілік орталығы Майман қаласында жергілікті биліктің тұтқындауынан туындаған наразылық митингілері өтті [19]. «Талибан» бұл жағдайды шешпеді, қақтығысты тоқтатуды жөн көрді, ал мұндай оқиғалар кез келген басқа провинцияда қайталануы мүмкін. Жергілікті басшылар 2021 жылдың шілде-тамыз айларында жергілікті ықпалды тұлғалар «Талибанға» ауған провинцияларының орталықтарын берген кездегідей, Кабулдың қазіргі билігінен өздерін бос болуы жайлы жариялауын болжауға болады.

Жақын арада осы елдің жалпы жағдайына әсер ететін әр түрлі атаулары мен демеушілері бар салафит және тахрир идеологиясы ұстанатын ұйымдар мен қозғалыстардың пайда болуы және жандануы. «Талибан» ресми түрде Хизб-ут-Тахрирді, салафиттік топтарды бағындырды (олар «Талибанға» байат берді), іс жүзінде олардың арасында үлкен идеологиялық айырмашылықтар бар және бұл ұйымдар, олардың басшылары қаншалықты қаласа да, билік органдарында өкілдіктер алмады.

Талибтік Ауғанстандағы «Ислам мемлекеті» (ИМ) қозғалысының факторы – бүгінде олар Ауғанстанның жекелеген провинцияларында өздерінің қатысуын арттыруда және 2022 жылдың көктемінде шайқастарды бастап, өздерінің нақты әлеуетін көрсетуі мүмкін.

Жиырма жыл ішінде республикалар бостандық пен демократияның дәмін татқан түрлі азаматтық ұйымдар мен қозғалыстар (әсіресе, әйелдер мен жастар). Бүгінгі таңда олар «Талибан» жақтастарының қатарынан құрылған Ауғанстан үкіметіне проблема туғызуда.

Ауғанстанда қарулы талибтерге қарсы топтар санының тұрақты өсуі. Бүгін «Ауғанстанның ұлттық қарсыласу жоғары кеңесі», «Ауғанстан бостандығы үшін майдан», «Ауғанстанның ұлттық ислам қозғалысы» және т.б. сияқты жаңа топтар өздері жайлы жариялады [қар.: 20 және 21]. «Талибанның» билікті толық басып алуы жағдайында бұл қозғалыстар оған қарсы қарулы күресті бастады.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін ескере отырып, Ауғанстан аумағы қолайлы ортаның – нәзік тұрақтылық пен қауіпсіздіктің, «Талибанның» және басқа да қозғалыстар мен топтардың экстремистік идеологияларының, сыртқы мүдделі елдердің болуының, халықаралық ұйымдасқан қыл-

мыстың (әсіресе, есірткі заттарын, қымбат металдар мен тастарды өндіру және өткізу саласында) жандануының салдарынан террористік іс-әрекетті өрістету үшін пайдаланылуы мүмкін деген болжам жоғары, бұл Орталық Азия өңірі (ОАӨ) елдері үшін ерекше қауіп төндіреді. Жақында «Талибан» Ауғанстанда көкнәр өсіруге және есірткінің барлық түрлерін өндіруге тыйым салды. «Талибан» екі мақсатты көздеуі мүмкін: олардың шаралары әлемдік нарықтардағы есірткі бағасының өсуіне әкеліп соқты және олар есірткіні өндіру мен экспорттаудың бүкіл процесін өз бақылауына алады.

Оқиғалардың осындай дамуымен ОАӨ елдері радикалды идеологияның экспортына және тұрақсыз әрі радикалданған азаматтарды тартуға, сондай-ақ «Солтүстік бағыт» деп аталатын есірткі трафигінің жоғары деңгейіне тап болатыны анық. Мәселені зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, егер ОАӨ елдерінде проблемаларға (сыбайлас жемқорлық, жұмыссыздық, ең төменгі әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру, саяси жүйеге сенім факторы және саяси заңдылықты тану) мұқият назар аударылмаса, 2013-2016 жылдардағы ИМ террористік науқандарына қарағанда қорқынышты нұсқа болуы мүмкін, бұл аймақтағы азаматтық тұрғындардың бір бөлігінің Ауғанстанда орналасқан экстремистік топтардың құрамына қосылуына әкеледі.

ТӘЖІКСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «АУҒАН ФАКТОРЫ»

Ақпараттық кеңістік пен әлеуметтік желілерді талдау көрсеткендей, Тәжікстанда 2021 жылдың жазынан бастап халықтың көп бөлігі Ауғанстандағы оқиғаларға ерекше назар аудара бастады. Дәстүрлі түрде ауған күн тәртібі Тәжікстанның медиа кеңістігінде әрдайым болды, бірақ тек сарапшы-зерттеушілер мен шығармашылық зиялы қауым (ақындар, жазушылар, журналистер) арасында талқыланды. 2021 жылдың жазындағы Ауғанстандағы оқиғалар кең әлеуметтік топтардың назарын аударды, өйткені «Талибан» факторы, ең алдымен, Ауғанстанның парсы тілді тұрғындарына қауіп төндіретін тәжікке қарсы құбылысы ретінде қабылдана бастады.

Пяндж/Әмудария өзенінің сол жағында (тәжік дискурсында өзеннің екі жағында да бір халық тұрады деген түсінік қалыптасқан) ауғандықтар емес, тәжіктер өмір сүретіні туралы бұқаралық санада тұрақты стереотиптер жойыла бастады. Тәжік қоғамында олар бұл тақырыпты туыстарына үлкен қауіп төніп тұрған призма арқылы көбірек жаза және талқылай бастады, жалпыұлттық ынтымақтастыққа үндеулер айтылды. Пянджа/Әмударияның арғы жағындағы тәжіктерді қолдауға тұрақты қоғамдық сұраныс қалыптасты. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар әр минут сайын Ауғанстандағы әскери-саяси жағдайдың өзгеруі туралы посттар жариялады, түнде ұйықтамады, бір-бірімен осы елдің жаңалықтарымен бөлісті.

Тәжікстанның медиа кеңістігінде «Талибан орта ғасырларына» қарсы тұру рухын бейнелейтін басты тұлға – Ахмад Масуд, аты аңызға айналған

қолбасшы, Ауғанстанның ұлттық батыры Ахмадшах Масудтың ұлы болды. Оның жеке тұлғасы, зияткерлік қабілеттері, саяси көзқарастары Тәжікстан азаматтарының назарын аударды. Ал 2021 жылғы тамыз-қыркүйек оқиғаларына дейін Тәжікстандағы көптеген адамдар Ахмад Масуд туралы ештеңе білмеді.

Тәжікстанның қоғамдық өмірінде 2021 жылғы тамыздағы оқиғалардан кейін пайда болған тағы бір маңызды құбылыс – әлеуметтік желілер мен YouTube арналарындағы Ауғанстанның қоғамдық және саяси қайраткерлерінің аккаунттары мен парақтарында тәжікстандық қолданушылар санының көбеюін байқауға болады. Панджшердегі және онымен шекарас аймақтардағы соғыс Тәжікстан азаматтарының осы елдегі оқиғаларға деген қызығушылығын бірнеше есе арттырды. Панджшер провинциясының негізгі жолы мен әкімшілік орталықтарын 2021 жылдың 5 қыркүйегінде «Талибан» күштері шетелдік патрондардың қолдауымен басып алғанын [қар.: 22 және 23] тәжіктер ұлттық трагедия ретінде қабылданды.

Бұл Тәжікстанды Орталық Азияның басқа мемлекеттерінен ерекшелендіреді, ол бірқатар себептерге байланысты. **Біріншіден**, Ауғанстан мен Тәжікстан – тарихи жақын және туыс елдер, сондықтан оларды бөлу мүмкін емес. Тәжіктер Ауғанстан халқының 46%-ын құрайды [24]. Екі елдің де мәдениеті мен тарихы ортақ. Екі елде де халықтың көп бөлігі парсы тілінде сөйлейді. Парсы – Тәжікстан халықтары мен Ауғанстан этностары үшін ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып табылады, барлық хазарлар үшін де парсы тілі ана тілі болып табылады [25]. Атап айтқанда, Ауғанстандағы хазарлар этникалық, тіл және этноцентрлік пуштундық «Талибанмен» конфликтация негізінде қарама-қайшылыққа түседі.

Жалпы, Ауғанстанның тәжіктері – автономды халық, саяси және экономикалық белсенді топ болып келеді. «Талибан» билікті басып алғанға дейін олар осы елдің өмірінің барлық салаларында қатысты, ұлттық, әскери, әкімшілік, зияткерлік және шығармашылық элитаның маңызды бөлігін құрады.

Екіншіден, Тәжікстанның тәуелсіздік жылдары ішінде қоғамаралық қатынастар қалпына келтірілді. Орталық Азияның басқа халықтарына қарағанда, тәжіктер Ауғанстанның көптеген тумаларын аудармасыз түсінеді. Тәжікстанның көптеген азаматтары Ауғанстан телеарналарын көрді және көреді (осы елдің негізгі медиа арналары парсы тілінде контент құрды және құрады), осы елдің әлеуметтік медиа кеңістігіне тартылған. Екі елдің шығармашылық және зияткерлік элитасы арасында тығыз байланыс бар.

Үшіншіден, Тәжікстан қоғамындағы Ауғанстандағы оқиғаларға деген қызығушылықтың конъюнктуралық ерекшелігі жоқ, яғни ол дағдарыстық жағдайлар кезеңінде көрінбейді, керісінше, бұл елде болып жатқанының бәрін ұлттық БАҚ үнемі жариялап отырады және Тәжікстанның әлеуметтік желілер сегментінің кеңістігінде талқыланады. Жалпы, Ауғанстандағы жағдай – мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, зиялы қауымының, сарапшылар мен қарапайым халықтың тұрақты назарының нысаны.

2021 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Ауғанстандағы оқиғалар «Талибанды» және осы қозғалыстың әрекеттерін ашық қолдаған тәжік тектес әлеуметтік желілерді пайдаланушылар тобын (өте аз, бірақ қауіпті емес) анықтады. Бұл, әсіресе, «Талибан» Ауғанстанды шетелдік қатысудан босатып, АҚШ-ты жеңді» тезисінде анық байқалды. Бұл пайдаланушылармен жиі және өте қызу пікірталастар өтті және олар «Талибанмен» әрі сол сияқты топтармен шынайы радикалды көзқарастардан басқа, өздерінің дұрыстығын растайтын басқа дәлелдер келтіре алмады. «Талибанның» тәжірибесі мен идеологиясы орта мерзімді перспективада Орталық Азия мемлекеттері үшін бірқатар қиындықтар мен нақты сын-тегеуріндерді тудыратыны анық.

ТӘЖІКСТАННЫҢ АУҒАНСТАНҒА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тәжікстанның сыртқы саясатының қолданыстағы тұжырымдамасында ресми Душанбе «Ауғанстан Ислам Республикасында берік бейбітшілікті тез қалпына келтірудің жақтаушысы болып табылады және осы көрші елдің тыныштығы, қауіпсіздігі және саяси тұрақтылығы оның ұлттық мүдделеріне сай келеді» деп санайды [26]. Бұдан әрі Ауғанстанмен өзара тиімді ынтымақтастық «екі халықтың тарихи, тілдік және мәдени қауымдастықтарына» негізделгені атап өтілді [26]. Мұндай тұжырым басқа мемлекеттерге қатысты ынтымақтастық үміттерін сипаттауда және Тәжікстанның ұлттық мүдделерін анықтауда кездеспейді.

Ауғанстандағы жағдайдың өзгеруі сыртқы саясат тұжырымдамасын жаңа редакцияда қабылдау мәселесін өзектендірді. Тұжырымдаманың жаңа мәтінінде Ауғанстан векторы сыртқы саясаттың басымдығы ретінде сақталып, тіпті, кеңейтілетіні анық, өйткені бүгінде ол Тәжікстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету ісінде, оның ішінде Қазақстандағы қаңтардағы оқиғаларды ескере отырып, және жалпы Орталық Азиядағы өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылық үшін ерекше маңызға ие болып отыр.

Тәжікстанның «Талибанға» қатысты ұстанымы дәйекті болып қалуда және 1996 жылдан бері өзгерген жоқ. Тәжікстан олардың билігін ешқашан мойындамады және біздің саяси басшылығымыз «Ауғанстан халқын жағдайдың құрбанына айналдырған террористік ұйым бүкіл халықаралық қоғамдастық үшін елеулі қауіп-қатер мен әлеуетті сын-тегеурін тудыруы мүмкін» деген бірнеше рет бастама көтерді. Өткен ғасырдың 90-жылдарының соңында Эмомали Рахмон терроризмге қарсы бірлескен шараларды үйлестіру үшін Ауғанстан шекараларының айналасында Қауіпсіздік белдеуін құруды ұсынды. 2001 жылғы қыркүйекте Нью-Йорктегі белгілі оқиғалардан кейін Ауғанстанда терроризмге қарсы жаһандық науқан басталды. Тәжікстанның Ауғанстан төңірегінде Қауіпсіздік белдігін қалыптастыру қажеттілігі туралы ұсынысы әлі күнге дейін өзекті сипатқа ие және 2022 жылғы қаңтарда ҰҚШҰ кезектен тыс саммиті барысында Тәжікстан Президенті тағы да талибтік Ауғанстаннан келетін ықтимал және нақты қауіптерді азайту қажеттігін атап өтті.

Тәжікстанның Ауғанстанға қатысты саясатының ерекшеліктерін аша отырып, қазіргі жағдайды ескеріп, мыналарды атап өту маңызды.

Біріншіден, барлық оқиғалар мен жағдайларға қарамастан, Тәжікстан дипломатиялық қатынастар орнатылғаннан бері Ауғанстанның орталық заңды билігін дәйекті түрде қолдады, бұл Кабулдың басқа көршілерінен Душанбе тәжірибесін ерекшелендіреді.

Екіншіден, Тәжікстан бүгінде Ауғанстандағы «Талибанмен» ресми келіссөздер жүргізбеген және оларды елге шақырмаған жалғыз көрші (ерекшелік – 2021 жылдың желтоқсан айында Ташкентте Da Afghanistan Breshna Sherkat (DABS) өкілдерімен электр энергиясын сатып алу туралы келісімнің ұзартылуы [27]), ол 25 жылдан астам уақыт бойы дәйекті түрде, оның ішінде «Талибанның» алғашқы билігі кезінде (1996-2001 жж.) тек орталық және заңды үкіметпен ынтымақтастық қажет деген көзқарасты ұстанды.

Үшіншіден, Тәжікстан 2021 жылғы тамыздан бастап осы күнге дейін Ауғанстандағы ауқымды гуманитарлық дағдарысқа халықаралық көшбасшылар мен жұртшылықтың назарын аудару үшін көп күш жұмсады.

Белгілі оқиғалардан кейін 15 тамызда Кабулда Тәжікстан Президенті Ресей, Өзбекстан, Қазақстанның мемлекет басшыларымен телефон арқылы сөйлесіп, Ауғанстандағы жаңа әскери-саяси жағдай және оның Орталық Азияға әсері туралы талқылады.

Ауғанстан дағдарысын түсінуге деген тәсілін және Душанбенің Кабулдың жаңа билігінен күтетін үміттерін Тәжікстан Президенті 2021 жылғы 25 тамызда Пәкістан сыртқы істер министрі Курайшимен кездесу кезінде білдірді [24]. Сол кезде саясат пен қауіпсіздік саласындағы проблемаларды жедел шешу үшін Ауғанстанда барлық этникалық топтар өкілдерінің, ең алдымен, Ауғанстан халқының 46%-ын құрайтын тәжіктердің қатысуымен инклюзивті үкіметті жедел құру қажет екендігі (Ресей Президенті Владимир Путин «Валдай» халықаралық пікірталас клубының пленарлық отырысына қатысу барысында дәл осыны атап өтті) және Душанбе тек «Талибан» құратын үкіметті мойындамайтыны атап өтілді. Тәжікстан басшысының бұл мәлімдемелері Душанбе саясатын аймақтағы басқа елдерден айтарлықтай ерекшелейді, олар Ауғанстандағы «Талибан» үкіметімен екіжақты қарым-қатынас орнатуға және байланыстарды кеңейтуге дайын.

2021 жылғы қыркүйекте Душанбеде өткен ШЫҰ және ҰҚШҰ саммиттері барысында ауған күн тәртібі негізгі тақырыптардың бірі болды. Ауғанстандағы жағдайды талқылау бойынша алғаш рет ШЫҰ және ҰҚШҰ бірлескен отырысы өткізілді. Қыркүйек айының соңында Эмомали Рахмонның Брюссель мен Парижге сапары өтті, онда ол ЕО-ның жоғары лауазымды шенеуніктерімен және Президент Эммануэль Макронмен кездесті және басты тақырыптардың бірі ауған мәселесі болды.

Тәжікстан үшін тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап Ауғанстанмен ынтымақтастықта этникалық фактор басым болған жоқ. Душанбе өзінің саясатында осы елдің заңды орталық үкіметімен қарым-қатынасын

дәйекті түрде кеңейтті. Тәжікстанның саяси басшылығының Ауғанстандағы жағдай туралы мәлідемесі көп ұлтты Ауғанстанның барлық этникалық топтарының мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған. Тәжікстанның ұстанымы осындай жағдайда Ауғанстанның этникалық топтары қысым көріп, оларға қатысты билік репрессия жүргізеді деген пікірге байланысты. Бұл жағдайда Ауғанстандағы гуманитарлық апат одан да ауқымды болады.

«Талибанның» өзіне келетін болсақ, бұл – іс жүзінде пуштун орталықтанған қозғалыс, басқа халықтар өздерінің басшылығының қатарында экзотикалық тұлғалар ретінде ұсынылған, сондай-ақ Ауғанстанның ішкі және сыртқы саясатына айтарлықтай әсер ете алмайды. Тәжік талибтері (Ауғанстан азаматтары туралы мегзеледі) Ауғанстанның солтүстік, орталық және батыс провинцияларының билік құрылымдарында көбірек кездеседі. Қазіргі уақытта Кори Динмухаммад Ханиф экономика министрлігін басқарады, Кори Фасехуддин – «Талибан» әскері штабының қолбасшысы [28] және Мавлави Амануддин Мансур «Талибан» әуе күштерінің бас қолбасшысы қызметіне тағайындалды [29]. Бір қызығы, олардың барлығы Бадахшан провинциясының тумалары. Хаджи Нуриддин Азизи «Талибан» сауда министрлігін басқарады (Панджшер тумасы) [30]. Жоғарыда аталған барлық тұлғалар әуел бастан «Талибанмен» ынтымақтастықта болды. Мысалы, Кори Динмухаммад Ханифтің 1996-2001 жылдардағы алғашқы билік кезінде министрлік портфелі болды. Осыған қарамастан, бүкіл қозғалыс саясатын анықтаудағы пуштун емес элитаның әсер ету деңгейі өте шектеулі және аталған барлық саясаткерлер – этникалық тәжіктер – өз жағдайымен «Талибанның» бұрынғы және қазіргі жетекшілеріне тәуелді және Кабул билігінің бүгінгі саясатын жүзеге асыру құралы ретінде қолданылады.

Осылайша, Тәжікстан Ауғанстанның барлық азаматтарының қатысуымен олардың еркі бойынша және қазіргі «Талибан» үстемдігінсіз қалыптасатын билікті мойындайды. Бұл ұстаным Тәжікстан СИМ-нің 2022 жылғы 2 ақпандағы баспасөз конференциясы барысында тағы да айтылды, онда Тәжік Республикасының Сыртқы істер министрі Сироджиддин Мухриддин Душанбе «Талибанның» билігін мойындамайтынын және нақты инклюзивті үкіметті қалыптастыруды, барлық азаматтардың құқықтары мен болашақтарын құрметтеуді дәйекті түрде талап ететінін атап өтті.

Тәжікстанның Ауғанстандағы оқиғаларға байланысты алаңдаушылығы және «Талибан» билігін мойындамауы келесі факторларға байланысты.

Біріншіден, тәуелсіздіктің бүкіл кезеңінде Орталық Азия мемлекеттері екіжақты және көпжақты деңгейлерде халықаралық терроризмге қарсы іс-қимылды өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету факторы ретінде белгіледі. Қазақстандағы қаңтар оқиғаларының аясында экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл мәселесі аса маңызды мәнге ие болады. Осылайша, Эмомали Рахмон Тәжікстан қарулы күштерінің құрылғанына бір жыл толуына орай сөйлеген сөзінде: «Бейбіт елдерде болып жатқан қорқынышты террористік актілер кез келген мемлекет, оның даму деңгейі

мен әлеуетіне қарамастан, қысқа мерзімде террористік және экстремистік ұйымдардың қысымымен осал болатындығын көрсетеді», - деп атап өтті [31]. Осылайша, Тәжікстанның «Талибан» қозғалысының саясатынан туындаған алаңдаушылықтары елдік және аймақтық шарттылыққа ие.

Екіншіден, «Талибан» тәжірибесі, яғни билікті күшпен басып алу және ислам әмірлігін қалыптастыру өз елдерінде, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттерінде қайталағысы келетін шектеулі ниеттегі элементтерді жандандыруы мүмкін. «Талибан» оқиғасы ОАӨ-дегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін айтарлықтай өзгертеді, өйткені сын-қатерлер мен қауіптер әлеуетті сипаттан нақты сипатқа ауысуы мүмкін.

Үшіншіден, Тәжікстанда Ауғанстанмен ұзындығы бойынша екінші шекарасы бар (Пәкістаннан кейін) және бүгінде бұл елдің солтүстік провинцияларын «Талибан» толық бақылайды. Шетелдік содырлар, соның ішінде Орталық Азиядан шыққан (ӨИҚ, Джамаат Ансоруллох және т.б.) бұл аймақтарда үлкен ықпалға ие және «Талибан» атынан әрекет етеді. Жақында болған тәжірибе көрсеткендей, содырлар, ең алдымен, өз елдеріне қауіп төндіреді (мысалы, ӨИҚ және Ансоруллох басшылары Дохада бейбітшілік келісіміне қол қойылғаннан кейін Талибанды АҚШ пен оның одақтастарын «жеңуімен» құттықтады. Сонымен қатар, олар өз елдерінің билігіне «Талибанның жетістігін жақында қайталаймыз» деп қорқытты) [32]. Ауғанстандағы шетелдік содырлардың «Талибанның» қорғауында болуы – аксиома. «Талибанның» олар бақылайтын аумақ басқа мемлекеттерге қарсы пайдаланылмайды деген мәлімдемесіне сенуге болмайды. Олардың әрекеттері керісінше жағдайды көрсетеді, өйткені шетелдік содырлар, соның ішінде Орталық Азиядан шыққан, шабуылдау науқандарында пайдаланылды. Бүгінде «Талибан» оларға Ауғанстан азаматтарының төлқұжаттарын береді, барлық жағынан қолдайды және барлық шетелдік содырлар олардың қамқорлығында [33], сондықтан кез келген уақытта олардың әлеуеті мен жауынгерлік тәжірибесін пайдалануға болады.

– Олардың барлығы, жалпы «Талибан» сияқты, сыртқы жағынан тәуелді, яғни оларды аймақтық ойыншылар қолдайды және олардың тиісті рұқсатынсыз мұндай қадамға баруға батылы жетпейді.

– Содырлардың аз саны, әсіресе олардың көпшілігі отбасылы болды.

– Олардың идеялары мен діни нанымдары, сондай-ақ діни практикасы жалпы халық үшін танымал емес, өйткені Тәжікстан азаматтары зайырлы жүйеде және еркін қоғамда өмір сүруге дағдыланған.

– Тәжікстанның қарулы күштері оңтүстік бағыттан келетін қауіп-қатерлерге тойтарыс беру үшін жеткілікті әлеуетке ие.

Жоғарыда айтылғандарға қарамастан, террористік топтардың идеологиясын тарату мүмкіндігі және аймақ азаматтарын жалдау қауіп тұрақты жоғары болып қалады. Осы орайда ресми Душанбенің ұстанымы жағдайды нақты түсінуге және қазіргі сын-қатерлер мен қауіптерді бағалауға, сондай-ақ Тәжікстанның қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ұлттық мүдделері мен басымдықтарын нақты түсіндіруге негізделген.

«Талибанды» қабылдамау саясатына қарамастан, Тәжікстан халықаралық қоғамдастықтың Ауғанстан халқына гуманитарлық көмек көрсету және оның көлемін ұлғайту жөніндегі күш-жігерін қолдайды. Тәжікстанның саяси басшылығы оны өз аумағы арқылы қамтамасыз етуге және Пяндж/Эмудария өзені арқылы өтетін алты көпірдің мүмкіндіктерін пайдалануға дайын екендігін бірнеше рет мәлімдеді.

ТӘЖІКСТАНДАҒЫ АУҒАН БОСҚЫНДАРЫ

Медиа кеңістік материалдарын талдау Тәжікстанның Орталық Азия өңіріндегі Ауғанстаннан босқындарды қабылдау бойынша бірегей тәжірибесі бар екенін көрсетеді. Ресми Душанбе – босқындардың құқықтарын қорғау жөніндегі 1951 жылғы Женева конвенциясына қол қойған және ратификациялаған аймақтағы алғашқы ел және Ауғанстаннан босқындарды қабылдау бойынша абсолюттік рекордшы [34]. Медиа кеңістіктің материалдарын талдау Тәжікстанда «босқын» термині көбінесе Ауғанстаннан келген адамдармен ғана анықталатынын көрсетеді, өйткені соңғы жиырма жыл ішінде олар елге келетін босқындардың 98%-дан астамын құрады. БАҚ қолжетімді материалдарын талдау көрсеткендей, 2006 жылы Тәжікстандағы Ауғанстаннан келген босқындар шамамен 1,5 мың адамды құрады [35], басқа жылдары олардың саны 4 мың адамнан аспады, ал 2021 жылдың қазан айында олардың саны 15 мың адамнан асты [36].

Тәжікстанның босқындарға қатысты саясаты БҰҰ өкілдері тарапынан да, Ауғанстаннан келген тәуелсіз сарапшы-зерттеушілер тарапынан да оң бағаға ие болды. UNHCR Тәжікстандағы кеңсесінің бұрынғы басшысы Илья Тодорович 2008 жылғы маусымда: «Тәжікстан өз босқындарының проблемасын табысты шешкен ең озық елдердің бірі болып табылады», - деп атап өтті [37]. Ауғанстанның халықаралық қатынастар жөніндегі сарапшысы Таквоуллах Такво өз мақаласында оның отандастары Тәжікстанда тұрып, жұмыс істейді және тәжік азаматтарымен қатар елдің мекемелерінде білім алу бойынша бірдей құқықтар мен жеңілдіктерге ие екенін атап өтті [37].

Ауғанстаннан босқындарды қабылдау тәжірибесі Тәжікстанның осы елдің тұрғындары үшін қиын уақытта өзінің қолжетімді мүмкіндіктеріне сүйене отырып, әрқашан көмек пен қолдау көрсеткенін әйгілейді. Көптеген ауған босқындары Тәжікстан аумағын басқа елдерге, негізінен Канадаға көшу үшін транзит ретінде пайдаланды. Өз елінен кетуге мәжбүр болған Ауғанстан азаматтарына ізгілікпен қараудың бұл аспектісі Тәжікстанның этникалық және діни шығу тегіне қарамастан барлық азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау саясатына деген көзқарасты өзекті етеді.

ТӘЖІКСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ «ҚЫЗЫЛ СЫЗЫҚТАР»

Ауғанстан қырық жылдан астам уақыт бойы терең ішкі дағдарыста болды және осы кезеңде екі ірі державаның араласу нысанына айналды. Осы және басқа да көптеген факторлар көрші және басқа аймақтық әрі жаһандық державалардың тұрақты «қызыл сызықтарды» қалыптастыруына ықпал етті. Ресми Душанбе Ауғанстанға қатысты саясатын ұлттық мүдделер мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету басымдықтары негізінде құрады және жүзеге асырады. Тәжік саясаттанушысы А. Рахнамо 2015 жылы тәжік тілінде жарық көрген «Ауғанстан және Орталық Азия: өзара әсердің ерекшелігі мен перспективалары» атты кітабында Тәжікстанның сыртқы саясаты үшін жеті «қызыл сызықты» анықтады.

1. Батыс пен Ресей мүдделерінің қақтығысы.
2. Үндістан мен Пәкістанның бәсекелестігі.
3. АҚШ пен Иран арасындағы қайшылық.
4. Тәжікстан мен Өзбекстан арасындағы саяси қайшылық.
5. Ауғанстандағы этносаралық қатынастардың күрделілігі.
6. Экстремизмге көзқарас проблемасы.
7. Дін догмаларының екі түсінігі арасындағы сезімталдық [10, 164-180].

Уақыт өте келе және Орталық Азиядағы жағдайдың өзгеруімен (Гани үкіметінің құлдырауы және «Талибанның» Кабулдың саяси олимпіне екінші рет оралуы) Тәжікстанның сыртқы саясатына арналған кейбір «қызыл сызықтар» өзгерді, ал басқалары өзектілігін жоғалтты және бүгінде басқаша түсіндіруді қажет етеді.

1. Ресей, Қытай және Батыс мүдделерінің қақтығысы. Біз 2020 жылғы Қырғызстандағы қазан оқиғаларынан және 2022 жылғы Қазақстандағы қаңтардағы оқиғалардан бастап көріп отырған Орталық Азиядағы ахуалдың турбуленттілігін ескере отырып, өңірде Ресейдің ықпалы артты. Осы оқиғалар аясында Мәскеу Орталық Азиядағы әскери-саяси жағдайын едәуір нығайта алды. Бүгінгі таңда Украинадағы дағдарыстың Ресейдің Орталық Азия аймағындағы саясатына қалай әсер ететінін болжау қиын. Орталық Азия мемлекеттері қақтығыс тараптарына қатысты бейтараптық саясатын ұстанады, Ресейге қатысты батыстық санкцияларды қолдамайды, бірақ қойылған шектеулерді сақтайды. Қақтығыс тараптарының біріне толық қолдау көрсету ықтималдығы да екіталай деп саналады. Барлық елдердің мотиві өз әл-ауқатына қауіп төндірмеу және өздерінің сыртқы саясатын шектемеу ұстанымына негізделген. Қытай Орталық Азиядағы экономикалық және инвестициялық компонентке әсерін барған сайын күшейтуде, біз Мәскеу мен Бейжің арасындағы шаралардың өзара толықтырылуын байқаймыз. Украиналық дағдарыс Қытайға Орталық Азиядағы өзінің ықпалын (оның ішінде әскери-саяси ынтымақтастық саласында) арттыруға үлкен мүмкіндіктер береді. АҚШ Орталық Азиядағы маңызды ойыншылардың бірі болып қала береді, дегенмен бұл ай-

мақ осы елдің басымдықтарынан айтарлықтай алшақтады. Бұрын АҚШ әскерлерінің Ауғанстаннан шығарылуы туралы жарияланған жағдайда, 2021 жылдың қыркүйегінде бұл елде бетбұрыс болып, тамыз айында билікті «Талибан» басып алды. Ақпараттық кеңістікте бұл факт АҚШ-тың Ауғанстандағы «жеңілісі» деп түсіндірілді, бірақ соған қарамастан американдықтар бұл елде өз ықпалын сақтап келеді. Дохада бейбіт келісімге қол қойылғаннан кейін АҚШ билікті «Талибанға» беру үшін саналы түрде жағдай жасағандығы анық. 2022 жылдың көктемгі-жазғы кезеңінің басталуымен Ауғанстандағы жағдайдың дамуының белгісіздігі әскери-саяси жағдайды қиындатады, өйткені ауған саяси алаңының негізгі ойыншылары рөлдерін өзгертті.

Егер осы үш ел Ауғанстанда бәсекеге түсе бастаса (бұның алғышарттарын қазірдің өзінде көріп отырмыз) немесе толығымен Украинадағы дағдарыспен айналысатын болса, онда «Талибанға» қатысты түбегейлі ұстанымы бар Тәжікстанда мүлдем басқа сипаттағы қауіптер мен сын-тегеуріндер пайда болады (екі сценарийде де - әр түрлі ерекшеліктегі). Бейжің Ауғанстандағы экономикалық қатысуды кеңейтуге ниетті және пайдалы қазбаларды өндіруге бағытталған. Мәскеуді қауіпсіздік мәселелері және «Талибанмен» ынтымақтастықты нығайта отырып, осы елдегі кеңестік өткенді қалпына келтіру мүмкіндігі алаңдатады. АҚШ Кабулға айтарлықтай әсер ету тетіктерін сақтай отырып (оның ішінде \$10 млрд тоқтатылған активтер факторын қоса алғанда), жағдайды Қытай шекарасы мен Ресей мүддесі аймағына жақын жерде осы елдерді ұзақ басқарылатын қақтығысқа көбірек тартатын тұрақсыз аумақ құру үшін қолдана алады. Біқтимал бәсекелестік және осы елдер мүдделерінің қақтығысы ауған дағдарысын шешілмейтін етеді және бүкіл Орталық Азия, оның ішінде Тәжікстан үшін ұзақ уақыт бойы дүдәмалдығы сақталады.

2. Тәжікстан үшін «Талибан» факторы. Бүгінгі таңда Душанбе өзінің солтүстік көршісімен қарым-қатынасты қалыпқа келтіру туралы бірнеше рет мәлімдемелер мен үндеулер жасаған «Талибанды» енді елемеуі мүмкін емес. Тәжікстан үшін өзара ерекше таңдауды талап ететін бірнеше желілер бар (өкінішке қарай, диагоналды қарама-қарсы сипатта).

3. Біріншіден, экономикалық мүдделер. Тәжікстан өзінің ұлттық даму стратегиясында көлік-коммуникация түйығынан шығуды, елді транзиттік аймаққа айналдыруды, энергетикалық тәуелсіздікті қамтамасыз етуді және елді электр энергиясын экспорттаушыға айналдыруды анықтады. Екі бағытта да оңтүстік вектор маңызды рөл атқарады, өйткені Ауғанстан арқылы жылы теңіздердің жағалауларына Гвадар (Пәкістан) немесе Чобакор (Иран) порттарына ең қысқа теңіз жолы өтеді; Тәжікстанды Пәкістанмен байланыстыратын Вахана дәлізінің әлеуеті өзекті және жоғары. Бұл дәліз Карзай мен Гани әкімшілігінің билігі кезінде Кабул мен Исламабадтың қарама-қайшылық аймағында болды. Мысалы, Карзай өзінің үкіметі Ауғанстан мойнағын Пәкістан өз елінің ішкі істеріне араласуды тоқтатқан кезде ғана қолдануға келісетінін атап өтті. Ақыры, Орталық және Оңтүстік

Азияның энергетикалық жүйелерін байланыстыратын CASA-1000 электр берілісі желісінің құрылысын аяқтау және пайдалануға беру Ауғанстанның қазіргі билігінің көмегінсіз мүмкін емес. Егер «Талибан» Кабулда орнығып, олар ұзақ уақыт тұрақтаса, онда осы стратегиялық мақсаттар қалай болмақ?

4. **Екіншіден**, қоғамдық пікір. Жоғарыда айтылғандай, 2021 жылдың маусымынан бастап Тәжікстан азаматтарының Ауғанстанда болып жатқан оқиғаларға қызығушылығы едәуір артты. Тәжікстанның қоғамдық пікіріндегі «Талибан» қозғалысы, әдетте, Ауғанстан тәжіктері орны толмас және қайтымсыз шығындарға – Ахмадшах Масудтың, профессор Бурхониддин Раббанидің және XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейін жалғасқан әскери, саяси, зияткерлік және шығармашылық элитаның басқа да өкілдерінің өліміне әкеп соқтырған «тәжікке қарсы» қозғалысы ретінде қабылданады.

5. **Үшіншіден**, Ауғанстанмен тату көршілік қарым-қатынас орнатуға өмірлік қызығушылық. Тәуелсіздіктің барлық кезеңінде Тәжікстан Ауғанстанмен тығыз қарым-қатынасты нығайтудың маңыздылығы туралы бірнеше рет мәлімдеді, өйткені бізді осы елмен ортақ тарих, мәдениет және өркениет байланыстырады. «Талибан» факторын ескере отырып, бұл вектор іске асырылмауы және/немесе қауіп төндіруші факторға айналуы мүмкін.

6. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету факторы: экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл.

7. 2013-2016 жылдардағы ИМ феномені жалпы Орталық Азиядағы экстремизм мен терроризмге қарсы күресті айтарлықтай қиындатты. Тәжікстанның экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі қазіргі тәжірибесі 2014 жылдан бастап қалыптаса бастады [38], бірақ қатерлер мен сын-тегеуріндердің деңгейі өз өзектілігін сақтап отыр. Осы орайда «Талибанның» – БҰҰ-ның санкциялар тізімінде тұрған және көптеген елдерде тыйым салынған террористік ұйымның – билікті басып алуы шұғыл шаралар қабылдауды талап етеді. Қысқа мерзімді перспективада қауіпсіздік саласында жаңа проблемалар пайда болады деп сеніммен айтуға болады (өкінішке қарай, теріске шығаратын фактілер жоқ). Бұл, ең алдымен, Ауғанстаннан Тәжікстанға және Орталық Азияның басқа елдеріне радикалды идеялардың енуіне байланысты болады. Айта кету керек, ӨИҚ, Ансоруллох, ТМД-ның басқа елдерінің тұрғындары «Талибан» келісімінің ұстанымымен ОАӘ азаматтары мен өз отандастарын жалдауды күшейте алады (БАҚ-тың хабарлауынша, бұл қазірдің өзінде болып жатыр және «жұмсақ» насихат әлеуметтік желілер кеңістігінде де байқалады). Егер «Талибан» Ауғанстандағы өз билігін нығайтса, онда бұл ел басқа елдерден радикалды көзқарасқа ие тұрғындарды тарту орталығына айналады және Орталық Азия мемлекеттері үшін қауіп-қатерлер өсе түседі. Сондықтан аймақ елдері, соның ішінде негізгі ойыншылар Ауғанстандағы оқиғалардың кез келген сценарийіне дайын болуы керек. Шығатын сын-тегеуріндер мен қауіптердің әлеуетін

төмендетуге немесе бағаламауға болмайды. Жалпы, қауіпсіздікті қамтама-сыз ету факторы және осы елден келетін нақты террористік қауіптердің азаюы Тәжікстанның оңтүстік көршімен қарым-қатынасының сипаты мен мазмұнына айтарлықтай әсер етеді.

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ТӘЖІКСТАН МЕН АУҒАНСТАННЫҢ ӨЗАРА БАСЫМДЫҚТАРЫН БАҒАЛАУ

Біріншіден, тұрақты және қауіпсіз ел (қазіргі кезде бар барлық қауіп-қатерлерді азайту). **Екіншіден**, идеологияланбаған үкіметтің болуы. «Талибан» іс жүзінде діни идеологияны мемлекеттік ретінде жандандырады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мұндай үкіметтер әрқашан өздеріне ұқсас топтарды қолдауға тырысады, бұл дінді өз мақсаттарына жетудің құралы ретінде қолданатын радикалды идеология мен жалған исламдық қозғалыстардың өршуіне әкелуі мүмкін. **Үшіншіден**, радикалды топтар мен ұйымдасқан қылмыстың қызметін қаржыландыру көзі ретінде әрекет ететін қару-жарақ пен есірткі контрабандасына байланысты қауіптерді азайту. **Төртіншіден**, тәжіктер мен Ауғанстанның басқа да парсы тілді халықтарына дипломатиялық қолдау көрсету. **Бесіншіден**, Ауғанстандағы жаһандық және өңірлік державалардың геосаяси бәсекелестігінің әлсіреуі, мұның өзі осы елдің тұрақты әрі бейбіт дамуына мүмкіндік береді.

Тәжікстанның Ауғанстанға қатысты табиғи мүдделері (өзара негізде) өзгермейтін сипатқа ие және өзара іс-қимылдың нақты тәжірибесі негізінде тәуелсіздік жағдайында қалыптасты. «Талибанның» билікті басып алуы, жоғарыда айтылғандай, ынтымақтастықтың болашағын бұлыңғыр етеді (2021 жылдың тамызынан бастап іс жүзінде қарым-қатынас жоқ), бірақ олар әлі де қысқа ескертуге лайық.

Біріншіден, сауда-экономикалық ынтымақтастықты кеңейту. Ауғанстан Тәжікстанның оңтүстік бағыттағы сыртқы экономикалық байланыстарының маңызды бағыты болып табылады. Ауғанстан Оңтүстік Азия мен Таяу Шығыс мемлекеттерін байланыстыратын транзиттік әлеуетке ие халықаралық сауданың объектісі де, субъектісі де болып табылады. Бұл тұрғыда Ауғанстанның Тәжікстан үшін маңыздылығы Тәжікстанға қарағанда маңызды, өйткені Өзбекстан мен Түркіменстанмен шекарасы мен көлік инфрақұрылымы бар Кабул солтүстікпен сауда-экономикалық өзара іс-қимылды дамыта алады.

Екіншіден, электр энергиясын экспорттау, Орталық және Оңтүстік Азияның энергетикалық жүйелерін біріктіру. Тәжікстан экологиялық таза электр энергиясының қолда бар қорлары бойынша әлемде жетекші орын алады. Душанбе Кабулдағы электр энергиясының ірі жеткізушісі болып табылады және өз өнімдерін көршілеріне қарағанда төмен бағамен сатады. Тағы бір маңызды жоба – CASA-1000 ЭБЖ, ол Ауғанстан арқылы Орталық және Оңтүстік Азия елдерін байланыстырады. Пәкістан мен Үндістан (болашақта) Тәжікстанның электр энергиясын электр желілері

арқылы экспорттайтын әлеуетті сатып алушылары болып табылады. Тәжікстан үшін электр энергиясын өткізудің әлеуетті нарықтарын іздеу басымдық болып табылады. Осы тұрғыда тұрақты және достас Ауғанстан бізге зор мүмкіндіктер береді.

Ауғанстанның осы саладағы мүдделеріне келетін болсақ, **біріншіден**, осы елдің кез келген үкіметі арзан электр энергиясын сатып алуға мүдделі, өйткені бұл елдің электр энергиясына қажеттілігі тұрақты жоғары болып қала береді. Ауғанстанда орта мерзімді перспективада өз энергетикалық әлеуетін іске асыру мүмкіндігі жоқ, өйткені неғұрлым өткір әлеуметтік-экономикалық проблемалар бар; **екіншіден**, Тәжікстанда елдің солтүстігі мен шығысын орталық бөлік арқылы байланыстыратын өз ЭБЖ бар; **үшіншіден**, электр энергиясының транзиті Ауғанстанға табыс алуға және ең болмағанда, қандай да бір ықпал ету құралына ие болуға мүмкіндік береді **төртіншіден**, Тәжікстан Ауғанстанға энергетика саласындағы ұлттық кадрларды даярлау бойынша қызмет көрсете алады, бұл адами әлеуетті іске асыру үшін маңызды; **бесіншіден**, Ауғанстан үшін электр энергиясы көздерін әртараптандыру экспорттаушы елдерге тәуелділікті азайтады және маневр жасау мүмкіндігін ұсынады.

Үшіншіден, көлік және транзиттік әлеуетті кеңейту саласындағы ынтымақтастық. Тәжікстан үшін транзиттік әлеуетті кеңейту маңызды, ал ауған бағыты оны жүзеге асыру үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Ауғанстан арқылы Сіз теңіздерге, яғни Гвадар (Пәкістан) немесе Чобахор (Иран) порттарына бара аласыз. Бұл екі бағыттың да Тәжікстан үшін ерекше маңызы бар. Тағы бір қызықты жобаны Тәжікстан мен Пәкістанды бөлетін Вахана дәлізін пайдалану деп атауға болады. Читрал (Пәкістан) мен Иш-кашим (Тәжікстан) арасындағы автомобиль жолының құрылысы екі елдің жол инфрақұрылымын байланыстырады және Тәжікстанға да, Орталық Азияның басқа елдеріне де Гвадар портына шығуға мүмкіндік береді. Тәжікстанда Оңтүстік Азия елдерімен өзара қарым-қатынастарды кеңейтуге мүдделі, өйткені бұл бағыт көбінесе елдің алға қойған стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге: коммуникациялық тығырықтан шығуға және транзиттік елге айналуға ықпал етеді. Бұл бағытта Ауғанстан ерекше маңызға ие: бүгінде Пяндж/Әмудария өзенінің үстінен алты көпір салынды және Тәжікстанның көлік министрінің хабарлауынша [40], «Төменгі Пяндж – Шерхон-Бандар» БӨП жүктеме жағынан «Фотехобод – Ойбек» (солтүстігінде Өзбекстанмен шекара) БӨП-тен кейін екінші орында.

Төртіншіден, қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық. Бұл бағыт маңызды компонент болып табылады және көп жағдайда мемлекетаралық қатынастардың сипатын анықтайды. Тәжікстанның саяси басшылығы екіжақты және көпжақты форматтағы барлық кездесулерінде Ауғанстандағы жағдайға және әлемдік қоғамдастықтың ұзаққа созылған қақтығысты бейбіт жолмен шешуге жәрдемдесуіне баса назар аударады. Өкінішке қарай, бүгінде Тәжікстан тұрғысынан «Талибанның» өзі қауіп-қатер факторы болып табылады. Жоғарыда ай-

тылғандай, оларға қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және қауіптерді азайтуға сену – қасқырға қойды бағуға берумен бірдей. Тараптардың өзара сенімсіздігінен ынтымақтастықтың бұл компоненті мүлдем болмайды.

Бесіншіден, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық. Тіл мен мәдениеттің ортақтығы осы маңызды саладағы ынтымақтастықты кеңейтуге негіз болады. Бірақ «Талибан» билігі кезінде парсы тілінің қолданылу аясы айтарлықтай тарылғандықтан, бұл компонент те болмайды.

Жалпы, «Талибанның» билікті күшпен басып алуы аясында Тәжікстан мен Ауғанстан арасындағы қарым-қатынастардың болашағы бұлыңғыр болып көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тәжікстанның Ауғанстандағы оқиғаларға қатысты ұстанымы өздерінің ұлттық мүдделері мен қолданыстағы қоғамдық қажеттіліктерін түсіну ерекшеліктерімен негізделген. Ресми Душанбе саясатының Орталық Азияның басқа елдерінен айырмашылығы жағдайды әр түрлі көзқарастар тұрғысынан бағалауға және қысқа мерзімді перспективада жағдайдың ықтимал дамуына басқа көзқарасты көруге мүмкіндік береді.

Бүгін Орталық Азияда байқалып отырған «Талибанға» деген оң көзқарас – бұл жекелеген аймақтық ойыншылардың қалаған нәрселерін шындыққа айналдыруға деген ұмтылысы, бірақ бұл бұлтартпайтын фактілерді көруге кедергі келтірмейді. Олар келесідей: Ауғанстан мен оның солтүстік көршілерінің қазіргі саяси құрылымы іс жүзінде сәйкес келмейді. Орталық Азия мемлекеттеріне елеулі қатерлер «Талибанның» практикалық тәжірибесінен де, «Талибан» салуға ниеттенген мемлекеттілік типінен де төнеді. Орталық Азияның барлық бес республикасы зайырлы ұлттық мемлекеттерді дәйекті түрде құруда, ал Ауғанстанда «Талибанның» келуімен пуштундардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына бейімді теократиялық діни режим қалыптасуда. Іргелі негіздегі идеологиялық алшақтықтар Орталық Азия елдері үшін ұзақ мерзімді перспективаға арналған сын-қатерлер мен қауіптерді қалыптастырады.

Легитимділік дағдарысы «Талибанды» сыртқы жағынан көнгіш етті, ал сегіз ай бойы бақылау олардың бұрынғы биліктен жақсы сабақ алғанын көрсетеді: олар құндылықтар мен қалауларына қарай бәріне жағымпазданады. Бірақ, шын мәнінде, олар алған міндеттемелердің ешқайсысын орындамады. «Талибанның» уәделері осы билеуші партияның іс-әрекетінен айтарлықтай ерекшеленеді, бірақ олар өздерінен естігісі келетін уәделерді беріп үйренді. Бүгінде ОАӨ елдерінің ішкі заңнамасына сәйкес «Талибан» қозғалысы тыйым салынған террористік ұйым болып табылады және БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің санкцияларына ұшырайды.

Карзай және Гани әкімшіліктерінің тәжірибесі Орталық Азия елдеріне өз мемлекеттілігі мен қауіпсіздігінің негіздерін нығайту үшін кешенді шараларды жоспарлауға және қабылдауға маңызды назар аудару қажеттігін көрсетеді. Ауғанстан оқиғаларының негізгі сабағы – сыртқы серіктестердің

көмегі уақытша және жағдаяттық сипатта болуы мүмкін. Мемлекеттік құрылымды қорғау мен нығайту ісінде ешбір сыртқы фактор өз азаматтарының уәждемесі мен мүдделілігі сияқты рөл атқармайды. Сондықтан осы ауған тәжірибесін ескеріп, Орталық Азия елдері мен олардың азаматтары тұрақтылық, қауіпсіздік және тұрақты дамуға барынша мүдделі екенін түсіну қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Искандаров К. *Таджикско-афганские отношения и перспективы их развития* // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 1(55). С. 145–156.
2. Искандаров К. *Кто разыгрывает «афганскую карту»? / 23.05.2015. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20150523/kto-razygrуvaet-afganskiyu-kartu>*
3. Искандаров К. *Афганский вопрос и безопасность региона Центральной Азии / 31.05.2016. URL: <https://cabar.asia/ru/kosimsho-iskandarov-afganskij-vopros-i-bezopasnost-regiona-tsentralnoj-azii>*
4. Искандаров К. *Афганистан в период правительства национального единства: политические процессы и проблемы безопасности. Душанбе: Дониш, 2021.*
5. Латифов Дж. *Таджикско-афганские отношения в 1987–1995 годы. Душанбе, 1995. 256 с.*
6. Назаров Т. Н., Сатторзода А. *Дипломатия муосири тоҷик [Современная таджикская дипломатия]. Душанбе: Ирфон, 2006. 224 с.*
7. Сатторзода А. *Актуальные проблемы внешней политики Таджикистана (многовекторность в действии). Душанбе, 2014. 520 с.*
8. Зарифи Х. *Многовекторная дипломатия Таджикистана (статьи, интервью, выступления, хроника визитов и встреч). Душанбе: Офсет, 2009. 352 с.*
9. Аслов С. *Внешинополитическая стратегия Республики Таджикистан в контексте сценариев развития событий после 2014 года // Внешняя политика (Издание МИД РТ). 2014. № 1. С. 3–12.*
10. Рахнамо А. *Афғонистон ва Осиеи Марказӣ: хусусиятҳо ва дурнамои таъсирпазирӣ [Афганистан и Центральная Азия: специфика и перспективы взаимовлияния]. Душанбе: Ирфон, 2015. 398 с.*
11. Умаров Ф. Б. *Республика Таджикистан и мусульманский мир: особенности сотрудничества. Душанбе: Ирфон, 2011. 184 с.*
12. Ворисов С. М. *Дурнамои муносиботи кишварҳои Осиеи Миёна бо ҳукумати ояндаи Афғонистон бо иштироки «Толибон» [Перспективы отношений между государствами Центральной Азии с будущим афганским правительством с участием «Талибана»] // Известия Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова НАНТ. 2020. № 3. С. 140–145.*
13. *ی‌ای‌اک‌یرم‌ا تام‌اقم‌ فارتع‌ا : تلود‌ یشاپورف‌ لی‌لد‌ هجود‌ ق‌فاوت‌ تلود‌ دوب‌ ن‌انس‌ناغ‌فا رد‌ شترا و [Признание американского органа: соглашение в Дохе было фактом распада правительства и армии Афганистана] / 30.09.2021. URL: <https://8am.af/us-officials-admit-the-doha-agreement-was-the-reason-for-the-collapse-of-the-government-and-the-army-in-afghanistan>*

14. نابلط و اکیرم آ هم ان قفاوت ی اوتحم [Ziё Шахриёр. Каково содержание соглашения между США и «Талибаном»?] / 29.02.2020. URL: <https://www.bbc.com/persian/51677036>
15. لابق رد اکیرم آ هن اگود تسایس. ایلم اک. ناتسن اغفا تلود و نابلط [Комилиё Интихобифард. Двойные стандарты США в отношении «Талибана» и Правительства Афганистана] / 26.06.2021. URL: <https://www.independentpersian.com/node/164846>
16. Гусев М. Появление ИГИЛ в Афганистане и его влияние на безопасность Центральной Азии // Стратегия: специальный выпуск. 2015. С. 90–96.
17. Заседание Совета безопасности Республики Таджикистан / 21.07.2020. URL: <http://president.tj/ru/node/23433>
18. هدنامرف :یلم تمواقم هههبج :نابلط ؛ دش هتشک ری شج نپ رد نابلط [Фронт национального сопротивления: в Панджшере был убит командир «Талибана»; «Талибан»: Facebook-пропаганда] / 23.02.2022. URL: <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-60492654>
19. رابتکی بزوا هدنامرف تشادزاب بایراف رد نارابتکی بزوا ؛ نابلط [Задержание узбекских командиров «Талибана»: узбеки в Фарьябе организовали митинг] / 13.01.2022. URL: <https://8am.af/arrest-of-uzbek-taliban-commander-uzbeks-demonstrate-in-faryab/>
20. رد نابلط دض رگی یم اظن هههبج. [Еще один военный фронт против «Талибана» в Афганистане объявил о своей деятельности] / 14.02.2022. URL: <https://www.afintl.com/202202040066>
21. یروهجم یلم تمواقم یلاع یاروش. درک تی دوجوم مالع ناتسن اغفا یم الاس [Высший совет национального сопротивления Афганистана объявил о своей деятельности] / 22.10.2021. URL: <https://8am.af/the-supreme-council-of-national-resistance-of-the-islamic-republic-of-afghanistan-declared-its-existence-for-negotiations-and-war-with-the-taliban/>
22. Tuqa Khalid. Pakistan gave military aid to Taliban in fight against Panjshir resistance: Report Al Arabiya English / 07.09.2021. URL: <https://english.alarabiya.net/News/world/2021/09/07/Pakistan-gave-military-aid-to-Taliban-in-fight-against-Panjshir-resistance-Report>
23. Ujjwal Samrat. Taliban Propaganda Busted; Northern Alliance Reveals Pakistan's Role In Fall Of Panjshir / 09.09.2021. URL: <https://www.republicworld.com/world-news/rest-of-the-world-news/taliban-propaganda-busted-northern-alliance-reveals-pakistans-role-in-fall-of-panjshir.html>
24. Встреча с министром иностранных дел Исламской Республики Пакистан Махдумом Шах Махмудом Курейиши / 25.08.2021. URL: <http://www.president.tj/ru/node/26368>
25. لاس ۱۰؛ یرد یسراف. یقی قح دی عس. ناتسن اغفا رد نابلط طوقس زا سپ [Саъид Хакики. Фарси-дари: десять лет после падения «Талибана» в Афганистане] / 12.05.2011. URL: https://www.bbc.com/persian/arts/2011/05/110512_l23_persian_lan_afghanistan_dari_saeed_haqiqi_gel
26. Концепция внешней политики Республики Таджикистан // Утверждена Указом Президента РТ от 27 января 2015 года, № 332. URL: <https://mfj.tj/ru/main/view/4255/kontseptsiya-vneshnei-politiki-respubliki-tadzhikistan>
27. Тоҷикистон имсол ба Афғонистон 1,5 млрд киловат соат барқ медиҳад [Таджикистан в этом году даст 1,5 млрд кВт*ч электроэнергии] / 14.02.2022. URL: <https://www.ozodi.org/a/31702842.html>
28. Все пуштунское правительство: кто вошел в новое руководство Афганистана / 08.09.2021. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20210908/pravitelstvo-kogo-sobrali-vlast-taliby-afganistan-1042135382.html>
29. Афганские талибы начали формировать регулярные вооруженные силы / 09.12.2021. URL: <https://www.interfax.ru/world/808535>
30. Бизнесмен из Панджшера стал министром торговли Афганистана / 21.09.2021. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20210921/afghanistan-panjshir-ministr-torgovlya-1042405024.html>
31. Речь по случаю 29-й годовщины образования Вооруженных сил Республики Таджикистан / 23.02.2022. URL: <http://>

www.president.tj/ru/node/27829

32. Uran Botobekov. *Central Asian Salafi-Jihadi Groups and the US-Taliban Peace Agreement* / June 3, 2020. URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13621-central-asian-salafi-jihadi-groups-and-the-us-taliban-peace-agreement.html>

33. Ризоен Ш., Гиесов М. *Насколько актуальна угроза центрально-азиатских боевиков из Афганистана?* / 12.08.2021. URL: <https://www.newgeopolitics.org/2021/08/12/how-relevant-the-threat-of-central-asian-militants-from-afghanistan/>

34. *Таджикистан – передовая страна по решению проблем беженцев, – глава представительства УВКБ ООН* / 21.06.2008. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20080621/tadzhikistan-perehovaya-strana-po-resheniyu-problem-bezhentsev-glava-predstavitelstva-uvkb-onn>

35. *Сегодня в Таджикистане отмечается Международный день беженцев* / 20.06.2006. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/life/person/20060620/segodnya-v-tadzhikistane-otmechaetsya-mezhdunarodnyi-den-bezhentsev>

36. *Ятимов: Есть стремление дестабилизировать ситуацию в регионе, использовав исламскую религию как*

основу / 14.10.2021. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20211014/yatimov-est-stremlenie-destabilizirovat-situatsiyu-v-regione-ispolzovav-islamskuyu-religiyu-kak-osnovu-ispravleno>

37. Тақвоуллоҳ Тақво: «Тоҷикистон дӯсти хуб, ҳамкори содиқ ва муттаҳиди стротежики шаҳрвандони Афғонистон аст» [Таквоуллох Такво: «Таджикистан – лучший друг, честный стратегический партнер граждан Афганистана»] / 27.05.2016. URL: <https://khover.tj/2016/05/ta-vouullo-ta-vo-to-ikiston-d-sti-hub-amkori-sodi-va-mutta-idi-strotezhiki-sha-rvandoni-af-oniston-ast/>

38. Ризоен Ш. Ш. *Опыт Таджикистана в профилактике экстремизма: проблемы и перспективы* // Сборник «Противодействие идеологии терроризма: концепции и адресная профилактика»: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Уфа: БГПУ им. Акмуллы, 2019. С. 15–24.

39. *Минтранс Таджикистана: «Никаких преград для грузоперевозок с Афганистаном не существует»* / 14.07.2021. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210714/mintrans-tadzhikistana-nikakih-pregrad-dlya-gruzoperevozok-s-afganistanom-ne-sutshestvuyut>

АУҒАНСТАН ӨЗБЕКСТАННЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ:

РЕТРОСПЕКТИВА ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВА

Бахтиер Эргашев

«Ma'no» тәуелсіз мемлекеттік емес зерттеу бастамалары орталығының директоры (Ташкент).

Орал мемлекеттік университетінің (Екатеринбург) философия факультетін бітірген. Мамандануы: ұлттық және аймақтық қауіпсіздік, демократиялық институттардың қалыптасу процестерін талдау, мемлекеттік басқару теориясы. әкімшілік реформа; Орталық Азиядағы урбандалу, индустрияландыру, көлік-коммуникациялық саясат; посткеңестік елдердегі саяси және экономикалық трансформация процестерін талдау. Жарияланымдары: бір монография, отандық және шетелдік журналдарда және мақалалар жинағында 47 ғылыми мақала.

Email: b.e@inbox.ru

АҢДАТПА

Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігіне және тұрақты дамуына қауіп-қатерлер – тұрақсыз Ауғанстаннан шығатын терроризмнің, діни фундаментализмнің, есірткі трафигінің таралуы ұзақ мерзімді сипатқа ие. Бұл қауіп-қатерлердің әсер ету дәрежесі аймақ елдері үшін бірдей емес (кем дегенде географиялық факторға байланысты), бұл аймақ елдерінің Ауғанстандағы жағдайға деген әр түрлі көзқарасын тудырады. Тиісінше, ауған проблемалары (тұтастай алғанда да, оның жеке аспектілерінде де) үкіметтердің саяси басымдықтарының иерархиясында әр түрлі орындарға ие.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Өзбекстан, Ауғанстан, сыртқы саясат, сыртқы саясат кезеңдері, жаңғырту, ынтымақтастық, қатерлер мен үндеулер, өңірлік қауіпсіздік.

КІРІСПЕ

Посткеңестік кезеңдегі тәуелсіз Өзбекстанның Ауғанстанға қатысты сыртқы саясатын талдау айқын ажыратылатын екі кезеңді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: бірінші кезең (1991-2016 жж.) – алшақтау және Ауғанстанға күдікті қарым-қатынас кезеңі; екінші кезең (2017 ж. - қазіргі уақытқа дейін) – саяси, экономикалық және гуманитарлық қатынастарды күрт жандандыру кезеңі.

Өзбекстанның соңғы отыз жылдағы Ауғанстанға қатысты сыртқы және сыртқы экономикалық саясатын талдау, ынтымақтастықтың қағидаттарын, тәсілдерін, бағыттарын және оның нәтижелерін айқындау Ауғанстанда билікке «Талибан» қозғалысының келу факторын және, ең алдымен, Ауғанстанға көрші елдер үшін жаңа үндеулерді ескере отырып, Өзбекстанның орта мерзімді перспективаға арналған сыртқы саясатының негізгі басымдықтары мен форматтарын анықтауға мүмкіндік береді.

1. Өзбекстанның 2016 жылға дейінгі ауған бағытындағы сыртқы саясатын ретроспективті талдау: ынтымақтастық қағидаттары, тәсілдері, бағыттары және нәтижелері

Географиялық, геосаяси және геэкономикалық факторларға байланысты Өзбекстан осы елдегі ішкі саяси жағдайды реттеу процесінде Ауғанстанға көршілес елдер арасында негізгі ойыншылардың бірі болып табылады. Осы фактордың ролін есепке алмай, Ауғаныстанды реттеу жобалары толық көлемде іске асырыла алмайды. Осыған сүйене отырып, Өзбекстан соңғы онжылдықтар ішінде Ауғанстандағы жанжалды шешуге бағытталған саяси және экономикалық шешімдерді әзірлеуге белсенді қатысты.

2012 жылдың шілдесінде Өзбекстан Республикасының Олий Мажлисі (парламент) орта және ұзақ мерзімді перспективаға арналған сыртқы саяси стратегияны айқындайтын Өзбекстан Республикасының Сыртқы саясат тұжырымдамасын қарап, мақұлдады. Құжатта атап өтілгендей, Өзбекстанның сыртқы саяси қызметінің басты басымдығы оның өмірлік маңызды мүдделері байланысты Орталық Азия өңірі болып табылады. Тұжырымдамаға сәйкес, Орталық Азия проблемаларын өңірдегі мемлекеттердің өздері сыртқы күштердің араласуынсыз шешуі тиіс.

Өзбекстанның Сыртқы саясат тұжырымдамасын әзірлеу және қабылдау өңірдегі қауіпсіздік проблемаларын шешуде бұрынғы тәсілдемелердің, жинақталған тәжірибенің (оң да, теріс те) квинтэссенциясы болды. Құжат Өзбекстанның Ауғанстанды реттеу мәселелеріндегі саясатының қисынды жалғасы болды. Ауғанстандағы жағдайды реттеуге жәрдемдесу, өңірдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету тұжырымдамада маңызды бағыттардың бірі ретінде мәлімделді. Өзбекстанның сыртқы саяси қызметі, оның ішінде Ауғанстандағы жағдайды реттеуге жәрдемдесу мәселелері мынадай қағидаттарға негізделгені атап өтілді:

- өзінің жақын көршілеріне қатысты ашық, тілектестік және прагматикалық саясат жүргізу;
- Ауғанстандағы жағдайды өзара сыйластық және ішкі істерге араласпау қағидаттарында реттеуге жәрдемдесу;
- шектес мемлекеттердегі қарулы жанжалдарға және шиеленіс ошақтарына өзінің тартылуын болғызбау жөнінде саяси, экономикалық және өзге де шаралар қабылдау, сондай-ақ өз аумағында шетелдік әскери базалар мен объектілерді орналастыруға жол бермеу;
- сырттан ешқандай интеграция таңылмауы тиіс, егер ол елдің бостандығына, тәуелсіздігіне және аумақтық тұтастығына нұқсан келтірсе немесе идеологиялық міндеттемелерден туындаса, ол қолайсыз;
- Өзбекстан одақ құруға, достастыққа және басқа да мемлекетаралық құрылымдарға кіруге, сондай-ақ мемлекеттің, халықтың, оның әл-ауқаты мен қауіпсіздігінің жоғары мүдделерін басшылыққа ала отырып, олардан шығуға құқылы.

Өзбекстанның ауған қақтығысын шешуге қатысты ұстанымы бастапқыда екі негізгі постулатқа негізделді:

(i) тек қана әскери іс-қимылдармен реттеу мүмкін емес екенін мойындау;

(ii) қақтығысты реттеу және Ауғанстанды қалпына келтіру бағдарламасындағы экономикалық құрамдас бөліктің рөлі мен маңызын арттыру. Өзбекстан өзара байланысты екі бағытта: экономикалық жобаларды іске асыруға қатысу арқылы және Ауғанстанға, сондай-ақ АҚШ/НАТО, ҚХР және РФ-ға көршілес елдердің күш-жігерін біріктіру мақсатында қатарлас дипломатиялық қызмет арқылы дәйекті түрде жұмыс істейді.

Дипломатиялық деңгейде Өзбекстанның 1990-жылдардағы тәсілдері Ауғанстандағы жағдайдың дамуы соғысушы топтар арасында диалог орнату үшін үйлестірілген халықаралық ынтымақтастықтың қажеттілігін көрсеткенін мойындауға негізделген.

1997 жылы Өзбекстанның бастамасы бойынша, БҰҰ қамқорлығымен «6+2» форматы жұмыс істей бастады, яғни 6 көрші ел – Пәкістан, Иран, Қытай, Түрікменстан, Тәжікстан және Өзбекстан және кепілгер елдер – АҚШ және РФ. Бұл форматтың мақсаты, ең алдымен, Солтүстік Альянсты және «Талибан» қозғалысын татуластыру арқылы ауған қақтығысын реттеу болды. Байланыс тобының қызметінің арқасында 1999 жылдың 21 шілдесінде қарсы тараптардың қатысуымен «Ауғанстандағы жанжалды бейбіт жолмен шешудің негізгі қағдаттары туралы Ташкент декларациясына» қол қойылды.

Осы идеяны дамыту үшін 2001 жылы Ауғанстандағы «Талибан» режимін құлағаннан кейін, Өзбекстан 2008 жылы «6+3» байланыс тобын құруды ұсынды. Ауғанстанмен шекаралас елдермен – Пәкістан, Иран, Қытай, Түрікменстан, Тәжікстан, Өзбекстанмен байланыс тобының құрамына қазіргі кезеңде қалыптасқан жағдайларды ескере отырып, Ресей, АҚШ және НАТО-ны қосу ұсынылды. Бұл форматтың мақсаты Ауғанстандағы бейбіт-

шілік пен тұрақтылыққа қол жеткізу проблемасын оңтайлы және бейбіт жолмен шешу үшін күш-жігерді біріктіру болды, өйткені әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешпестен әскери әдістердің таралуы жағдайды ушықтырады. Байланыс тобына жетекшілік ету және оның қызметін үйлестіру БҰҰ Бас хатшысының Ауғанстан жөніндегі арнайы өкіліне жүктелді. 6+2 форматынан оны билік құрылымдарының өкілдері де, Ауғанстанның соғысушы топтары да жаңа топ шеңберінде келіссөздер процесіне енгізілмейтіндігі ерекшелендірді. Алайда Өзбекстанның бұл бастамасы қолдау таппады.

Ауғаныстанды реттеуге қатысты Өзбекстанның басты идеясы әрқашан әскери құрамдас бөліктің деңгейін төмендетуге және экономиканы қалпына келтіру мәселелеріне көбірек көңіл бөлуге ұмтылу болды, өйткені бұл тек Ауғанстан ішіндегі қақтығыстық әлеует деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Ауғанстанға мақсатты экономикалық көмек көрсету басымдық болуы тиіс.

XXI ғасырдың нөлінші жылдарында Өзбекстан Ауғаныстанды қалпына келтірудің бірлескен жобаларын іске асыруға, атап айтқанда, жол құрылысы және жолдарды жөндеу, электр энергетикасы, темір жол құрылысы, тау-кен өнеркәсібі, білім беру, мамандармен алмасу салаларында айтарлықтай тәжірибе жинақтады. Өзбекстан 2002 жылдан бастап Кабулмен экономикалық салада белсенді ынтымақтастықты бастады.

Нәтижесінде Өзбекстан мен Ауғанстан арасындағы өзара сауда айтарлықтай кеңейді.

Осылайша, 2007 жылдан бастап екі ел арасындағы тауар айналымының айтарлықтай өсуі байқалады. Егер 2005 жылға дейін өзбек-ауған тауар айналымы 130 млн. АҚШ долларынан аспаса, 2007 жылы ол шамамен 326 млн. АҚШ долларын, 2008 жылы 520 млн. АҚШ долларын құрады.

2010 жылы Өзбекстан Ауғанстанның импорттаушы елдер көшбасшыларының үштігіне кірді (Пәкістаннан - 877 млн. АҚШ долл. және Ресейден кейін - 804 млн. АҚШ долл.). 2010 жылдың қорытындысы бойынша Өзбекстан Республикасы мен Ауғанстан Ислам Республикасы арасындағы тауар айналымының көлемі 663,5 млн. АҚШ долл., атап айтқанда, экспорт - 663,3 млн. АҚШ долл., импорт - 0,2 млн. АҚШ долл. құрады. Өзбекстан үшін оң сальдо - 663,1 млн. АҚШ долл. 2011 жылы өзбек-ауған тауар айналымының көлемі 798,6 млн. АҚШ долларын құрады (экспорт — 797,7 млн. АҚШ долл., импорт — 0,9 млн. АҚШ долл.). Өзбекстанның Ауғанстанға жеткізетін негізгі тауарлары бұршақ дақылдары болды - 16 млн. АҚШ долл., бензин – 82 млн., дизель – 109 млн., шикі мұнай 377 млн., сұйық газ – 13 млн., минералды тыңайтқыштар – 2,8 млн. арматура – 103 млн. АҚШ долл.¹

¹ Өзбекстан Республикасы Статистика жөніндегі мемлекеттік комитетінің деректері бойынша.

Сыртқы саясат Өзбекстан 2017 жылға дейін Ауғанстанға қатысты қатаң прагматикалық болды.

Өзбекстанда Ауғанстанды қайта құру бағдарламасын жүзеге асыру аясында «Мазари-Шариф-Кабул» учаскесінде 11 көпір салынды. Кабулдан Өзбекстанмен мемлекеттік шекараға дейінгі ұзындығы шамамен 442 км болатын 220 кВ жоғары вольтты желінің құрылысы аяқталды. Бұл электр беру желісі «Сурхан» қосалқы станциясынан (Өзбекстан) ұзындығы 43 км «Хайратон» қосалқы станциясына (Ауғанстан) дейін электр беру желісін салу арқылы Өзбекстанның электр энергетикасы жүйесімен байланысты болды. Осы жоғары вольтты желі арқылы өзбек электр жүйесінен бірінші кезеңде 150 МВт, содан кейін 300 МВт электр энергиясы берілді. Жобаның құны 198 млн. АҚШ долларын құрады.

«Өзбектелеком» акционерлік компаниясы және Afgan Telecom Corp екі мемлекетті біріктіретін Ауғанстанда салынып жатқан талшықты-оптикалық байланыс желісі (ТОБЖ) бойынша халықаралық қызметтер көрсетудегі ынтымақтастықты көздейтін оператораралық келісім жасасты. 2009 жылы өткізу қабілеті 2,5 Гбит/с магистралды іске қосу халықаралық телефон байланысы қызметтерін ұсыну, интернет желілеріне қол жеткізу және Өзбекстан арқылы ТМД елдері мен алыс шетелге шығу үшін Ауғанстан мен Өзбекстан арасында тікелей байланысты ұйымдастыру мүмкіндігін қамтамасыз етті.

Ауғанстан экономикасының өсуін, атап айтқанда, ел ішінде өнеркәсіп өндірісінің өсуін тежейтін басты проблемалардың бірі – инфрақұрылымның – көлік коммуникацияларының, сумен және энергиямен жабдықтау желілерінің және т.б. болмауы. Бұл бағытта Ауғанстан аумағы арқылы темір жол салу жобасын іске асырудың маңызы зор болды. 2009-2010 жылдары Өзбекстанның мемлекеттік теміржол компаниясы («Ўзбекистон

темір йуллари» МТЖК) ұзындығы 75 шақырым және құны 129 млн. АҚШ долларын құрайтын «Хайратон-Мазари-Шариф» темір жол учаскесін салу жобасын іске асырды. Бұл темір жол елдегі халықаралық жүк тасымалдарын ұлғайтудың маңызды факторына айналды (жыл сайын шамамен 3 млн. тонна).

Болашақта «Мазари-Шариф – Кабул – Кандагар – Герат» бағыты бойынша және кері қарай жалпы ұзындығы 2 мың км темір жол салып, оны Мазари-Шарифке сақиналап салу жоспарланған болатын. Үндістанға, Қытайға, Иранға және Пәкістанға шығатын Еуропадан Трансафган автокөлік дәлізінің теміржол баламасын жасауға мүмкіндік беретін бұл жобаның жалпы құны шамамен 3 млрд. АҚШ долларын құрады.

Бірақ, егер біз кейбір жағымды сәттерге қарамастан, жалпы, 2016 жылға қарай қолданыстағы тәсілдер аясында терроризмге қарсы науқанның одан әрі жүрісінің пайдасыздығы айқын бола бастады. Ауғанстандағы қауіпсіздікті, тұрақтылықты және дамуды қамтамасыз ету бойынша халықаралық қоғамдастық пен АҚШ қабылдаған әрекеттерге қарамастан, жағдай жақсарған жоқ. Ауғанстанда НАТО-ның 15 жылдан астам уақыт болуының нәтижесінде маңызды мәселелер шешімін таппады: i) қауіпсіздікті қамтамасыз ету; ii) қабілетті үкіметті қалыптастыру; iii) елдің тұрақты экономикалық дамуы үшін жағдайлар жасалмады.

2. Президент Ш.М. Мирзиёев және Өзбекстанның 2017 жылдан кейінгі ауған бағытындағы жаңа сыртқы және сыртқы экономикалық саясаты

Өзбекстанның Ауғанстанға қатысты 2017 жылға дейінгі сыртқы саясаты қатаң прагматикалық болды. Ол Ауғанстанда әскери жолмен реттеу проблемаларын шешу мүмкін еместігі, елдің экономикалық дамуы үшін жағдай жасау қажеттілігі қағидаттарын негізге алды. Атап айтқанда, жекелеген экономикалық және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру бойынша өзара іс-қимыл арқылы (көпірлер салу, «Хайратон-Мазари-Шариф» темір жолының құрылысы, Оңтүстік Өзбекстаннан Солтүстік Ауғанстанға электр беру желісін тарту және т.б.). Бұл ретте Ауғанстан ұлттық және аймақтық қауіпсіздікке (терроризм мен жалпы тұрақсыздықтың таралуы, есірткі контрабандасы) қауіп-қатер көзі ретінде қарастырылды.

Бірақ, 2017 жылдан бастап Өзбекстанның Ауғанстанға қатысты саясаты біртіндеп өзгеріп, Ауғанстан қауіп-қатер көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге бірлескен өзара іс-қимыл үшін үлкен әлеуеті бар ел ретінде қарастырыла бастады.

Саяси салада – «Орталық Азия + Ауғанстан» жаңа геосаяси форматын белсенді ілгерілету, онда Ауғанстанды Орталық Азияның бір бөлігі ретінде қарау ұсынылды. Мысал ретінде 2019 жылы Самарқандта өткен «Үндістан+Орталық Азия+Ауғанстан» тобының алғашқы отырысын айтуға болады. Ауғанстанда билікке Талибан қозғалысының келуіне тура бір ай

қалғанда, 2021 жылғы 15-16 шілдеде Ташкентте «Орталық және Оңтүстік Азия: өңірлік өзара байланыстылық. Үндеулер мен мүмкіндіктер» ірі халықаралық конференциясы өткізіліп, онда Ауғанстанның Орталық Азия өңіріне қосылуы туралы ой белсенді түрде атап өтілді.

Экономика саласында – Өзбекстан мен Ауғанстан арасында екіжақты сауда-экономикалық байланыстарда ілгерілеу байқалды. 2015 жылмен салыстырғанда Өзбекстан мен Ауғанстан арасындағы тауар айналымының көлемі 2020 жылдың қорытындысы бойынша 74,4 пайызға өсіп, 776,9 млн АҚШ долларын құрады. Бұл ретте Өзбекстанның экспорты көрсетілген кезеңде 444,4-тен 774,6 млн АҚШ долларына дейін ұлғайды. Бұл– химиялық өнімдер, түрлі-түсті және қара металл, энергия және мұнай өнімдері, азық-түлік тауарлары, сондай-ақ қызметтер. Өзбек нарығына ауған тауарлары мен қызметтерінің импорты да төрт есе артты – 600 мыңнан 2,3 млн АҚШ долларына дейін [1. - 3-б.]. 2020 жылы Ауғанстанға электр энергиясының экспорты 2,6 млрд кВт/сағ құрады, ал Өзбекстан ауған электр энергиясы импортының 52 пайызын жабады. Жалпы, соңғы жылдары Өзбекстанның Ауғанстанның сыртқы саудасындағы үлесі 7,4 пайызға дейін, ал Ауғанстанның үлесі 1,5 пайызға дейін өсті. «Термез халықаралық сауда орталығы» еркін сауда аймағын құру жұмыстары басталды, ол Ауғанстанға және жалпы Оңтүстік Азияға тауарлар жолындағы негізгі көлік-логистикалық пунктке айналуы тиіс.

Гуманитарлық салада – 2018 жылы Термезде білім беру орталығы құрылды, онда ауған ұлдары мен қыздары жоғары білім берудің 17 және орта арнаулы, кәсіптік білім берудің 16 бағыты бойынша оқуға мүмкіндік алды және 2021 жылға қарай 136 ауған студенті аталған орталықта оқуын аяқтады.

3. Ауғанстанда Талибан қозғалысы билікке келгеннен кейінгі Өзбекстанның сыртқы саясатына қатысты сын-қатерлер

2021 жылғы тамызда Кабулды басып алғаннан кейін Ауғанстанда Талибан қозғалысы билікке келді.

Осы фактіні талдау негізінде жасалуы мүмкін бірнеше қорытынды.

1. Саяси экономикалық тұрғыдан алғанда, Ауғанстандағы жаңғыртудың соңғы жүз жылдағы төртінші әрекеті сәтсіз аяқталды. Ауғанстанда жаңғыртуға қарсы, фундаменталшы сипаттағы әскери-саяси қозғалыс билікке келді.

2. Геосаяси тұрғыдан алғанда, соңғы жиырма ғасырда АҚШ-тың аймақтағы тұрақты әскери қатысуымен қалыптасқан конфигурация жойылды. Бұл жаңа мүмкіндіктер мен жаңа тәуекелдерді тудырады.

3. Геоэкономика тұрғысынан алғанда, күштердің жаңа конфигурациясы түбегейлі сұрақ қояды: Оңтүстік Азияны, Орта Шығысты, Орталық Азияны және Каспий өңірін қамтитын үлкен макроөңірді байланыстыра алатын көлік және инфрақұрылым, энергетика саласындағы жобалар қалай іске асырылады (немесе іске асырылмайды)?

Біздің көз алдымызда және оның сынықтарында ыдырап келе жатқан жаңа геосаяси және геоэкономикалық конфигурация бүкіл әлемдік қоғамдастық алдында және, ең алдымен, Ауғанстанға көршілес елдер алдында кешенді сұрақтар қойып отыр, олардың арасында негізгі мәселе: Талибан бастаған Ауғанстанға қатысты саясат қандай болуы тиіс?

Осыған байланысты келесі сұрақтар маңызды мәнге ие болады:

А) Талибан негізгі – қауіпсіздікті қамтамасыз ету және азаматтық соғыстың алдын алу мәселесін шеше ала ма? Ауғанішілік саясаттың негізгі: ұлтаралық, этносаралық қатынастардағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету сауалнамасы қалай шешіледі?

Ә) Талибан елдегі террористік ұйымдармен (ең алдымен, ИЛИМ – Вилояти Хорасан) күресу бағытында жұмыс істеу мүмкіндігі болады ма/қалайды ма?

Өзбекстанның 1996-2001 жылдары Талибан билікке келгеннен кейін Ауғанстан аймақтық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіретін террористік ұйымдардың (атап айтқанда, Өзбекстан ислам қозғалысы) шоғырланған орнына айналған тәжірибесі бар. Енді Талибанның Ауғанстандағы билікке келуімен оның аумағы тағы бір рет түрлі террористік ұйымдар үшін трамплинге айналуы мүмкін (атап айтқанда, Хаккани желісінің өкілдері жаңа үкіметке кірді. Бұл ретте, аталған желі Әл Каидамен тығыз байланысты). Бұдан басқа, Интернет желісінде террористік ұйымдарды насихаттаушылар белсенділігінің күшеюі байқалады, киберкеңістіктегі экстремизм қаупі өсуде. Бұл – талибтер насихатшыларының, сыртқы сарапшылардың тыныштандыратын мәлімдемелеріне қарамастан барынша шынайы сценарий.

Б) Тағы бір өзекті мәселе: егер елдегі тұрақтылықты, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қалыпты бизнес ахуалды қалыптастыру мүмкін болмаса, онда Ауғанстаннан көрші елдерге босқындардың проблемасын өзекті ету мәселесін қалай шешуге болады?

В) Мәселе күн тәртібінде қалады – Талибан есірткі өндірісі мен олардың Ауғанстаннан есірткі экспорты мәселесін қалай шешеді?

Г) Және, әрине, ең маңызды сұрақ: Талибан құрған және негізінен оның өкілдерінен тұратын Ауғанстан үкіметінің экономикалық бағдарламасы қандай?

Ал бұл Өзбекстан Үкіметі үшін өте маңызды. 2021 жылдың басында екі елдің үкіметтері екі ел арасындағы тауар айналымын жылына 2 млрд. АҚШ долларына жеткізуді көздеді. 2021 жылдың соңына дейін екі ел арасындағы преференциялық сауда туралы шартқа қол қою жоспарланды. Өзбекстан үшін соңғы бір жарым жыл ішінде өзбек үкіметі үшін Ауғанстан бағытындағы негізгі жобаға айналған «Мазари – Шариф-Кабул-Пешавар» темір жол бағдарының жобасын іске асыру перспективалары, сондай-ақ басқа көлік дәліздері мен «Сурхан-Пули хумри» жаңа электр беру желісін салу перспективалары маңызды мәселе болып қала береді.

Автор Өзбекстанның Ауғанстандағы реттеу үдерісіндегі әлеуетін бағалау, экономикалық жобаларды іске асыру үшін жедел SWOT-талдау жүргізді.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Талибан» қозғалысы елде билікке келгеннен кейін Ауғанстанда қалыпташқан жағдайды ескере отырып, Өзбекстанның ауған жолындағы сыртқы саясаты мыналарға бағдарланады:

- Ауғанстанмен (Ауғанстан ішіндегі барлық саяси күштермен), көрші елдермен және біртұтас ауған мемлекеттілігін сақтауға мүдделі жетекші күш орталықтарымен саяси диалогты жолға қою жөніндегі күш-жігерді жандандыру;
- көпжақты форматтар (өкінішке қарай, ауған қақтығысын шешуде тиімсіз болған) ғана емес, ең алдымен, екі-үш жақты форматтарға сүйену;
- Ауғанстанның әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шешуге жан-жақты жәрдем көрсету, Ауғанстанның өмірге қабілетті және дамып келе жатқан экономикасын қалыптастыруға бағытталған жобаларды қолдау. Өзбекстан Ауғанстандағы қайта құру жобаларын іске асыруда айтарлықтай тәжірибе жинақтады және ол Ауғанстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін маңызды жобаларды іске асыруға бастамашы болуы әбден мүмкін.

Өзбекстан Ауғанстанмен шекаралас ел ретінде көрші мемлекетпен қарым-қатынастың жаңа тәсілдерін және 2017 жылы басталған ауған бағытындағы Өзбекстанның жаңа сыртқы саясатын әзірлеуі керек – бүгінде ол қатаң сынақтан өтуде.

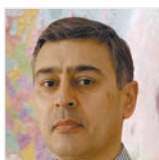
Бұл ретте Ауғанстанмен өзара іс-қимылдың жаңа форматтарын іздестіру Ауған бағытында қатаң прагматикалық сыртқы саясатты іске асырудың бұлжымас қағидатын негізге алуы тиіс екенін түсінудің маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Почему важно вовлечь Афганистан в орбиту экономики Центральной Азии? <http://isrs.uz/ru/smti-ekspertlari-sharhlari/pocemu-vazno-vovlec-afganistan-v-orbitu-ekonomiki-centralnoj-azii>
2. Arifov E. (2018) "Uzbek-Afghan relations: a new stage in dynamic development," *International Relations: Politics, Economics, Law*: Vol. 2018: Iss. 1, Article 3.
3. <http://www.uzembassy.kz/ru/article/uzbeksko-afganskije-otnosheniya-novyyu-etap-dinamichnogo-razvitiya>
4. Голишников О. Постнатовский синдром Афганистана: основные угрозы и вызовы для Центральной Азии, https://www.icisecurity.club/publications/experts/golishnikov_nato_afgan/
5. Эргашев Б. К вопросу о роли Узбекистана в афганском урегулировании / Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 4 / Под ред. А. А. Князева. Бишкек, 2010. С. 71–76.
6. Эргашев Б. Политика Узбекистана в отношении Афганистана в контексте обеспечения региональной безопасности в Центральной Азии. Сборник статей «Вызовы безопасности в Центральной Азии», ИМЭМО РАН, февраль 2013 г.
7. Аналитический документ *Envisioning a Secure and Independent Afghanistan, Post 2014 – Perspectives and Strategies for Constructive Conflict Resolution from the Neighbourhood*, Фонд Фридриха Эберта, 2014 г. (коллектив авторов).
8. Эргашев Б. Исламский мир в условиях глобальных геоэкономических и геополитических трансформаций: поиск новых форматов // Сборник статей «Россия и исламский мир: направления взаимодействия и поиски ответа на вызовы современности». Казань, 2017, С. 71–76.
9. Эргашев Б. Узбекские выходцы – члены террористических организаций в Сирии и Ираке: современное состояние и перспективы // Ислам на Урале: история, современность, вызовы: материалы II межрегиональной научно-практической конференции (Екатеринбург, 14 ноября 2019 г.). Екатеринбург, ООО «Типография «Для вас», 2019. С. 32–37.
10. Эргашев Б. Приоритетный Афганистан // Экономическое обозрение. № 5–6 (116–117). 2009. С. 18–19.
11. Эргашев Б. Афганистан. После выборов // Экономическое обозрение. № 9 (120). 2009. С. 15–17.
12. Эргашев Б. Шелковый путь – дорога с двухсторонним движением // Экономическое обозрение. № 9 (201). 2016. С. 32–43.
13. Эргашев Б. *Integration in Central Asia and the position of Uzbekistan // Central Asia's Affairs 2017/3, quarterly analytical review*, P. 7–15.
14. Эргашев Б. Принцип «сбалансированной равноудаленности в отношении мировых центров силы» во внешней политике Узбекистана // *Россия и новые государства Евразии. I (XLVI)*, 2020. С. 124–136.

АУҒАНСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ:

ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Убайд Окимбеков

Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Таяу және Орта Шығыс елдерін зерттеу орталығының Ауғанстан секторының басшысы, экономика ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер.

Хорог мемлекеттік университетінің (Тәжікстан) экономика факультетін, РҒА Шығыстану институтының аспирантурасын бітірген. Ауғанстанның экономика және сыртқы саясат саласының маманы.

Email: ubayd@inbox.ru

АҢДАТПА

Соңғы 30 жылда Орталық Азия (ОА) өңірімен шекаралас Ауғанстанда қарулы қарсы тұру жолымен төрт рет билік ауысып, мемлекеттік құрылым өзгерді. Саяси өзгерістердің мұндай жиілігі өзгермелі саяси атмосфераның, тұрақсыз әскери және әлеуметтік-экономикалық жағдайдың негізгі факторына айналды. Исламдық режиммен алмастырылған Халықтық Демократиялық Республиканың «коммунистік» билігінің және біраз уақыттан кейін «Талибан» қозғалысының (ТҚ) ауған саяси өмірінен кетуімен бір уақытта КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия аумағында жаңа тәуелсіз мемлекеттер құрылды. XX ғасырдың соңғы онжылдығында бір-бірін алмастырған ауған билігімен толыққанды сауда-экономикалық және дипломатиялық қатынастарды дамыту үшін қолайлы жағдайлар болған жоқ. Шағын көлемде аймақтың жекелеген елдерімен сауда жүзеге асырылды, нақты инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру туралы келіссөздер жүргізілді. 2001 жылы биліктің кезекті ауысуынан және Ауғанстан Ислам Республикасы (АИР) құрылғаннан кейін Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынас жаңа сапалы деңгейге көтерілді. Ауғанстанда Батыстың қолдауымен құрылған билік жүйесінің 20 жылы ішінде тараптар арасында екіжақты

және көпжақты келісімдер жасалды, сыртқы сауда дамыды, экономикалық жобалар жүзеге асырылды, трансафган көлік және энергетикалық жобаларын жүзеге асыру жолдарын іздеу бойынша келіссөздер жүргізілді. 2021 жылдың тамызында талибтердің Кабулды қайта басып алуы, бір жағынан, Ауғанстанның барлық даму жобаларын қаржыландырудың халықаралық арналарының жабылуына әкелді, екінші жағынан, билікке алғашқы келгенде алаңдаушылық тудырған жаңа билік өкілдеріне деген көрші елдердің өзгерген көзқарасын көрсетті. Енді өз шекараларын Ауғанстаннан туындауы мүмкін қауіп-қатерлерден қорғау шараларымен қатар, Орталық Азия мемлекеттері осы елмен ынтымақтастық үшін жаңа мүмкіндіктер іздеуді ойластыруда. Орталық Азия елдері Ауғанстанда болып жатқан соңғы оқиғаларға оң баға беріп, танылмаған талибан билігімен сауда-экономикалық қарым-қатынас орнатуға тырысуда, өйткені біз ауғанаралық қақтығыстың белсенді кезеңі өтіп, практикалық іс-әрекеттер үшін қолайлы жағдайлар пайда болғанына сенімдіміз. Мақаланың басында Орталық Азия мемлекеттерінің және Ауғанстанның демографиясы мен географиясы туралы қысқаша ақпарат беріледі, содан кейін сауда-экономикалық байланыстарды және трансафган инфрақұрылымдық жобаларын дамыту мәселелері, өңір елдерінің Ауғанстанның әлеуметтік және гуманитарлық мәселелерін шешуге қосқан үлесі, сондай-ақ қазіргі кезеңде және перспективада ауғаншілік саяси ахуалдың екіжақты қатынастарға әсері қаралады.

ТҮЙІНДІ СӨЗДЕР

Орталық Азия, Ауғанстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан, сауда, экономика, «Талибан».

КІРІСПЕ

Ауғанстанның Орталық Азия елдерімен сауда-экономикалық қатынасты дамыту мәселесі соңғы 20 жылда ғылыми әдебиеттерде кешенді түрде зерттелген жоқ. Интернет ресурстарда, сондай-ақ баспа басылымдарында жарияланған жекелеген мақалалар [1; 2] өңірдің жекелеген елдерінің АИР-мен байланыстарына, қаралатын мәселенің әр түрлі тараптары тікелей немесе жанама қозғалатын Орталық және Оңтүстік Азия өңірлерінің экономикалық ынтымақтастығына арналған [3].

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада экономикалық ғылымда салыстырмалы және ретроспективті талдаудың кең таралған әдістері қолданылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Ауғанстанның Орталық Азия мемлекеттерінің әрқайсысымен екіжақты қарым-қатынасын талдау 2001 жылы талибан билігі құлатылғаннан кейін тараптар арасында толыққанды сауда-экономикалық қатынастар қалыптасқанын, ынтымақтастықтың негізгі бағыттары анықталғанын көрсетеді. 2021 жылғы тамызда ауған саяси билігінің ауысуы және мемлекеттік құрылымның өзгеруі аймақ елдерінің Ауғанстанмен сауда-экономикалық саясатына ерекше әсер еткен жоқ, бұған өткен жылдың соңғы айларында өзара тауар айналымы көлемінің аздап қысқаруы, республикалардың ресми өкілдерінің жаңа ауған биліктерімен кездесу жиілігі дәлел.

Орталық Азия елдерімен сауда-экономикалық қатынастарды дамыту қазіргі Ауғанстан үшін басым мәселе болып табылады. Аймақ елдерін шартты түрде екі санатқа бөлуге болады. Бірінші санатқа көршілес Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан, екіншісіне Ауғанстанмен ортақ шекарасы жоқ Қазақстан мен Қырғызстан жатады. Орталық Азия мемлекеттерінің Ауғанстанмен шекарасының жалпы ұзындығы 2000 шақырымнан асады, оның басым бөлігі биік таулы аймақтардан өтіп, Пяндж және Әмудария өзендерімен бөлінеді. Ауғанстан мен Орталық Азия елдері жеткілікті табиғи және адами ресурстары бар үлкен аумақты алып жатыр. БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаментінің бағалауына сәйкес, 2020 жылғы жағдай бойынша Орталық Азия елдерінің халық саны 72 миллионнан астам адамды құрады. Ауғанстан халқы екі есе аз – 36 миллионнан астам адам (*1-кестені қар.*).

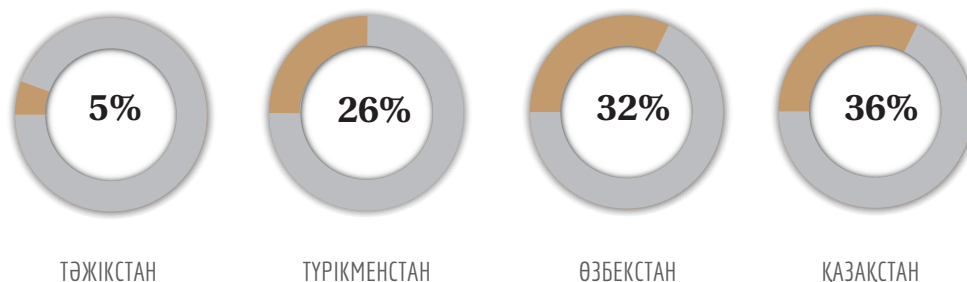
1-кесте. Ел бойынша аудан және халық саны (2020 жылғы бағалау)

Ел	Халық (млн адам)	Аумақтың ауданы (млн шаршы км)
Ауғанстан	36	652,8
Орталық Азия		
Қазақстан	18,7	2724,9
Қырғызстан	6,4	199,9
Тәжікстан	9,5	143,1
Түрікменстан	5,7	491,2
Өзбекстан	32	447
Барлығы	108,3	4658,9

Орталық Азия республикаларында мұнай мен табиғи газдың ірі қорлары, сондай-ақ елеулі гидроэнергетикалық әлеуеті бар. Бұл елдердің билігі кейде өздерін ауған азаматтары арасынан шыққан туыс халықтар өкілдерінің мүдделерін қорғаушы ретінде көрсете алады. Кеңес зерттеушілерінің деректері бойынша Ауғанстан аумағында Әмудария бассейнінің су ресурстарының 15-17%-ы қалыптасады [1, 28-б.], бұл ауыз су және суармалы суды тұтыну қорларының қысқаруы және тұтыну көлемінің жыл сайынғы өсуі жағдайында маңызды.

Соңғы екі онжылдықта Ауғанстанның аймақ мемлекеттерімен сауда көлемі бірнеше есе өсті және АИР үкіметі құлағанға дейін өсуді жалғастырды. Талибан режимі құлатылғаннан кейінгі алғашқы жылдары (2001 ж.) Орталық Азия елдері ауған нарығына аз мөлшерде тауарлар жеткізді, бірақ біртіндеп үшінші елдерден экспорттау үшін транзиттік аймаққа айнала отырып, тауар айналымын ұйғайтты, бұл Пәкістан бағытына ерекше тәуелді Ауғанстан үшін маңызды болды. Бірінші онжылдықтың соңында жағдай түбегейлі өзгере бастады, өйткені Орталық Азия елдері Ауғанстанға үздік-10 экспорттаушы мемлекеттің көшбасшылық позициясына шығып қана қоймай, белгілі бір уақыт кезеңінде олардан жекелеген елдер (мысалы, Қазақстан мен Өзбекстан) осы рейтингті кезекпен басқарды. 2009 жылы ауған сыртқы сауда айналымындағы Орталық Азия мемлекеттерінің жиынтық үлесі 40%-дан сәл ғана аз болды. Рас, болашақта ол төмендеді, ал 2011 жылға қарай ол 25,7%-ға дейін төмендеді [2, 232-б.]. Бұл Ауғанстанның Қытаймен және Иранмен сауда көлемінің өсуі салдарынан орын алды. Мұндай үлес соңғы жылдарға дейін сақталып келді, бұған қолда бар деректер дәлел бола алады: 2018 жылы ол шамамен 25%-ды, 2019 жылы – ауған сыртқы сауда айналымының 21,7%-ын және 2020 жылы – 26,5%-ын құрады [3, 246-б.].

**Орталық Азиядан ауған импортындағы елдердің үлесі
(2020 ж.)**

Дереккөз: Afghanistan Statistical Yearbook 2019. P. 246.

Ауған импортының тауарлық құрылымына келетін болсақ, 2019 жылғы жағдай бойынша 29% – азық-түлік тауарлары, 16% – отын ресурстары, 7% – машиналар мен жабдық, сондай-ақ металдар болды [7, 242]. Орталық Азия өңірі елдерінің Ауғанстанға электр энергиясын экспорттаудағы рөлі зор: олардың үлесіне сырттан келетін электр энергиясының едәуір бөлігі келеді. Сол деректер бойынша, 2019 жылы Ауғанстанда тұтынылатын электр энергиясының шамамен 79%-ы, ал 2020 жылы 83%-дан астамы көрші елдерден импортталған. 2020 жылы электр энергиясының жалпы импортында Орталық Азия елдерінің үлесі 84%-ды, ал жиынтық тұтынуда – 70%-ды құрады [6, 191-192-б.].

Айта кету керек, аймақтағы бірде-бір ел, бүкіл әлемдік қауымдастық сияқты, талибан үкіметін әлі күнге дейін ресми түрде мойындаған жоқ, бірақ әр түрлі салаларда олар АИР-мен жасалған келісімдерді орындауды жалғастыруда, сауда және экономика саласындағы қатынастарды дамыту туралы келіссөздер жүргізуде. Тараптар сондай-ақ министрлер, саясаткерлер деңгейінде сапарлармен алмасады: Орталық Азия мемлекеттерінің ресми тұлғалары Кабулдағы уақытша Талибан Үкіметінің өкілдерімен кездеседі.

ҚАЗАҚСТАН

Қазақстан 1992 жылдың басында Ауғанстан Ислам Республикасымен дипломатиялық қатынас орнатты. Ол кезде Ауғанстандағы тұрақсыздық Орталық Азия республикалары үшін посткеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы қиындықтармен қатар экономика, сауда, білім беру және басқа да салалардағы қатынастардың қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен жоқ. Сондықтан толыққанды ынтымақтастық 2001 жылы талибан режимі құлағаннан кейін басталды. Өткен екі онжылдықтың тәжірибесі болашақта Ауғанстанның Қазақстанмен, атап айтқанда, Орталық Азия өңірінің елдерімен екіжақты сауда-экономикалық қарым-қатынастары қандай бағыттарда дами алатынының айқын көрсеткіші болып табылады.

Ауған статистикасының деректеріне сәйкес, 2002 жылы Қазақстан Ауғанстанға \$22 млн, 2009 жылы – \$291 млн сомасына тауарлар экспорттады, ал оның өңірден жалпы әкелудегі үлесі 22%-дан астам, ал ауған импортының жалпы көлемінен - 8,7%-ды құрады. Ауғанстанға қазақстандық экспорт көлемінің өсуі жалғасты, бірақ оның жалпы көрсеткіштен аз ауытқулармен үлесі шамамен сол деңгейде қалып, 2020 жылы 9,9%-ды құрады [8, 215-б.; 5, 232-б.; 6, 246-б.].

2007 жылы екіжақты қарым-қатынасты дамытуда маңызды рөл атқарған «Қазақстан-ауған сауда-экономикалық ынтымақтастығы жөніндегі үкіметаралық комиссия» құрылды. Қазақстан комиссияның бірінші отырысының қорытындылары бойынша қол қойылған келісім шеңберінде ауған инфрақұрылымдық жобаларына инвестиция салуға мүдделілігін білдірді, мұнай, газ, мыс және басқа да пайдалы қазбалар кен орындарын игеру жөніндегі тендерлерге қатысуға ниеттенді [9].

Сауданың дамуы маңызды болды, бірақ екі ел арасындағы қатынастар мұнымен шектелмей, әр түрлі салаларды қамтыды. Қазақстан жалпы құны 50 млн АҚШ доллары болатын мемлекеттік білім беру бағдарламасын ұйымдастыру арқылы ауған жастарының білім алуына үлес қосты, қазақстандық оқу орындарында 1 мың ауған студентінің білім алуына мүмкіндік берді. Білім беру саласындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында 2009 жылғы қарашада тараптар Астана 2010 жылғы 15 шілдеде ратификациялаған «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының Үкіметі арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойды [10].

Қазақстан дамытуға белсенді қатысқан Ауғанстан үшін тағы бір маңызды бағыт – азық-түлік гуманитарлық көмегі. Ауған аграрлық секторы ішкі нарықты қажетті тауарлармен қамтамасыз ете алмады, ал табиғи апаттар жағдайды одан әрі ушықтырды. Жалпы, Ауғанстан, әр түрлі арналар арқылы жыл сайынғы қаржылық-техникалық көмекке қарамастан, АИР өмірінің соңғы күндеріне дейін ресурстардың жетіспеушілігін бастан кешірді, қосымша қолдауды қажет етті, өйткені өз экономикасы ешқашан өзін-өзі қамтамасыз ете алмады, тәуелсіз болды. Қазақстандық дереккөздердің мәліметтері көрсетіп отырғандай, осы жылдар ішінде Қазақстан көрсеткен көмектің көлемі айтарлықтай үлкен болды. Мысалы, 2002 жылы азық-түлік көмегі 3 мың тонна бидайды, 2008 жылы – 2 мың тонна бидайды, 2009 жылы – 1,3 мың тонна құрғақ сүтті, 2010 жылы – 6 мың тонна күрішті, 2011 жылы – 5 мың тонна күріш жармасын, 2013 жылы – 60 тонна қарақұмық жармасын және 160 мың литр өсімдік майын қамтыды. 2014 жылы Қазақстан Ауғанстанға 6 млн АҚШ доллары [11] сомасына азық-түлікпен көмек көрсетті.

Экономикалық көмек көрсету саласында Қазақстанның қатысуы әлеуметтік немесе экономикалық маңызы бар нақты жобаларды іске асыруға ақшалай қаражат бөлу түрінде көрінді. 2008 жылдан бастап 2016 жылға дейін, негізінен Ауғанстанның солтүстік және орталық аудандарында бірнеше нысан салуға 2,38 млн. АҚШ доллары сомасында қаражат берілді.

Атап айтқанда, Саманган провинциясында мектеп, Бамиан провинциясында аурухана салынды, Талукан – Құндыз – Ширхан-Бандар асфальтталған жолы жөнделді. Қазақстанның қаржылық қолдауымен салынған тағы да бірқатар нысандарды атап өтуге болады [11].

2021 жылдың тамызында талибан тарапынан билікті нақты басып алумен аяқталған және елдегі жалпы ахуалды қатты өзгерткен саяси биліктің ауысуы ауған бағытында Қазақстан белсенділігінің тоқтауына немесе төмендеуіне әкелген жоқ. Жаңа билікпен алғашқы байланыс 26 қыркүйекте Кабулда Ауғанстандағы Қазақстан Елшісі және «Талибан» үкіметінің ауған сыртқы саяси ведомствосы басшысының міндетін атқарушы деңгейінде өтті [12].

Қазақстан, өңірдегі басқа да көптеген елдер сияқты, бүгінде Ауғанстандағы тұрақтылықты қалпына келтіруге деген үміт қайта жанданған кезде Оңтүстік Азия елдерінің нарықтарына шығу перспективаларына оптимистік көзқараспен қарайды. Бірақ, ең алдымен, соңғы жылдары жұмыс жүргізіліп жатқан салаларда қазіргі ауған билігімен байланыс орнатуға және кеңейтуге күш салуда.

2021 жылғы қазан айының ортасында қабылда өткен қазақстандық делегацияның ауған билігімен кездесуінде екі тарап та сауда-экономикалық қатынастарды қалпына келтіруге және одан әрі дамытуға мүдделілігін атап өтті. Қазақстан өз оқу орындарында ауған студенттері үшін білім беру бағдарламаларын қалпына келтіруге, ауған халқына гуманитарлық көмек көрсетуді жалғастыруға дайын екенін білдірді. Айта кетейік, алғашқы бөлінген көмек партиясы 5 мың тонна бидай ұнынан тұрды. Бұдан басқа, Ауғанстанға азық-түлік көмегі саласындағы халықаралық ұйымдардың бағдарламалары шеңберінде ынтымақтастық жалғасуда [13]. Бұл жерде БҰҰ-ның Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы ауған халқының мұқтаждықтары үшін 20 мың тонна қазақстандық ұн сатып алғанын атап өту қажет [14].

2021 жылғы желтоқсан айының соңында Қазақстан Республикасының Сауда және интеграция министрі бастаған делегация Кабулда болып, ауған билігімен сауда, транзит және экономиканы дамыту туралы келіссөздер жүргізді. Ауған ақпарат көздері тараптар арасында қол жеткізілген кейбір уағдаластықтар туралы хабарлайды, алайда бұл Қазақстанның ресми БАҚ-тарында растау таппады. Атап айтқанда, ауған БАҚ-тарында бірлескен сауда палатасының құрылуы және Ауғанстандағы кейбір қазақстандық банктердің өкілдіктерінің ашылуы туралы хабарланады [15]. Шамасы, ауған баспасөзі ауған тарапының ұсыныстары туралы хабарлады, өйткені Ауғанстанның Индустрия және сауда министрінің міндетін атқарушы Нуриддин Азизи Қазақстанның Сауда және интеграция министрі Бақыт Сұлтановпен өткен баспасөз конференциясында екі ел арасында бірлескен

Бірақ, ең алдымен, соңғы жылдары жұмыс жүргізіліп жатқан салаларда қазіргі ауған билігімен байланыс орнатуға және кеңейтуге күш салуда.

сауда палатасын құру бойынша күш-жігер жұмсалып жатқанын атап өтіп, Кабулда қазақстандық банктер филиалдарының ашылуын және сауда байланыстарын дамыту үшін Ауғанстан мен Қазақстан арасындағы әуе дәлізінің қайта жандауын еске салды [16].

Ауғанстан өз ресурстарында шектеулі болғандықтан, Қазақстан елді азық-түлік тауарларымен және ең алдымен, астықпен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Осылайша, 2020 жылдың шілдесі мен 2021 жылдың шілдесі аралығындағы экспорт көлемі 2,2 млн тонна бидай мен ұнды құрады [17], бұл жалпы жеткізілімнің шамамен 60%-ын құрайды. Қазақстан астығын әкелу саяси жағдайдың белгісіздігіне қарамастан, билікке талибтер келгеннен кейін де сақталды (2021 жылғы қыркүйекте ол 15,6 мың тонна, ал ұн – 60,2 мың тонна құрады) [18].

Жалпы, екі ел арасындағы тауар айналымының көлемі 2021 жылдың соңғы 10 айында 345,9 млн долларға жетіп, төмендеді, бұл 2020 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 27%-ға аз (477,1 млн АҚШ доллары). Алайда, егер аталған уақыт аралығында Қазақстаннан ауған импорты төмендеуді көрсетсе, онда экспорт шамалы болса да (3,7 млн АҚШ доллары) өсті. Ауғанстанға қазақстандық экспорт номенклатурасына келетін болсақ, ол тамақ, мұнай-химия, химия, металлургия, жеңіл, машина жасау, ағаш өңдеу сияқты салалардың 45 тауарынан тұрады [19]. Жалпы, соңғы жылдары негізгі бөлігі агроөнеркәсіптік кешен мен азық-түлік өнімдерін өндіруді ұсынған 700-ге жуық қазақстандық компания Ауғанстанға өнім жеткізумен айналысты [20], бұл Қазақстан үшін ауған нарығының маңыздылығын көрсетеді.

ҚЫРҒЫЗСТАН

Басқа Орталық Азия республикаларына қарағанда Қырғызстанда Ауғанстанмен ауқымды инфрақұрылымдық және экономикалық жобалар және маңызды сауда айналымы болған жоқ. Қырғызстан, терроризм, экстремизм мен есірткі трафигінің таралу қаупін санамағанда, жалпы Ауғанстанның солтүстік-шығысындағы биік таулы аудандарда – Кіші және Үлкен Памирде тұратын ауған қырғыздарының тағдырына алаңдаушылық білдірумен ғана шектелді.

Өткен екі онжылдық ішінде, қырғыз статистикасының деректеріне сәйкес, көлемі бойынша шағын өзара тауар айналымы қысқару үрдісіне ие болды. Ауғанстанға экспорт көлемі дәстүрлі түрде айтарлықтай жоғары, ал импорт – төмен болды және соңғы екі онжылдықта ерекше өзгерістерге ұшыраған жоқ. Қырғызстаннан импорт көлемінің төмендеуі кейде күрт болды, бұл ұлттық статистика деректерінен көрінеді, оған сәйкес 2008 жылы бұл көрсеткіш 45,9 млн АҚШ долларына, 2009 жылы – 18,8 және 2010 жылы – 9 млн АҚШ долларына, ал импорт сәйкесінше 0,6; 0,3 және 1,4 млн АҚШ долларына жетті [21, 374-б.]. XXI ғасырдың екінші он жылдығының бірінші жартысында төмендеу жағына қарай үлкен ауытқулармен қырғыз импортының өсуі қайтадан байқалды (2013 ж. – 12,3; 2014 ж. – 23,2; 2015 ж. – 9 млн АҚШ доллары), ал экспорт тиісінше 1,7; 1,6 және 1,9 млн АҚШ долла-

рына шамалы өсуді көрсетті [22, 413-б.]. Осылайша, 2020 жылы Ауғанстан осы республикадан 1,3 млн АҚШ доллары сомасына тауарлар импорттады және 0,2 млн АҚШ долларын [23, 335-б.] экспорттады.

Қырғызстан 2021 жылғы тамызда Кабул режимі құлағаннан кейін Орталық Азияда алғашқылардың бірі болып гуманитарлық көмек аясында уақытша талибан үкіметі тұлғасындағы жаңа ауған биліктерімен жұмыс істей бастады. Тәжірибелік қадамдар 23 қыркүйекте Қырғызстанның Қауіпсіздік кеңесі төрағасының орынбасары бастаған делегация Кабулға жеткізген гуманитарлық көмек көрсетуден басталды. Қырғыз билігі өкілдерінің ауған әріптестерімен кейінгі кездесулері әзірге тараптар Ауғанстандағы жағдай мен өңір үшін салдарларға байланысты мәселелерді,

Осы жоба аясында Қазақстан Ауғанстан мен Пәкістан нарықтарына Тәжікстан арқылы электр қуатын жеткізуді көздеп отыр.

сондай-ақ ауған халқына гуманитарлық көмек көрсетудің практикалық тетіктерін ғана талқылап жатқанын көрсетеді. Жоғарыда айтылғандай, Қырғызстан этникалық қырғыздарды дамыту мәселелерін назарда ұстауды жалғастыруда. Қырғызстан Ауғанстан үшін жас кадрларды даярлаумен айналысты және бүгінде ауған студенттеріне жоғары оқу орындарында квоталар беру арқылы білім беру саласында жәрдемдесу бағдарламасын жалғастыруға дайын [24].

Алайда Қырғызстанның өңірлік және өңіраралық инфрақұрылымдық жобаларына мүдделі. Қырғызстан тікелей қатысатын трансафган жобаларының қатарында CASA-1000 жобасын атап өту керек. Осы жоба аясында Қазақстан Ауғанстан мен Пәкістан нарықтарына Тәжікстан арқылы электр қуатын жеткізуді көздеп отыр. Жобаның қырғыз бөлігін іске асыру бойынша жұмыстар өткен жылдың ақпан айында басталды [25]. Бұдан басқа, Қырғызстан Орталық Азияның басқа елдері сияқты трансафган көлік дәліздерін ашуға, атап айтқанда, АИР мен Қытай арасындағы транзиттік аумақ ретінде жүк тасымалдауға үміттенеді.

ТӘЖІКСТАН

Орталық Азия елдерінің ішінде Тәжікстанның Ауғанстанмен салыстырмалы түрде ұзақ шекарасы бар. Бірақ, соған қарамастан, республиканың өзара тауар айналымының көлемі Ауғанстанмен шекаралас басқа үш мемлекетке қарағанда айтарлықтай төмен. Осы ғасырдың басында екі елді байланыстыратын жалғыз объект Ишканимадағы автомобиль көпірі болды, ол тек гуманитарлық және басқа да көмек көрсету мақсаттарына қызмет етті. Соңғы жылдары тәжік-ауған шекарасында Тем (Хорог), Шогун (Вандж), Рузвай (Дарваз), Шохон (Шохин), Кокул (Фархар) және төменгі

Пяндж (Кумсангир) сияқты жерлерде тағы бірнеше көпір салынды. Олардың негізінде экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асырумен қатар, шекара маңындағы бөлшек сауда жүргізілді, оны шекараның жабылуына дейін негізінен соңғы уақытқа дейін өзінің әкімшілік орталықтарымен және ішкі нарықтарымен көлік қатынасы болмаған Ауғанстанның таулы аймақтарының жергілікті тұрғындары жүзеге асырды. Осындай байланыс пункттерінің саны мен жалпы шекарасының болуына қарамастан, екі ел арасындағы өзара тауар айналымының көлемі салыстырмалы түрде төмен. Тәжікстан 2009 жылға дейін ауған статистикасына сәйкес Ауғанстанның негізгі сыртқы сауда серіктестерінің тізімінде болған жоқ, бірақ 2010 жылдан бастап ресми құжаттарда кейбір сандар көрсетіле бастады, бұл, мүмкін, ұсынылған деректердің сапасына байланысты. Қалай болғанда да, 2010 жылы елдер арасындағы жалпы тауар айналымы 105 млн АҚШ долларын құрады (оның ішінде 98 млн АҚШ доллары – тәжік экспорты және 7 млн АҚШ доллары – импорт), 2012 жылға қарай сауда айналымының құны 270 млн АҚШ долларына жетті (тиісінше \$258 және \$12 млн) [23, 242-243-бб.]. 2013 жылы өзінің шыңына жеткеннен кейін (284 млн АҚШ доллары, атап айтқанда, 281 млн АҚШ доллары – Тәжікстаннан импорт) 2019 жылға қарай сауда көлемінің екі еседен астамға төмендегені байқалады [27, 254-255-бб.; 7, 243-244-бб.].

Орталық Азия елдерінің арасында тек Тәжікстан талибтер билікті басып алуына теріс әсер еткенін атап өткен жөн. Бұл, ең алдымен, халқы негізінен тәжіктерден тұратын Панджшер провинциясындағы қарсылық күштеріне қарсы талибтер ұйымдастырған операцияға жауап ретінде саяси наразылық болды. Осыған қарамастан, Тәжікстан Ауғанстанмен сауда қатынастарын, атап айтқанда экспорттық-импорттық операциялармен айналысатын жүк көлігі үшін салыстырмалы түрде қысқа мерзімде қалпына келтірілген көлік қатынасын үзген жоқ. Бұған тәжік статистикасының деректері дәлел бола алады, оған сәйкес 2021 жылдың соңғы айларында екі ел арасындағы тауар айналымы бұрынғы деңгейде сақталып қана қоймай, айтарлықтай өсуді көр-

Тәжікстан

ТӘЖІКСТАН СОНДАЙ-АҚ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫН КЕҢЕЙТУ, ПАРСЫ ШЫҒА- НАҒЫНЫҢ ЕҢ ЖАҚЫН ТЕҢІЗ ПОРТТАРЫНА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ҮШІН АУҒАНСТАН АРҚЫЛЫ БАСҚА ЕЛДЕР- МЕН КӨЛІК ҚАТЫНАСЫН АШУҒА МҮДДЕЛІ.

сетті. Аталған жылдың 9 айында ол 76,7 млн АҚШ долларын құрады, бұл 2020 жылдың сәйкес кезеңінен 35,7%-ға артық. Айта кету керек, 2022 жылдың қыркүйек айында өзара тауар айналымы 12 млн АҚШ долларына жетті.

Тәжікстан Ауғанстанға тауарлар жиынтығын жеткізеді, оның ішінде, ең алдымен, құрылыс материалдарын, тамақ өнімдерін, қара металдарын атауға болады. Бірақ экспорттың негізгі бабы – электр энергиясы, ол жалпы көлемнің 60%-ын құрайды [28]. Тәжікстанға ауған экспортына келетін болсақ, ол да айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ, оған сәйкес 2020 жылы ол 3 млн АҚШ долларын [6, 245-б.], ал 2021 жылдың 11 айында – \$2,5 млн АҚШ долларын [29] құрады.

Тәжікстан Өзбекстаннан кейін көлемі бойынша Ауғанстанға екінші электр энергиясын жеткізуші болып табылады, бірақ республиканың өзінде суық мезгілде электр энергиясының тапшылығына байланысты бұл жеткізілімдер маусымдық сипатқа ие. 2018 жылы оның электр энергиясының ауған импортындағы үлесі 18%-ды, 2019 жылы – 29%-ды және 2020 жылы – 18%-ды құрады [6, 191-б.]. Болашақта жеткізуші елдердің өндірістік әлеуеті артқан сайын олардың арасындағы ауған нарығы үшін бәсекелестік те арта түсетіні анық. Демек, Тәжікстан Ауғанстанда болып жатқан оқиғаларға теріс көзқарасқа, сондай-ақ «Брешна» ауған ұлттық энергетикалық компаниясының төлем қабілетінің төмендігіне қарамастан, бұрын жасалған уағдаластықтар шеңберінде Ауғанстан алдындағы өз міндеттемелерін орындауды жалғастыруда. Өткен жылдың желтоқсан айының соңында Ташкенттегі «Барки Точик» тәжік мемлекеттік энергетикалық компаниясы «Брешна»-мен электр энергиясын жеткізу туралы қосымша келісімге қол қойды. Әзірге билік деңгейінде екі ел арасында қандай да бір тақырыпта басқа екіжақты кездесулер болған жоқ.

Тәжікстан үкіметі Ауғанстандағы экономикалық дағдарыстың, атап айтқанда гуманитарлық жағдайдың шиеленісуіне байланысты қараша айының соңында БҰҰ Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы шеңберінде Ауғанстанға 2,5 мың тонна бидай ұны түрінде азық-түлік көмегін көрсетуге кірісті [30].

Трансауған инфрақұрылымдық жобаларына келетін болсақ, Тәжікстан үшін үлкен гидроэнергетикалық әлеуеті бар ел ретінде CASA-1000 жобасы өзекті болып табылады, ол артық электр энергиясын Ауғанстан нарығында ғана емес, Пәкістанда да өткізуге мүмкіндік береді. Болашақ Сангтуд (Тәжікстан) – Ноушер (Пәкістан) ЭБЖ ұзындығы 750 км құрайтынын, оның 117 км ғана Тәжікстан аумағы бойынша өтуі тиіс екенін атап өту маңызды. Ауғанстандағы соңғы оқиғаларға қарамастан, тәжік учаскесін аяқтау бойынша құрылыс жұмыстары тоқтаған жоқ.

Тәжікстан сондай-ақ сауда қатынастарын кеңейту, Парсы шығанағының ең жақын теңіз порттарына қол жеткізу үшін Ауғанстан арқылы басқа елдермен көлік қатынасын ашуға мүдделі. Көрші мемлекеттегі жағдайдың толық тұрақтануы және Ауғанстанның Иранмен дипломатиялық қаты-

настарының жақсаруы сауда көлемінің, атап айтқанда Ауғанстан арқылы транзиттің өсуіне ықпал етуі мүмкін. Мұның бәрі тараптарды, кейбір саяси келіспеушіліктерге қарамастан, қарым-қатынаста тұрақтылықты сақтауға мәжбүр етеді.

ТҮРІКМЕНСТАН

1990 жылдары талибтер Кабулдағы билікті басып алғаннан кейін, көрші Түрікменстан өз билігін іс жүзінде мойындаған, келіссөздер жүргізген және экономикалық жобаларды жүзеге асыру мәселелерін талқылаған санаулы елдердің қатарына кірді. Содан бері Түрікменстан ірі аймақтық энергетикалық жобаны – «Түрікменстан – Ауғанстан – Пәкістан – Үндістан» (ТАПУ) газ құбырын іске асыруға бар күшін салуда.

Өзара сауда-экономикалық қатынастардың бірінші көрсеткіші, басқа елдердегідей, сыртқы сауда айналымының көлемі болып табылады, оның XXI ғасырдың бірінші онжылдығындағы Түрікменстан мен Ауғанстан арасындағы өсу қарқыны өңірдегі басқа елдердің көпшілігіндегідей жоғары болған жоқ. Бұған ауған статистикасының деректері дәлел бола алады, оған сәйкес 2002 жылғы жағдай бойынша Түрікменстаннан импорт көлемі \$50 млн құрады және 2008 жылға дейін біртіндеп төмендей бастады, содан кейін өсіп, 81 млн АҚШ доллары деңгейіне жетті. Болашақта қарқынды өсу байқалды (2015 жылға қарай - 642 млн АҚШ долларыдейін) [8, 215-б.; 27, 255-б.].

Түрікменстан Иран, Тәжікстан және Өзбекстанмен қатар Ауғанстанға электр энергиясын жеткізуші болып табылады. Ел ауған тұтынушыларына электр энергиясын экспорттау үшін электр желілерін салуға көп қаражат жұмсады. Ауған тарапының сатып алу қабілетінің төмендігіне байланысты түрікмен билігі бірнеше рет жеңілдіктер жасап, гуманитарлық көмек бағдарламалары аясында ауған тарапынан жинақталған электр энергиясы үшін қарыздарын есептен шығарды. Жеткізу көлемі бойынша, қолда бар мәліметтерге сәйкес, Түрікменстан аймақтағы электр энергиясын жеткізетін басқа екі елден төмен.

Талибтердің билікті қайта басып алуы Түрікменстанның Ауғанстанмен сауда-экономикалық қатынастарының сипатына ешқандай өзгеріс әкелмеді. Кабул құлағаннан кейін екі аптадан кейін Түрікменстан Ауғанстан аумағы арқылы өтетін ұзындығы 30 км «Акина – Андхой» теміржол учаскесінде техникалық жұмыстарды қайта бастады. Түрікменстан ірі қалаларға, одан әрі Иран мен Пәкістанға қосылу перспективасымен шекаралас ауған аудандарымен теміржол байланыстарын дамыту жоспарларын белсенді түрде талқылауды жалғастыруда. 2021 жылдың басында құрылысы аяқталған «Керки – Имамназар – Акина – Андхой» теміржол тармағы осының ең жарқын мысалы болып табылады [31].

Түрікмендер гуманитарлық, сауда және экономикалық мәселелерді талқылау үшін уақытша талибтер үкіметімен белсенді жұмыс істейді. Алғашқы байланыс 29 қыркүйекте Кабулда өтті. Түрікменстанның елшісі Ауғанстан Сыртқы істер министрінің міндетін атқарушы Амир Хан Мутта-

кимен кездесті. Түрікменстанның үлкен делегациясы Кабулға 30 қазанда келді, онда ауған билігімен экономика, саясат және қауіпсіздікке қатысты бірқатар мәселелер талқыланды. Ауған күш құрылымдарының өкілдерімен, атап айтқанда, болашақ трансафган энергетикалық нысандарының, сондай-ақ басқа да экономикалық жобалардың қауіпсіздігі мен үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету мәселесін талқылады. Қаңтар айының басында түрікмен делегациясының Кабулға сапары барысында, атап айтқанда, бірлескен инфрақұрылымдық жобаларды дамыту мәселелері талқыланды. Түрікменстан Ауғанстанмен сауда-экономикалық қатынастарды дамытумен қатар, трансафган энергетикалық және көлік жобаларын іске асыру перспективаларына оптимистік көзқараспен қарайтыны белгілі. ТАПУ газ құбырын, сондай-ақ «Түрікменстан – Ауғанстан – Пәкістан» электр беру желісін салуға ерекше назар аударылды [сол жерде].

Айта кету керек, Түркіменстан Ауғанстанға алғашқы гуманитарлық көмек көрсеткен елдердің қатарында (1 қыркүйек). Бірінші партия тек фармацевтика мен медициналық керек-жарақтардан тұрды. Түрікменстаннан кезекті көмек желтоқсан айының ортасында жіберілді және оған азық-түлік, тоқыма, шаруашылық өнімдері, мұнай өнімдері кірді. Жалпы алғанда, бұл 1,2 мың тонна жүк, 20 мұнай өнімдерінің теміржол цистернасы болды [32].

Талибтер билікті басып алғаннан бері солтүстік көршілерімен шекара-лас аудандарда қарулы қақтығыстар немесе оқиғалар тіркелген жоқ. Осы жылдың алғашқы күндерінде ғана БАҚ-та түрікмен шекарашылары мен ТҚ содырлары арасындағы оқиға туралы хабарламалар пайда болды, бірақ екі тараптың ресми көздерінде ақпарат расталмады. Алайда, аты аталмаған ақпарат көздері тараптар арасындағы қақтығыс фактісін көрсетті. Дегенмен, сол сәттен бастап өткен уақыт мұндай жағдайларда тараптар мәселелерді тез шеше алатындығын көрсетеді.

ӨЗБЕКСТАН

Соңғы жылдардағы тәжірибе Өзбекстанның Ауғанстан үшін сауда серіктесі және транзиттік аумақ ретіндегі маңыздылығын көрсетті. Соңғы екі онжылдықта елдер арасындағы өзара сауда көлемі бірнеше есе өсті. Ауғанстанда коалиция күштері болған кезеңде Өзбекстанның үлесіне әскери емес жүктер транзитінің 40%-ы келсе де, таза өзара тауар айналымы көлемі бойынша жеткілікті жылдам қарқынмен ұлғайды. Өзбек статистикасына сәйкес, 2001 жылы осы елден Ауғанстанға экспорт (оның ішінде реэкспорт) 11 067 мың АҚШ долларын құрады, бір жылдан кейін ол 61 500 мың АҚШ долларына жетті, ал 2008 жылға қарай жарты миллиард АҚШ долларынан асты және ауған статистикасына сәйкес Өзбекстан дәстүрлі тауар жеткізуші – Пәкістаннан озып, ауған импорттаушылары тізімінің көшбасшысына айналды. Айта кету керек, Өзбекстан осы жылдары Ауғанстанға елде тұтынылатын жанармайдың 70%-на дейін жеткізді, бірақ содан кейін Иран белгілі бір дәрежеде бастаманы жеңіп алды. Дегенмен, Ауған импортының құрылымында Өзбекстанның үлесі әлі де аз емес. Өзбек өндірушілері үшін ауған нарығы маңызды бағытқа айналды, ал Ауғанстанның өзі Өзбекстан-

нан импорттаушы 10 елдің қатарына кірді [33; 6, 246-б.]. Мәселен, өзбек дереккөздеріне сүйенсек, 2019 жылы Ауғанстанмен жалпы тауар айналымы 619,9 млн АҚШ долларын құрады, оның ішінде 617 АҚШ доллары экспортқа және тек 3 млн АҚШ доллары – Ауғанстаннан импортқа тиесілі [34], ал ауған статистикалық жылнамасының ақпараты бойынша Өзбекстаннан тек экспорт 428 млн АҚШ долларына бағаланды [8, 191-б.].

Өзбекстан 2020 жылы негізінен 276,4 млн АҚШ доллары (жалпы көлемнің 35,5%-ы) сомаға азық-түлік өнімдері мен тірі малды, минералды отын, майлау майлары мен ұқсас материалдарды – 162,7 млн АҚШ долларына (21%), өнеркәсіптік тауарларды - 72,3 млн АҚШ долларына (9,3%) экспорттады. Өзбекстан көрші елдегі саяси жағдайларды ескере отырып, 2023 жылға қарай Ауғанстанмен өзара сауда көлемін 2 млрд АҚШ долларына дейін жеткізуге үміттенді, экспорттық әлеуетті арттыру үшін Термезде жылдық айналымы 500 млн АҚШ доллары болатын халықаралық сауда орталығын салу жоспарланды. Орталық сауда қызметімен қатар өнімдерді

Өзбекстан бүгінде Ауғанстанда туындаған гуманитарлық жағдайға ерекше назар аударуда.

қабылдау, сақтау, өңдеу, сұрыптау және орау пункттерін қамтуы керек еді [31]. Өзара сауда айналымының көлемін ұлғайту жоспарлары шеңберінде тараптар өткен жылдың соңына дейін «Артықшылықты сауда туралы келісімге» қол қоюды көздеді. Өзгерген жағдайлар бұл жоспарларға қаншалықты әсер етуі мүмкін екенін уақыт көрсетеді. Бірақ бір нәрсені сенімді түрде айтуға болады: өзбек билігі өзара сауда қатынастарын дамытуға оң көзқараспен қарайды.

Соңғы айлардың тәжірибесі көрсетіп отырғандай, Өзбекстан ауған нарығына өзінің қатысуын кеңейтуге, басқа елдермен транзиттік сауданың тез ашылуына баса назар аударады. Қазіргі қиындықтарға қарамастан, бұл бағытта транзиттік жүк тасымалдарын қайта бастау мүмкіндіктерін көрсететін практикалық қадамдар жасалды. Сонымен, Өзбекстан мен Пәкістан жүк көліктерінің бағандарымен символдық түрде алмасты [35].

Өзбекстан бүгінде Ауғанстанда туындаған гуманитарлық жағдайға ерекше назар аударуда. Кабулды талибтер басып алғаннан соң бір айдан кейін өзбек билігі аз қамтамасыз етілген ауған отбасыларына азық-түлік, дәрі-дәрмек, киім-кешектен тұратын 1,3 мың тонна гуманитарлық көмек жіберді. Жалпы салмағы 4 мың т болатын көмектің кезекті партиясы 2021 жылғы 23 желтоқсанда Ауғанстанға теміржол арқылы келіп түсті және азық-түлік, киім және көмірден тұрды.

Өзбекстанның үлесіне 2018 және 2020 жылғы деректерге сәйкес ауған электр энергиясы импортының 52%-ы тиесілі болды. Оның өңірден импорттың жалпы көлеміндегі үлесі 62%-ды құрады [6, 215-б.].

Ауған сыртқы саудасының солтүстік бағытын дамытудағы Өзбекстанның рөлі зор, өйткені республиканың тікелей қатысуымен екі елді байланыстыратын ұзындығы 75 км болатын алғашқы ауған темір жолы салынды. Бұл тауарларды екі бағытта тасымалдауға байланысты уақыт пен ақша шығындарының төмендеуіне ықпал етті. Сонымен қатар, Өзбекстанның ұзақ мерзімді жоспарлары Ауғанстанмен шекаралас Иран мен Пәкістанмен жер үсті байланысын ашу үшін трансауған темір жолын салумен байланысты. 2021 жылғы ақпанда Өзбекстан, Ауғанстан және Пәкістан арасындағы үшжақты кездесуде «Мазари-Шариф – Кабул – Пешавар» бағыты бойынша трансауған темір жолының жобасы талқыланды. Оны жүзеге асыруға 4,8 млрд АҚШ доллары несие қаражатын тарту жоспарланды. Жобаны қаржыландыру мүмкіндігін Дүниежүзілік банк, Азия даму банкі, Еуропа қайта құру және даму банкі, Еуропа инвестициялық банкі, Ислам даму банкі, Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі, Халықаралық қаржы даму корпорациясы (АҚШ) қарастырғанын атап өткен жөн. Қолайлы жағдайларда бұл бағыт кейбір бағалаулар бойынша Өзбекстан мен Пәкістан арасындағы жол уақытын 30-35 күннен 10-15 күнге дейін қысқартуы мүмкін [36].

ҚОРЫТЫНДЫ

Баяндалған материал Орталық Азия елдерінің Ауғанстанмен сауда-экономикалық байланыстарының талибтер билікті басып алғанға дейінгі даму деңгейін, ауған сыртқы сауда, экономикалық, әлеуметтік және гуманитарлық салалардағы әрбір республиканың қазіргі жай-күйін, рөлі мен орнын, сондай-ақ Ауғанстанның осы елдердің экономикасы үшін маңыздылығын көрсетеді. Өңір елдері мен Ауғанстан арасындағы қарым-қатынастардың дамуы соңғы үш онжылдық ішінде ауғанішілік саяси ахуалдың жай-күйіне тікелей байланысты болды. Соңғы онжылдықтардың тәжірибесі көрсетіп отырғандай, саяси тұрақты және қауіпсіз Ауғанстан Орталық Азия елдері алдында басқа елдердің нарықтарына қол жеткізу үшін мүмкіндіктер терезесін аша алады.

Негізінен мұсылман халқы бар Орталық Азия мемлекеттері, әсіресе қазіргі даму кезеңінде, Ауғанстаннан келетін террористік және есірткі қауіптеріне, экстремистік идеялардың таралуына байланысты алаңдаушылық танытуы керек. Демек, саяси тұрақты және экономикалық дамып келе жатқан көршінің қатысуымен мұндай мәселелер күн тәртібінен түсіп қана қоймай, сонымен қатар сыртқы нарықтарға бағытталған өз өндірісін дамытуға мүмкіндік туады. Бұл Ауғанстанның солтүстік көршілері, басқа көршілері сияқты, ауған ішіндегі жағдайды тұрақтандыруға мүдделі екенін тағы бір рет растайды. Бұған, сайып келгенде, сауда байланыстарын кеңейтуге, инфрақұрылымдық, атап айтқанда, трансауған көлік және энергетикалық жобаларын іске асыруға зейіннің шоғырлануы ықпал етеді. Мұндай назар болашақта Ауғанстанды өңірдің инфрақұрылымымен біріктіруге көмектеседі.

Екінші жағынан, Орталық Азия елдері арасында ауған нарығы үшін бәсекелестік күшеюі мүмкін, өйткені олардың көпшілігі біртекті өнім-

дерді (атап айтқанда, электр энергиясын) жеткізушілер болып табылады. Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан Ауғанстанға электр энергиясын жеткізеді, оның қажеттіліктері әлі толық жабылмаған. Ауғандық меншікті ресурстар халықтың және экономиканың қажеттіліктерін толық көлемде қанағаттандыра алмайды. Бұл дегеніміз, ел одан әрі көрші мемлекеттерден импортқа сенуді жалғастырады деген сөз.

Бұл елдер үшін тағы бір маңызды бағыт азық-түлік тауарларының экспорты болып қала береді. Ауған аграрлық секторы 20 жыл ішінде келіп түскен сыртқы экономикалық және техникалық көмекке қарамастан қанағаттанарлықсыз жағдайда тұр, бұл азық-түлік тауарларына сұранысты жоғары деңгейде сақтайды. Қазақстан бұл тұрғыда әзірше көшбасшы болып қалуда және одан әрі жеткізу көлемін ұлғайта отырып, ауған астық нарығында маңызды орынды сақтап қала алады.

Орталық Азия республикалары Ауғанстанмен шектес кейбір басқа елдерге қарағанда, екіжақты сауда-экономикалық қатынастарды дамытуға көбірек мүдделі және геосаяси мақсаттар мен мүдделерді азырақ көздейді. Осындай арнада қатынастарды дамыту Ауғанстанға өзінің сыртқы байланыстарының бағыттарын әртараптандыруға, дәстүрлі бағыттар бойынша сауда мен транзитке тәуелділікті азайтуға мүмкіндік берер еді. Қарастырылып отырған елдер трансафган инфрақұрылымдық жобаларын іске асыру жоспарларына үмітпен қарайды және ауғанішілік саяси жағдайдың қолайлы дамуы жағдайында тауар айналымының бұрынғы көлемін сақтап қана қоймай, оны кеңейтуге де қабілетті болады. Тиісінше, Ауғанстан бюджеті жаңа кіріс көздеріне ие болады.

Ішкі саясатының арқасында талибтер үкіметі әлі де күшті дипломатиялық қысым сезінуде. Әлемдік қоғамдастық барлық этноконфессиялық және саяси топтар өкілдерінің қатысуымен инклюзивті үкімет құру мәселесін саяси танудың басты шарты ретінде қойып отыр. Бірақ «Талибан» қозғалысының ішкі қарама-қайшылығы бар. Мұның бәрі экономикалық және гуманитарлық мәселелерді шешуге кедергі келтіреді, жаңа биліктің жұмысын қиындатады, белгілі бір белгісіздік тудырады және ұлттық экономиканың дамуын тежейді.

Экономикалық қысым дипломатиялық қысыммен қатар Ауғанстан билігін көптеген әлеуметтік мәселелер бойынша өз саясатын жеңілдету жолына бұруға мәжбүрлеудің маңызды тетігі болып табылады. Талибтердің билікте болуының алты айлық кезеңі күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қарамастан және сыртқы ойыншылардың араласуынсыз, ішкі саяси жағдай тұрақты бола алатындығын көрсетеді. Ол сақталған және әлемдік қоғамдастықтың инклюзивті үкімет құру жөніндегі шарттары орындалған жағдайда ауған экономикасын қалпына келтіру, сауда-экономикалық байланыстарды, атап айтқанда, көрші елдермен, трансафган көлік және энергетикалық жобаларды іске асыру үшін нақты негіз пайда болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шибутова Л. *Сотрудничество Казахстана с Афганистаном: обзор* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://regnum.ru/news/polit/2303850.html> (дата обращения: 04.02.2022).
2. Умаров Х. *Торгово-экономические отношения между Республикой Таджикистан и Исламской Республикой Афганистан*. Институт государственной политики и управления, УЦА. Доклад № 13, Бишкек, 2013. 28 с.
3. *Состояние и перспективы экономического сотрудничества стран Центральной и Южной Азии* (подготовил: Центр экономических исследований и реформ при Администрации Президента Узбекистана) [Электронный ресурс]. URL:https://https://cis.minsk.by/news/19563/sostojanie_i_perspektivy_ekonomicheskogo_sotrudnichestva_stran_centralnoj_i_juzhnoj_azii (дата обращения: 04.02.2022).
4. Шульц В.Л. *Реки Афганистана*. М., 1968.
5. *Afghanistan Statistical Yearbook 2011-12*.
6. *Afghanistan Statistical Yearbook 2020*.
7. *Afghanistan Statistical Yearbook 2019*.
8. *Afghanistan Statistical Yearbook 2008-09*.
9. *Казахстан намерен инвестировать в экономику Афганистана* [Электронный ресурс]. URL:<https://afghanistan.ru/doc/9986.html> (дата обращения: 26.01.2022)
10. *О ратификации Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Исламской Республики Афганистан о сотрудничестве в области образования* [Электронный ресурс]. URL:https://https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000332_ (дата обращения: 26.01.2022)
11. *Сотрудничество Республики Казахстан с Исламской Республикой Афганистан* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/458?lang=ru> (дата обращения: 02.02.2022)
12. *Посол Казахстана встретился с представляющим «Талибан» и. о. главы МИД Афганистана* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://vlast.kz/novosti/46811-posol-kazahstana-vstretilsa-s-predstavlausim-taliban-io-glavyu-mid-afganistana.html> (дата обращения: 05.02.2022)
13. *Казахстан и власти Афганистана заявили об интересе в восстановлении торговли* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://tass.ru/mezhdunarodnaya-raporama/12685297> (дата обращения: 02.02.2022)
14. *Казахстан отправил в Афганистан 155 тонн продовольствия и медикаментов* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://kursiv.kz/news/v-mire/2021-12/kazahstan-otpravil-v-afganistan-155-tonn-prodovolstviya-i-medikamentov> (дата обращения: 04.02.2022)
15. نمایندگی برخی از بانک های قزاقستانی در افغانستان ایجاد می گردد. (Представительство некоторых казахстанских банков будут открыты в Афганистане) [Электронный ресурс]. URL:<https://https://avapress.com/fa/255275> (дата обращения: 03.02.2022)
16. *СМИ: Талибы хотят создать совместную торговую палату с Казахстаном* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://informburo.kz/novosti/smi-taliby-hotyat-sozdat-sovmestnyuyu-torgovuyu-palatu-s-kazahstanom> (дата обращения: 04.02.2022)
17. *Казахстан сохранит среднегодовой экспорт зерна в Афганистан* [Электронный ресурс]. URL:<https://https://eldala.kz/novosti/zerno/6936-kazahstan-sohranit-srednegodovoy-eksport-zerna-v-afganistan> (дата обращения: 28.01.2022)
18. *ООН закупила для Афганистана 20 тыс. тонн казахстанской муки*

[Электронный ресурс]. URL:https://eldala.kz/novosti/mir/7221-oon-zakupila-dlya-afganistana-20-tys-tonn-kazahstanskoj-muki (дата обращения: 30.01.2022)

19. Министр торговли РК провел переговоры в Кабуле по наращиванию товарооборота с Афганистаном [Электронный ресурс]. URL:<https://https://newtimes.kz/politika/142305-ministr-torgovli-rk-provel-peregovory-v-kabule-porashchivaniiu-tovarooborota-s-afganistanom> (дата обращения: 01.02.2022)

20. Третий казахстанского экспорта в Афганистан – продукты питания [Электронный ресурс]. URL:<https://kapital.kz/economic/98258/tret-kazahstanskogo-eksporta-v-afganistan-produkty-pitaniya.html> (дата обращения: 02.02.2022)

21. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2006–2010. Бишкек, 2011.

22. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2011–2015. Бишкек, 2016.

23. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2016–2020. Бишкек, 2021.

24. Глава МИД Киргизии сообщил о продолжении выдачи студенческих виз гражданам Афганистана [Электронный ресурс]. URL:<https://sng.today/bishkek/20325-glava-mid-kirgizii-soobschil-o-prodolzhenii-vydachi-studencheskih-viz-grazhdanam-afganistana.html> (дата обращения: 03.02.2022)

25. О CASA-1000 [Электронный ресурс]. URL:<https://https://casa-1000.kg/> (дата обращения: 02.02.2022)

26. Afghanistan Statistical Yearbook 2012-13.

27. Afghanistan Statistical Yearbook 2015-16.

28. Товарооборот между Таджикистаном и Афганистаном в сентябре составил \$12 млн [Электронный ресурс]. URL:https://https://halva.tj/news/tovarooborot_mezhdu_tadzhikistanom_i_afganistanom_v_sentyabre_sostavil_12 mln/ (дата обращения: 05.02.2022)

tadzhikistanom_i_afganistanom_v_sentyabre_sostavil_12 mln/ (дата обращения: 05.02.2022)

29. Торговый оборот между Таджикистаном и Афганистаном составил около \$82 млн. [Электронный ресурс]. URL:<https://https://avesta.tj/2022/01/05/torgovuj-oborot-mezhdu-tadzhikistanom-i-afganistanom-sostavil-okolo-82-mln/> (дата обращения: 06.02.2022)

30. Гуманитарную помощь ВПП доставят в Афганистан через Таджикистан [Электронный ресурс]. URL:<https://https://avesta.tj/2021/11/27/gumanitarniuyu-pomoshh-vpp-dostavyat-v-afganistan-cherez-tadzhikistan/> (дата обращения: 05.02.2022)

31. Возобновлено строительство железной дороги [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.mfa.gov.tm/ru/news/2767> (дата обращения: 06.02.2022)

32. Туркменистан направил гуманитарный груз в Афганистан [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.mfa.gov.tm/ru/news/2942> (дата обращения: 05.02.2022)

33. Годовая внешнеэкономическая деятельность [Электронный ресурс]. URL:<https://https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/merchandise-trade> (дата обращения: 07.02.2022)

34. Как устроена экономика Афганистана и что туда поставляют Узбекистан [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.gazeta.uz/ru/2021/08/23/uzb-afg/> (дата обращения: 07.02.2022)

35. Узбекистан отправил первый транзитный груз через Пакистан [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.spot.uz/ru/2021/11/04/rak-uzb/> (дата обращения: 06.02.2022)

36. Узбекистан, Афганистан и Пакистан подписали «Дорожную карту» по строительству железной дороги [Электронный ресурс]. URL:<https://https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/08/trans-afghan-railway/> (дата обращения: 05.02.2022)

Конрад Аденауэр атындағы Қор - Германия Федеративтік Республикасының саяси қоры. Қор өзінің бағдарламаларымен және жобаларымен халықаралық ынтымақтастық пен өзара түсіністікке белсенді және пәрменді ықпал етеді.

Қазақстанда Қор өкілдігі өз жұмысын 2007 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің шақыруымен бастады. Қор мемлекеттік органдармен, ҚР Парламентімен, азаматтық қоғам ұйымдарымен, университеттермен, саяси партиялармен, кәсіпорындармен әріптестікте жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасындағы Қор қызметінің негізгі мақсаты саяси, білім беру, әлеуметтік, мәдени және экономикалық даму саласындағы ынтымақтастық жолымен Германия Федеративтік Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы өзара түсіністік пен әріптестікті нығайту болып табылады, сол арқылы Қазақстанның одан әрі дамуы мен өркендеуіне ықпал етеді.

Қазақстандағы Конрад Аденауэр атындағы Қор қызметінің басым бағыттары:

- Партияның саясаты мен жұмысы бойынша кеңес беру
- Парламентаралық диалог
- Энергетика және климат
- Жергілікті өзін-өзі басқару
- Саяси білім
- БАҚ (Медиа)
- Жергілікті Sur-Place шәкіртақы бағдарламасы

Мекенжайы:
Конрад Аденауэр атындағы Қордың Қазақстандағы өкілдігі
Қабанбай батыр көшесі, 6/3 - 82
010001 Нұр-Сұлтан
Қазақстан

Байланыс деректері:
Info.Kasachstan@kas.de
+7 7172 92 50 13
+7 7172 92 50 31

<https://www.kas.de/kk/web/kasachstan/>

Kazakhstan Journal
of Foreign Studies

www.kisi.kz
www.kas.de